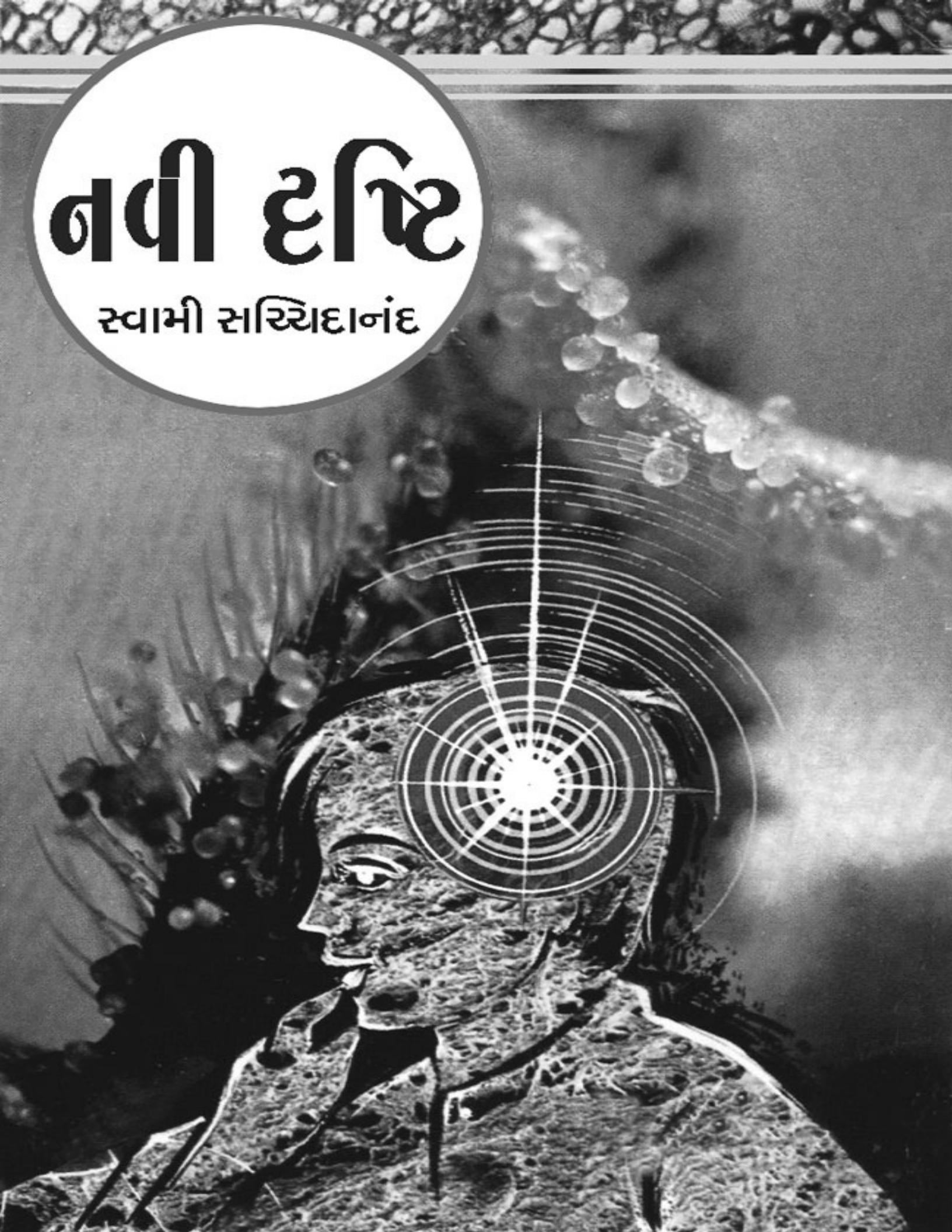

ਨਵੀ ਦਾਇ

ਸ਼ਵਾਮੀ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ

નવી દર્શિ

સ્વામી સત્યિદાનંદ

ગુરુજી સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

NAVI DRUSHTI
articles by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 1989
This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-085-7

GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

સ્વતંત્રતાની લડાઈ વખતે તથા સ્વતંત્રતા પછીનાં
પ્રાથમિક વર્ષોમાં જેમણે અત્યંત ગંભીર સમસ્યાઓને
જરા પણ તરંગી થયા વિના સાચી અને સચોટ
રીતે હલ કરી બતાવી તથા ભારતને નિર્ઝર્ટક રાષ્ટ્ર
બનાવવામાં જેમનો કોઈ જોટો જોવા નથી મળતો,
તેવા પરમ મુત્સદ્ધી, દઢ નિર્ણાયક, લોખંડી પુરુષ
સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને
કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સાદર અર્પણ.

- સ્વામી સરચિદાનંદ

આદી

પ્રજાનાં બધાં સુખોનું મૂળ ‘રાજસુખ’ છે. રાજસુખ રાજનેતા અને રાજનીતિને અધીન છે. જો ઉત્તમ રાજનેતા અને મુત્સદીગીરીપૂર્ણ રાજનીતિ મળ્યાં હોય તો રણમાં વસેલી પ્રજા પણ સુખી થાય, પણ જો અધમ રાજનેતા તથા મૂર્ખતાપૂર્ણ રાજનીતિ મળ્યાં હોય તો નંદનવનમાં પણ પ્રજા ઉજ્જવલ થઈ જાય! રાજનેતા કુશળતાપૂર્વક ધર્મને તથા સમાજને પણ સુધારી શકે છે, પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ રીતે પણ સુધારકોને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. ભારતનાં નાનાં-મોટાં રજવાડાંઓમાં પ્રજાનાં સુખની તથા વિકાસની કક્ષા જો જુદીજુદી રહી હોય તો તેનું કારણ પ્રજા પોતે નહિ, પણ રાજ તથા રાજનીતિ છે. અંગેજોના આવ્યા પછી વહીવટી કુશળતા તથા ન્યાયતંત્રમાં ભારે સુધારો થયો હતો. વહીવટી કુશળતા તથા ન્યાયી પ્રશાસન પ્રજાને ‘રાજસુખ’ આપતું હોય છે. જો આ બંને સર્ડી જાય તો પ્રજા, સોનાના ઢગલા ઉપર બેઠી હોય તોપણ, સુખી ન થાય.

‘નવી દસ્તિ’માં કેટલાક લેખો રાજનીતિ સંબંધિત છે, તો કેટલાક સમાજજીવન સંબંધિત છે. અત્યારે ભારતનો સૌથી વિકટ અને મહત્વનો પ્રશ્ન ‘રાજસુખ’નો છે. પ્રાચીનકાળના જુલમી અને નિરંકુશ રાજાઓ જેવી આજે ભલે સ્થિતિ ન હોય તોપણ વહીવટી કુશળતા અને પક્ષપાતરહિત ન્યાયી વ્યવસ્થા જેવી અંગેજોના શાસનમાં હતી, તેવી નથી રહી. આવું થવાનું મુખ્ય કારણ રાજનેતાઓ છે. કર્મચારીઓની નિયુક્તિથી માંડીને બદલીઓ કરવી કે પ્રમોશન આપવા સુધ્યાંની પ્રત્યેક નાની-મોટી બાબત ઉપર નાના-મોટા રાજનેતાઓની ભયંકર અને ખોટી દખલ શરૂ થઈ ગઈ છે. સતત દખલગીરીના કારણે અધિકારીઓના મોરલ ઉપર અસર પડી છે, તો બીજી તરફ પક્ષપાત્રી રીતે પોતાની ચમચાગીરી જ કરતા રહે તેવા અક્ષમ અને અયોગ્ય માણસોની નિયુક્તિઓ થવા લાગી છે. આખું વહીવટી માળખું અક્ષમ અને અયોગ્ય લોકોથી ઊભરાઈ રહ્યું છે! કોઈ પણ સ્વસ્થ રાષ્ટ્ર માટે આ મોટો રોગ છે. એક વાર જો તેને વકરવા દેવામાં આવે તો પછી જલદી કાબૂમાં ન લઈ શકાય. ભારત માટે હજી પણ સાવધાન થવાનો સમય છે. દિનપ્રતિદિન પ્રજા સરકારી-અર્ધસરકારી કાર્યાલયો અને કર્મચારીઓથી ભારે નિરાશા અનુભવી રહી છે. આવી નિરાશા જ અંતે ઊથલપાથલ સર્જતી હોય છે. સ્થિર શાસન માટે વહીવટી કુશળતા તથા શુદ્ધ ન્યાયપ્રશાલી અનિવાર્ય છે.

ભારતની વિદેશનીતિને હું નિષ્ઠળ નીતિ માનું છું. સાચા અર્થમાં આપણે તટસ્થ રહી શક્યા નથી. રશિયા સિવાય આપણી પાસે કોઈ ખાસ મિત્ર નથી. તટસ્થતાનો અર્થ રશિયાતરફી અને પશ્ચિમવિરોધી એવો આપણે કરી બતાવ્યો છે. આટલાં વર્ષોના જોહુકમીભર્યા શાસન પછી રશિયા અને ચીન પણ પશ્ચિમ સાથે મૈત્રી વધારવા તથા પોતાની આધિક-રાજકીય ભૂલો સુધારવા આગળ આવી રહ્યાં છે, ત્યારે આપણે એકતરફી તટસ્થ નીતિના વલણને ફરીથી મૂલવંતું જ જોઈએ.

આવું જ ધર્મનિરપેક્ષતાની બાબતમાં થયું છે. ધર્મનિરપેક્ષ શાસન જ ઉત્તમ શાસન છે, પણ સરકાર નથી તો સાચી રીતે ધર્મનિરપેક્ષ રહી શકી કે નથી કોમવાદથી મુક્ત થઈ શકી, બલકે ધાર્મિક પક્ષપાત સરકારે જ વધાર્યો છે. જો દેશ ધર્મનિરપેક્ષ હોય તો બધી પ્રજા માટે એકસમાન કાયદા હોય, જેમ અમેરિકા-કેનેડામાં છે તેમ. પણ અહીં વગર વિચાર્યે બહુ ઉત્તાવળમાં મુસ્લિમ તલાક બિલ જેવાં બિલ પાસ કરાયાં અને મુસ્લિમોને ચાર-ચાર પત્નીઓ કરવાની, પોતાની મેળે તલાક આપવાની તથા ખાદ્યાખોરાકી ન આપવાની છૂટ અપાઈ. આવા કાયદાથી પ્રથમથી જ શોષિત મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ વધુ શોષિત બની છે. અનેક પ્રકારના જી. આર. કાઢીને મુસ્લિમ કર્મચારીઓને ચાલુ નોકરીએ નમાજ પઢવાની છૂટ, હજ કરવા માટે સબસિડી વગેરે છૂટો અપાઈ (પરિપત્ર અ. 64, તા. 16-5-79, ઠરાવ નં. 13). ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યમાં ધર્મવિરોધને આવી એકપક્ષીય છૂટ અપાય જ નહિ. માનો કે મુસ્લિમ પ્રજા પોતાના માટે પોતાના શાસ્ત્ર પ્રમાણેનો કાયદો ઈચ્છતી હોય અને એકસરખો કાયદો ન ઈચ્છતી હોય તો તેણે દંડવિધાનના કાયદા પણ પોતાના સ્વીકારવા જોઈએ, અર્થાત્ ચોરી કરનારનાં કંડાં કાપી નાખવાં, વ્યબિચાર કરનારાને પથ્થરે મારવો, વગેરે. જો આવું કરવામાં આવે તો હિન્દુ કે ખ્રિસ્તી ચોરને જેલની સજા થાય, પણ જો એ જ ચોરી, જુગાર કે અહોગીરી ચલાવનાર કોઈ મુસ્લિમ હોય તો તેને તેમના કાયદા પ્રમાણે સજા થાય. લાભદાયી કાયદાઓ લાગુ કરાવવા અને ત્રાસદાયી કાયદાઓની વાત ન કરવી કે ન થવા દેવી એ ધર્મનિષ્ઠા કે શાસ્ત્રનિષ્ઠાની સ્વાર્થી વ્યાખ્યા જ

ગણાય. આવું કરનાર કે કરાવનાર બીજા સંપ્રદાયોની પ્રતિકિયાથી મુક્ત ન રહી શકે.

છેલ્લા કેટલાક સમયથી ધર્મજનૂનથી મુક્ત હિન્દુધર્માઓમાં પણ એક જનૂની વર્ગ પેદા થઈ રહ્યો છે. અયોધ્યાના રામમંડિરની વાતને આગળ કરીને દૂરદૂરનાં ગામડાંઓમાં વસેલા ભોળા હિન્દુઓને પણ તે પ્રભાવિત કરી રહ્યો છે. આ મુસ્લિમો પ્રત્યેની સરકારી તુષ્ટિકરણનીતિની પ્રતિકિયા છે. જો ભારતને સાચા અર્થમાં સંપ્રદાયવાદથી કે કોમવાદથી મુક્ત રાખવો હોય તો માત્ર પ્રવચનોથી નહિ, પણ આચરણોથી સાબિત કરવું પડશે. લઘુમતીઓને જે રીતે વિશેષ કાયદાઓની છૂટ અપાય છે, તેના પરિણામે તેમનાં ભૂખ અને અસંતોષ વધ્યાં છે. પ્રત્યેક ચૂંટણીમાં તેઓ પોતાના મતના બદલામાં વધુ ને વધુ લાભો મેળવવાના સોદા કરે છે. ગરજવાન પ્રત્યાશી ભારતના કે ભારતની પ્રજાના ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના વધુ ને વધુ ઢીલ મૂકે છે. આ બધાંનું પરિણામ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે ભારે હાનિકર આવવા લાગ્યું છે. ભારત-પાકિસ્તાનની કિકેટ ટીમ રમતી હોય તો અહીંની લઘુમતીનો ખાસ્સો વર્ગ તેના વિજયને ધૂમધડકથી મનાવે છે, સરઘસ કાઢે છે, ગમે તેવા નારા લગાવે છે, એટલું જ નહિ, કોઈ વાર તો ભારતની ટીમ પરાજિત થઈ હોય તો તેનો પણ ઉત્સવ ઊજવે છે! મતલોભી શાસન આવી રાષ્ટ્રદ્રોહી પ્રવૃત્તિઓની આગળ આંખ આડા કાન કરે છે. પરિણામે આવી પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધે છે. જે માણસો રમતના જ્યા-પરાજયને આટલી તીવ્ર લાગણીઓ આપતા હોય તેઓ સાચા યુદ્ધના જ્યા-પરાજય વખતે કેવી લાગણીઓ ધરાવશે તેની પ્રત્યેક જગત રાષ્ટ્રવાદીને ચિંતા થાય જ. આ બધી વાતો ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્રમાં ચલાવી ન લેવાય.

હિન્દુ કહૂરપંથીઓની મૂળ શક્તિ લઘુમતીઓને અપાયેલી અતિશય અને કેટલીક વાર બેહૂદી છૂટથાટોમાં રહેલી છે. જો આ દેશને સાચી રીતે ધર્મનિરપેક્ષ નહિ કરવામાં આવે તો ધર્મ તથા વર્ગસંઘર્ષને રોકી નહિ શકાય. આ સંઘર્ષો દેશને પહેલાં અશાંત, ભયભીત અને અસ્થિર કરશે અને પછી ટુકડા કરશે. રાજનેતા અને રાજનીતિ જે માર્ગો ચાલી રહ્યા છે, ત્યાંથી તેમને પાછાં વાળવાં જરૂરી છે, નહિ તો મિત્રો વિનાની વિદેશનીતિ, સમાનતા અને પક્ષપાત વિનાની ગૃહનીતિ દેશને ભારે હાનિ પહોંચાડશે. આ દેશમાં રહેનાર પ્રત્યેક નાગરિકને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણો આગળ વધવાની પૂરી છૂટ હોવી જરૂરી છે. જેઓ પોતાની મેળે આગળ ન વધી શકતા હોય તેમને મદદની જરૂર છે, પણ રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્રવિશ્વાસી વિનાના લોકોને ચલાવી લેવાય નહિ.

પ્રસ્તુત છૂટક-છૂટક લખાયેલા લેખો આ દેશની રાજનીતિ તથા રાજનેતાઓના સ્વરૂપને સુધારવામાં કાંઈક પણ ઉપયોગી થશે, તો હું કૃતાર્થ થઈશ.

પ્રો. ચિમનભાઈ ત્રિવેદીએ આ લેખોનું સંકલન કરી વ્યવસ્થિત કરવાનું ભાવનાભર્યું કાર્ય કર્યું છે તે માટે તેઓનો આભાર.

ગૂજર પ્રકાશને યથાશીશ આ પુસ્તકને છાપીને લોકો સમક્ષ મૂક્યું છે તે માટે તેઓને ધન્યવાદ.

પ્રસ્તુત લેખોને ફરી વાર હું જોઈ શક્યો નથી, એટલે જે કાંઈ ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય તેને સુજ્ઞ વાચકો સુધારીને વાંચે તથા ક્ષમા કરે. મહત્વની ક્ષતિઓ વિશે જો જાણ કરશે તો નવી આવૃત્તિમાં જરૂર સુધારો કરશે. અંતમાં, પરમકૃપાળું પરમાત્માને હાર્દિક વંદન કરીને વિરમું છું.

- સ્વામી સરચિદાનંદ

17-11-89

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

પો. બો. નં. 19

પેટલાદ, દંતાલી-388450

ટે.નં. 02697-522480

અફ્ઝાન પ્રજાને અભિનંદન

પ્રજાની ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીયતા યુદ્ધના સમયમાં પ્રગટ થતી હોય છે. પ્રજામાં પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની દઠ વશાદારી, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને આ બંનેમાંથી પ્રગટ થતી બલિદાનશક્તિ યુદ્ધના સમયે વધુમાં વધુ પ્રગટી શકતી હોય છે. આમ તો યુદ્ધો ન થાય અને બધાં રાષ્ટ્રો પરસ્પર મૈત્રી, સદ્ભાવ તથા ઊંચી સમજાળથી જીવે અને જીવવા હે એ જ ઉત્તમ છે, પણ પ્રાચીનકાળથી અત્યાર સુધી માત્ર સદૃપદેશોથી યુદ્ધને રોકી શકાયાં નથી તે એક વાસ્તવિક કરુણતા છે. માત્ર ઉપદેશોથી યુદ્ધનો અંત લાવવા મથતા માણસો પ્રભાવહીન તથા ઘણી વાર તો ન્યાયના પક્ષને દુર્બળ બનાવવામાં નિમિત્ત થઈ જતા હોય છે. બે માણસો મુક્કામુક્કી કરતા હોય તો બંનેને પકડીને અલગ કરવા જોઈએ, પણ બેમાંથી એકને અને તે પણ દુર્બળને પકડી રાખી બીજાને છૂટો રહેવા દેવો તે શાંતિ તથા ન્યાયનો માર્ગ ન કહેવાય. તેથી તો અન્યાયના ભોગીને વધુ અન્યાય કરવામાં પેલો ઉપદેશક નિમિત્ત બનતો હોય છે.

મોટા ભાગે ઉપદેશ, શિખામણ તથા આદર્શોની વાતો દુર્બળ પક્ષને વધુ સંભળાવતાં હોય છે, કારણ કે ઉપદેશક સ્વયં દુર્બળ હોય છે - બલકે તેની દુર્બળતા જ તેને ઉપદેશક બનાવતી હોય છે. સામર્થ્ય કિયા દ્વારા પરિણામ આપતું હોય છે, જ્યારે અસામર્થ્ય ઊંચા ઉપદેશોની છત્રીમાં માથાની સલામતી ખોજતું હોય છે. ધર્મ, સમાજ, શિક્ષણ અને રાજકારણ દ્વારા પ્રજા સામર્થ્યવાન બની હોય તો તેને ઘણાં પ્રવચનોની જરૂર નહિ રહે, પણ જો ધર્મ, સમાજ, શિક્ષણ અને શાસનથી પ્રજા દુર્બળ બનતી હશે તો તેને સતત પ્રવચનોની આવશ્યકતા રહેવાની જ - બલકે એમ કહી શકાય કે દુર્બળ પ્રજા પ્રબળ વક્તા તથા પ્રબળ અને પ્રચુર શ્રોતાઓ ઉત્પન્ન કર્યા કરતી હોય છે.

પ્રજા ઐતિહાસિક કયારે બને?

વિશ્વમાં એવો કયો દેશ હશે, જેને ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ નાનાં-મોટાં યુદ્ધોમાં ઉત્તરવું ન પડયું હોય? યુદ્ધોના ફટકા સહન કરીને પ્રજા ઐતિહાસિક પ્રજા બનતી હોય છે. યુદ્ધથી ભાગનારી પ્રજા નથી તો ખમીરવંતું ઐતિહાસિક કાઢું કાઢી શકતી કે નથી સ્વાધીનતાની સાથે શાંતિ ભોગવી શકતી. શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને સ્વાધીનતા તલવારની વાડમાં જ ચિરંજીવી રહી શકતી હોય છે. આ વાડને વધુ ને વધુ મજબૂત બનાવવાની જગ્યાએ તેને તોડવાની પ્રક્રિયા પ્રજાના હિતને ભારે હાનિ પહોંચાડનારી બનતી હોય છે.

પ્રાચીનકાળના વિશ્વાન ભારતનો અને મૂળ આર્યોનો એક ભાગ તે આર્યાના (અફ્ઝાનિસ્તાન). તેનો સદ્દીઓનો ઈતિહાસ યુદ્ધોનો રહ્યો છે. તેણે સેંકડો-હજારો સેનાપતિઓ તથા લાખો ખમીરવંતા સૈનિકો પેદા કર્યા છે. મૂળમાં આર્ય પ્રજા પાછળથી ધર્માત્મકિત થઈને ઈસ્લામના નેજા નીચે આવી. ઈસ્લામે તેના યુદ્ધકૌશલ્યને અવરોધ્યું નહિ, પણ ઉલયાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું. એથી પ્રજા દૂરદૂરના પ્રદેશો સુધી પોતાની આણ પ્રવર્ત્તાવતી રહી. આટલી પ્રબળ તથા સમર્થ પ્રજા હોવા છતાં મુખ્યતઃ બે બાબતોમાં તે થાપ ખાઈ ગઈ: એક તો આધુનિકતમ શિક્ષણની અને બીજી જીવન પ્રત્યે વૈજ્ઞાનિક અભિગમની ઉપેક્ષા. આ બંને કારણોથી પ્રજા વિશ્વની પ્રજાની તુલનામાં પછાત રહી ગઈ. માત્ર ધાર્મિક જનૂનનું અઝીણ પી-પીને પોતે સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવી આત્મવંચિત ધારણાવાળી પ્રજાની જે દુર્દ્શા થતી હોય છે તે આ પ્રજાની પણ થઈ. જેમ ગરમ હવા ઉપર જતી રહેતી હોય છે અને તેની ખાલી જગ્યાને પૂરવા માટે પાસેની હવા ધસારો કરતી હોય છે, તેમ શક્તિની રિક્તતાને પૂરવા પડોશી પ્રજા આપોઆપ ધસી આવતી હોય છે. પ્રત્યેક પ્રજા માટે આ અનિવાર્ય સૂત્ર હોય છે: કાં તો શક્તિશાળી બનીને સ્વાધીનતાને સાચવો અથવા શક્તિહીન બનીને પડોશી અથવા દૂરના કોઈ શક્તિશાળીને ઘરમાં ઘૂસી જવા દો.

શૈક્ષણિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં યુગને અનુરૂપ તાલમેલ ન મેળવી શકવાથી અફ્ઝાન પ્રજા વધુ ને વધુ પછાત થતી ગઈ. પડોશી રણિયાની ચતુર દાઢિએ તેની લાચારી પિછાણી લીધી. મોટા ભાગે સામ્યવાદ પ્રજાના મતથી નથી આવતો હોતો, પણ રાતોરાત આવતો હોય છે અને એક વાર આવ્યા પછી કાઢી શકતો નથી. દરિદ્રતામાંથી કેટલીક વાર સાચા તો કેટલીક વાર કૃત્રિમ

અસંતોષથી ઈર્ખ્યા અને વર્ગદ્વેષના પ્રચંડ ભડકાને માધ્યમ બનાવીને રાજકીય લક્ષ્યો મેળવી શકતાં હોય છે. એક તરફ દુર્બળ સરકારને ટકી રહેવા માટે ભરપૂર સાથ આપવો, તેને ટકાવવી પણ તેની દુર્બળતાનો પૂરો ઉપયોગ કરીને મહત્વનાં સ્થાનો ઉપર પોતાના માણસો ગોઠવી દેવા, મહત્વના નિર્ણયો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરાવવા – આ રીતે સહાયતા માટે લંબાવેલા હથને ધીરે- ધીરે મજબૂત પકડમાં ફેરવી નાખવો અને અંતે પોતાને શતપ્રતિશત વજાદાર હોય તેવા માણસોને કઠપૂતળી બનાવીને શાસન કરવું તે વિશ્વપ્રસિદ્ધ પ્રક્રિયા છે.

અફઘાનિસ્તાનમાં આવું જ થયું

અફઘાનિસ્તાનમાં લગભગ આવું જ થયું. વચ્ચગાળાના સમયમાં બે-ત્રણ જુદીજુદી સરકારોને ઉથલાવી, પ્રજામાં અસ્થિરતા તથા અસંતોષને ભડકાવી, અંતે નાટકનો છેલ્ખો પડદો પાડી દેવાનો. અફઘાનિસ્તાનમાં શ્રી બબરક કરમાલને જ્યારે રાષ્ટ્રનું શાસન સોંપાયું, ત્યારે તેઓ પોતે અફઘાનિસ્તાનમાં હાજર ન હતા. ત્રીજા કે ચોથા દિવસે તેમણે કાબુલમાં પગ મૂક્યો, ત્યાં સુધી તેમના નામે બીજા જ લોકો શાસનના ફિતવા આપતા રહ્યા. પણ શ્રી બબરક કરમાલની સરકાર તો લોકપ્રિય સરકાર ન હતી, તે તો રાતોરાત ઉપરથી સ્થાપેલી સરકાર હતી. આવી સરકાર પોતાના જોરે તો ટકી શકે નહિ અને સેના પણ પ્રજાપક્ષે હોય તો પોતાને સ્થાપિત કરનાર વિદેશી શક્તિની સેનાનો સહારો લીધા વિના છૂટકો જ ન થાય. સહાયતા માટે આવેલી વિદેશી સેનાને ઈચ્છા પ્રમાણે પાછી મોકલવાનું કાર્ય અસંભવિત નહિ તો અત્યંત કપું તો ખરું જ. અફઘાનિસ્તાનમાં આવું જ થયું. ઉપરથી સ્થાપાયેલા બબરક કરમાલને ટેકો આપી ચાલુ રાખવા સોવિયેટ સૈનિકો તથા આધુનિકતમ શાસ્ત્રોના ફગલા અફઘાનિસ્તાનમાં ભડકાવા લાગ્યા. આખું અફઘાનિસ્તાન સોવિયેટ સેનાની છાવણીમાં ફેરવાઈ ગયું. વિશ્વને થયું કે ખલાસ! અફઘાનિસ્તાન કાયમ માટે લાલ રંગમાં રંગાઈ ગયું.

આજે વિશ્વના રાજકીય તથા સૈનિક બોલેન્સને પ્રભાવિત કરવાની ક્ષમતા માત્ર મહાશક્તિઓમાં જ છે. શક્તિ વિનાના પડોશી દેશો તો માત્ર મૂક દર્શક બનીને રહી જતા હોય છે. લગભગ બે વર્ષ સુધી અમેરિકાએ અફઘાનિસ્તાનની ઉપેક્ષા કરી, કારણ કે તેનું પ્રત્યક્ષ હિત ત્યાં ન હતું. આ ગાળામાં નિરાશ્રિતોની મોટી લંગાર પાકિસ્તાન, ઈરાન તરફ ધસવા લાગી. ઈરાન ઈરાક સાથેના યુદ્ધમાં ગળાડૂબ ડૂબેલું હોવાથી કશું કરી શકવાની સ્થિતિમાં ન હતું. તો બીજી તરફ પાકિસ્તાન રશિયા જેવી મહાશક્તિ સાથે સીધી બાથ ભીડી શકે તેમ ન હતું. બે વર્ષની ઉપેક્ષા પછી અમેરિકાના રેગન પ્રશાસનને ભાન થયું કે જો અફઘાનિસ્તાન લાલ રંગે રંગાઈ જશે તો એશિયાખંડના આ ભાગના બીજા દેશો ઉપર તથા સમૂહ ઉપર રશિયાનો લોખંડી પંજો ફરી વળશે. તેણે ઉપેક્ષા બંખેરી અને નિરાશ્રિતોને મુજાહિદ બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. ઈસ્લામની અનેક ખાસિયતોમાં એક ખાસિયત છે ધર્મયુદ્ધ માટે બલિદાન આપવા તૈયાર થનારા મુજાહિદો. જોકે ઘણી વાર આ ધર્મભાવનાનો દુરુપ્યોગ પણ થયો છે – થાય છે, તોપણ બીજા ધર્મોની તુલનામાં તે બહુ જલદી ધર્મસેના ઊભી કરી શકે છે તેની સૌઅનોંધ લેવી જ રહી. કાર્ટર પ્રશાસનની મોળી નીતિના કારણે સામ્યવાદી સેનાઓ આફિકા તથા એશિયાના કેટલાક ભાગોમાં પ્રવેશી શકી હતી. પ્રમુખ રેગને નીતિ બદલી અને કઠોરમાં કઠોર નીતિ અપનાવી. મને લાગે છે કે આ કારણે સામ્યવાદ જ્યાં હતો ત્યાં જ અટકી ગયો, એટલું જ નહિ, તેનાં વળતાં પાણી પણ થવા લાગ્યાં. જો અમેરિકાને છેલ્લાં બે સત્રો માટે રેગન ન મળ્યા હોત તો કદાચ અમેરિકાનું આજે જે ગૌરવ છે તે ન રહી શક્યું હોત, વિશ્વની રાજનૈતિક ભૂગોળની કેટલીયે લીટીઓ આધીપાછી થઈ હોત.

કષ્ટ અને બલિદાન

અત્યંત જૂનાં હથિયારોથી મરણિયા જંગ ખેલીને ખાસી ખુવારી વેઠી રહેલા અને નિરાશાજનક પરિણામો તરફ ધકેલાતા મુજાહિદોને પોતાના વતનને મુક્ત કરાવવા અમેરિકાએ ખુલ્લાંખુલ્લા શાસ્ત્રોસહાય આપવા માંડી. પાકિસ્તાનની સીમારેખા ઉપર અનેક પ્રશિક્ષણ-કેન્દ્રો શરૂ થયાં. વિયેતનામમાં અમેરિકાએ જેમ છેલ્લામાં છેલ્લી ફબનાં શાસ્ત્રો વાપર્યાં, તેમ રશિયા પણ અફઘાનિસ્તાનમાં છેલ્લી ફબનાં શાસ્ત્રો વાપરી રહ્યું હતું. કયાં વિશ્વની સુપર શક્તિ અને કયાં પરસ્પરના વિભવાદથી વેરવિભેર મુજાહિદો! કોઈ તુલના જ ન થઈ શકે. પણ ધરમાં પેસી ગયેલા બહારના શત્રુને હંઝાવવા ગેરીલા યુદ્ધ લગભગ બધે જ સફળ રહ્યું છે. અફઘાન મુજાહિદોએ સતત આઠ વર્ષ સુધી ભારે કષ્ટ અને બલિદાન વેઠીને અંતે આ યુદ્ધ જીત્યું તેમ કહી શકાય.

સફળતાનાં ત્રણ કારણો

વિયેતનામમાં જેમ અમેરિકાને બોધપાઠ મળ્યો હતો તેવો જ બોધપાઠ રશિયાને અફઘાનિસ્તાનમાં મળી ગયો છે. ફરક એટલો છે કે વિયેતનામમાં કશી જ સંધિ કર્યા વિના પહેરેલાં કપડે અમેરિકન સૈનિકો બધો શાસ્ત્ર-સરંજામ છોડીને ભાગી છૂટ્યા હતા (એક અંદાજ પ્રમાણે તે શાસ્ત્ર-સરંજામ એટલો બધો હતો કે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં વપરાયેલાં શાસ્ત્રો સાથે તુલના કરી શકાય), જ્યારે અહીં રશિયન સૈનિકો એક સંધિ દ્વારા ઓછી ખુવારી વેઠીને સ્વદેશ જઈ રહ્યા છે. મુજાહિદોને જે ભારે સફળતા મળી છે, તેમાં મુખ્યતઃ ત્રણ કારણોને આગળ કરી શકાય: (1) અફઘાન પ્રજા ઊંચા સૈનિક-ખમીરવાળી પ્રજા હોવાથી તેની પ્રતિકારશક્તિ બહુ ભારે હતી. (2) અમેરિકાની શાસ્ત્રસહાયતા, તેમાં પણ સ્ટીગર મિસાઈલોએ ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. (3) પડોશી દેશ પાકિસ્તાને પોતાના હિત ખાતર પણ આ મુજાહિદોને બધી સગવડો આપી.

ઉપર કહ્યું છે તેમ ઇસ્લામમાં અને તેમાં પણ અફઘાનોમાં વર્ષાવ્યવસ્થા ન હોવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ યોદ્ધો થવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. અંગ્રેજોએ પોતાની સેનામાં પઠાણો, ગુરખા તથા ન્યૂ ગીનીની પ્રજાને સર્વોચ્ચ પસંદગી આપી હતી. બાર વર્ષના અફઘાન કિશોરની પ્રથમ મહત્વાકંક્ષા બંદૂક મેળવવાની હોય છે. બસ, બંદૂક મળી તો તેને ભગવાન મળ્યા! હિસા-અહિસાની સૂક્ષ્મ વેદિયાગીરીથી તેઓ મુક્ત છે. શું કરવું જોઈએ તે માટે તેમનું મસ્તિષ્ક સ્પષ્ટ છે. પૂરી પ્રજાનું મહત્વની દિશામાં જો સ્પષ્ટ મસ્તિષ્ક ન હોય અને પરસ્પર વિરોધી એવા મતોમાં તે ગુંચવાયેલું હોય તો ધાર્યા પરિણામ લાવી શકાય નહિ. શાસ્ત્રો તેમનું જીવન હતાં, એટલે બહુ જલદી તેમને તૈયાર કરી શકાયા. ખમીર તો તેમનામાં હતું જ, માત્ર પ્રશિક્ષણ અને નવાં શાસ્ત્રોની જ જરૂર હતી. છેલ્લાં વર્ષોમાં આ મુજાહિદો રશિયનો ઉપર કાળો કેર વર્તાવવા લાગ્યા હતા. લગભગ દર અઠવાડિયે એક રશિયન વિમાન કે હેલિકોપ્ટર સ્ટીગર દ્વારા તોડી પાડતા. કેટલાક ભાગોમાં તો રશિયન સૈનિકો સ્વયં જાણે કેદ થઈ ગયા હોય તેમ મુક્ત રીતે બહાર નીકળી શકતા પણ ન હતા, કારણ કે સ્થાયી પ્રજામાં ક્યો માણસ વિરોધી છે તે કહેવું કર્દિન થઈ ગયું હતું. એક અંદાજ પ્રમાણે વિસ્ત હજાર રશિયન સૈનિકોએ અફઘાનિસ્તાનમાં પ્રાણ ખોલ્યા. (વિયેતનામ કરતાં આ સંખ્યા ઘણી ઓછી છે.) વિમાનો ભરીભરીને શબો રશિયા પહોંચતાં કરાયાં. વાતને એકદમ ગુપ્ત રાખવામાં આવતી હતી, તોપણ આ દળદળ- કાદવમાંથી નીકળવાની કોઈ આશા જ નથી રહી તેવું નક્કી થતાં સંધિ કરી સેના જેંચી લેવાનું ડાઢપણ રશિયન નેતાઓને સૂર્યાં એ સારું જ થયું. આપણો અફઘાન મુજાહિદોને જેટલું બિરદાવીએ તેટલું થોડું છે. તેમની સફળતાથી બીજાની સ્વાધીનતા ઉપર પંજો ફેલાવનાર હવે દરશ વાર વિચારશે.

વિયેતનામમાં જેમ પ્રથમ ચીને અને પાઇળથી રશિયાએ શાસ્ત્રસહાયતા કરી હતી, તેમ અહીં અમેરિકાએ યથાયોગ્ય શાસ્ત્રોનો જગ્બર પ્રવાહ આ મુજાહિદોને આપ્યો. તેમાં પણ પોતાના ખભા ઉપર મૂકીને માત્ર એક જ માણસ દ્વારા છોડી શકતા સ્ટીગર મિસાઈલે રશિયન સિવિલ તથા સૈનિક વિમાનોનો ખુરદો બોલાવી શત્રુપક્ષની મનોદર્શાને જગ્બર ફટકો માર્યો. જેણે સદીઓ સુધી પોતાના રાષ્ટ્રની અસ્તિત્વને સાચવવી હોય તેનાથી મહત્વના ઘટનાપ્રવાહોથી અલિપ્ત રહી શકાય નહિ. જો અમેરિકાએ શાસ્ત્રસહાયતા ન કરી હોત તો કદાચ નિશ્ચિત રૂપથી મુજાહિદો સફળ ન રહ્યા હોત, તો અફઘાનિસ્તાન કાયમ માટે લાલ રંગે રંગાઈ ગયું હોત, એટલું જ નહિ, થાક ખાઈને એ જ લાલ સેના બલુચિસ્તાન પાર કરીને ઠેઠ અરબસાગર સુધી પહોંચી હોત. એના પરિણામે ભારત સહિત ઘણા દેશોનો સમુદ્રમાર્ગ આપત્તિજનક બન્યો હોત. વિશ્વાણ ભાગનાં હિતોને પ્રભાવિત કરનારી ઘટનાઓ પ્રત્યે અલિપ્તતા રાખી શકાય નહિ. લાલ સેનાની વાપસીથી અરબસમુદ્ર ઉપરનો ભય હમણાં તો ટળી ગયો કહેવાય. આનો સૌથી વધુ લાભ તો ભારતને જ થયો ગણાય, કારણ કે તેના પચાસ ટકા ઉપરની જહાજો અહીંથી આવ-જા કરે છે. રશિયા સાથે આજે તો ભારતના સંબંધો ઘણા સારા છે, પણ રાજકારણ ક્યારે પલટાય તે કંઈ કહેવાય નહિ.

હાથ જોડીને બેસી ન રહેવાય

પોતાના પડોશી દેશોની ઊથલપાથલ વખતે હાથ જોડીને બેસી ન રહેવાય. જો તમે ઉપેક્ષા કરીને “અમારે શું? જ થવું હોય તે થાય!” વાળી નીતિ અપનાવો તો શક્તિની રિકર્ડતા ભરવા ત્રીજી શક્તિ પેસી જાય અને તમારા માટે કાયમના પ્રશ્નો ઊભા કરી આપે.

પડોશી દેશોની દુર્ભળતાનો લાભ ઉધાવીને તેમને હડપ કરી જવા તે જેટલું અનૈતિક છે તેટલું જ તેવા દુર્ભળ દેશને ત્રીજી શક્તિ દ્વારા હડપ થઈ જતા જોયા કરવું તે પણ અનીતિમય છે. આપણે તિબેટમાં આ જ પાપ કર્યું હતું, પણ તે ભૂતને શ્રીલંકામાં સુધારી લીધી. જો સમયસર આપણી સહાયતા શ્રીલંકા ન પહોંચી હોત તો તિબેટને મળતા જ હાલ શ્રીલંકાના પણ થવાના હતા. શ્રીલંકામાં કેટલો ખર્ચ આપણે કરી રહ્યા છીએ તે આંકડાથી જરાય ચિંતિત થવાની કે ગભરાવાની જરૂર નથી. જો આ ખર્ચ ન કરો તો તેથી પણ અનેકગણો ખર્ચ શ્રીલંકાનો ત્રીજી શક્તિના પ્રભાવ નીચે ચાલ્યા જવાથી કરવો પડે. આપણું વણિક-ચિંતન સેનાપતિના ચિંતનમાં બદલવું જોઈએ. મુજાહિદોને તમામ પ્રકારની મદદ કરીને પાકિસ્તાને ખરી રીતે તો પોતાને જ મદદ કરી છે, કારણ કે તેમ કરવાથી તેના સીમાડા વધુ સુરક્ષિત થઈ શક્યા છે.

એક વાતની સ્પષ્ટતા કરી દઉં કે કોઈ દેશની આંતરિક બાબતોમાં દેશદ્રોહીઓને પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ સહાયતા કરવી તે ધિક્કારવા યોગ્ય વલાણ કહેવાય. તેનું સમર્થન ન કરી શકાય. આઠ-આઠ વર્ષ સુધી ભારે બલિદાનો ભોગવીને મુજાહિદોએ જે ભારે વિજય મેળવ્યો છે તે અસીમ હિંસા ઉપર સીમિત તથા આયોજિત હિંસાનો વિજય છે. ન કરે નારાયણ અને કોઈ વાર ભારતને પણ આવી પરિસ્થિતિમાં સપડાવું પડે તો આપણે આવી કઠોર અને લાંબી ટક્કર ઝીલવાની ક્ષમતા ધરાવીએ છીએ.

ઈરાન-ઇરાક

ઈરાનીઓ ઐતિહાસિક પ્રજા છે. ઐતિહાસિક પ્રજા એટલા માટે કે તેમણે વિશ્વના અનેક દેશો ઉપર યુદ્ધો કરીને વિજય મેળવી રાજ્ય કર્યું છે. ઈસ્લામના ઉદ્ય પહેલાં જ્યારે તેઓ અહિનપૂર્જક હતા ત્યારે અને તેનાથી પણ પહેલાં તેઓ સતત લડતા રહ્યા છે. અફઘાનોની માઝક તેઓ પણ આર્ય પ્રજા છે. ઈસ્લામના ઉદ્ય પછી ખલીફાના લશકરે જ્યારે ઈરાનને ધમરોળી નાખ્યું, તેની વિશ્વપ્રસિદ્ધ લાઈબ્રેરી ફૂંકી મારી તથા પ્રખર શબ્દશક્તિ ધરાવતી તેની અત્યંત પ્રભાવશાળી ભાષા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો ત્યારે લગભગ બસો વર્ષ તે ગુલામીની એડી નીચે કણસતું રહ્યું. પણ પછી ફરી પાછી પોતાની અસ્થિત્વ તેણે મેળવી લીધી અને ઈસ્લામના રંગે રંગાઈને નવા જોમદાર સ્વરૂપે તે બહાર આવ્યું. આરબ દેશોને અડીને તેની ભૌગોલિક સ્થિતિ હોવા છતાં તે આર્ય પ્રજા હોવાના કારણે આરબો કરતાં વધુ પ્રગતિશીલ વિચારધારા ધરાવતી પ્રજા રહી છે. જનિજ તેલની કાન્નિ પહેલાં આરબોની દુનિયા ખજૂરીઓ, બકરીઓ, યુદ્ધો અને સીમિત પ્રમાણમાં વ્યાપાર સુધી હતી ત્યારે પણ ઈરાન સંગીત, સાહિત્ય, કલા અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં પોતાની મહત્વની હસ્તી ધરાવતું હતું.

ઈરાનની કાચાપલટ

ઈરાનની ખરેખરી કાચાપલટ તેના છેલ્લા બાદશાહે કરી કહેવાય. ઈસ્લામની જુનવાણી જીવનપદ્ધતિની જગ્યાએ રેણે પદ્ધિમની નવી અને તાજગીભરી જીવનપદ્ધતિ ઈરાનમાં પ્રસરવા દીધી, જેથી સ્વીઓ સ્કર્ટ પહેરીને, વાળ કપાવીને કાર્યાલયોમાં પુરુષોની બરાબર નોકરી કરતી થઈ શકી. કમાલ પાશાના નેતૃત્વ નીચે તુર્કીએ જે સાંસ્કૃતિક કાન્નિ કરીને પોતાને યુરોપિયન રાષ્ટ્ર બનાવ્યું હતું તેવી જ રીતે શાહના નેતૃત્વ નીચે ઈરાન એક આધુનિક રાષ્ટ્ર દેખાવા લાગ્યું હતું. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે રેણે ભારે હરણજાળ ભરી હતી. ઈરાનીઓ આમે બુદ્ધિશાળી પ્રજા છે. શાહે અમેરિકા તથા પદ્ધિમનાં રાષ્ટ્રોના સહકારથી ઔદ્યોગિક કાન્નિનો ભારે પાયો નાખ્યો. એથી કદાચ એશિયામાં જાપાન પછી ઈરાન જ બીજે નંબરે આવી જાય એવી સ્થિતિ થઈ હતી. (ત્યારે તાઈવાન, દ. કોરિયા, હોંગકોંગ, વગેરેનો ખાસ ઔદ્યોગિક વિકાસ ન હતો.) પણ આ બધા કરતાં ઈરાને સૌથી વધુ મોટું સૈનિકક્ષેત્રમાં કાઢ્યું હતું.

પ્રથમ કહ્યું તેમ તે ઐતિહાસિક પ્રજા છે, એટલે તેને સૈનિક મહત્વાકંક્ષા રહેવાની જ. ત્યારે વિસ્તરતા સામ્યવાદને ખાળવા અમેરિકાએ ડલેસ-નીતિ ધારણ કરેલી, જેના પરિણામે એશિયાના કેટલાક દેશોને ‘સીટો’-‘સેન્ટો’ નામની બે સૈનિકસંધિઓ દ્વારા એક કરવામાં આવ્યા. ઈરાને આ સંધિઓનો લાભ ઉઠાવી પદ્ધિમી દેશો પાસેથી મફત તથા નજીવા મૂલ્યે ભારે શાખસહાયતા મેળવી હતી. ત્યારે ઈરાનનું સૈન્ય અને સૈનિકશક્તિ ઊડીને આંખે વળગે તેવાં થઈ ગયાં હતાં. પેલી સૈનિક-સંધિઓ દ્વારા ઈરાન તથા પાકિસ્તાન બંને મિત્રો હતાં. (સૈનિકશક્તિની મહત્ત્વા વિશે ભારત ઘણાં વર્ષો સુધી ગફ્ફલતમાં રહ્યું. બહુ મોડેમોડે ઠોકરો ખાધા પછી તેને કંઈક ભાન થયું.) એટલે ભારત માટે તેમનો શક્તિવિકાસ ભારે ચિંતાનો વિષય હતો. પણ ભારત તટસ્થ નીતિનો પુરસ્કર્તા દેશ હોવાથી તેમની માઝક કોઈ સૈનિકસંધિ દ્વારા પોતાની શક્તિ વધારી શકતો નહોતો; તેમ બીજી તરફ ભારત એક દરિદ્ર દેશ હતો એટલે માત્ર પોતાના પૈસે તેમની બરાબરી કરી શકાય તેવાં શાસ્ત્રો કે સેનાને વિસ્તારી શકતો ન હતો. આ કારણે કલેવર તથા જનસંખ્યા દ્વારા વિશ્લાં હોવા છતાં શક્તિની દિશામાં ભારત પાછળનો પાછળ જ ચાલ્યા કરતો – બેંચાતો દેશ થઈ ગયો હતો. બેંચાતો એટલા માટે કે પેલા દેશોમાં જે નવાં શાસ્ત્રો આવે તેવાં આપણે ગાલે તમાચા મારીને પણ લાવવાં જ પડે. તેમને મફત મળે અથવા નજીવી કિંમતે તરત જ મળે, જ્યારે આપણે કઠોર સંધિની આકરી શરતો સાથે મોંમાંગયાં દામ ચૂકવીને વિલંબથી તેવાં શાસ્ત્રો વસાવવાનાં થાય. આ પણ યુદ્ધનો એક પ્રકાર જ છે કે વિરોધી દેશને કોઈ રીતે થકવી નાખવો.

પદ્ધિમની નીતિ

પદ્ધિમની નીતિ(ખાસ કરીને ડલેસ-નીતિ)નું આ શાસ્ત્ર સફળતાપૂર્વક આજે પણ કાર્યકારી રહ્યું છે. તમે તેમના થાઓ તો બધી રીતે

તમને ધીકેળાં, પણ જો તમે તેમના ન થાઓ તો તમને આર્થિક તથા સૈનિક રીતે (યુદ્ધ કર્યા વિના) તેના ગેરલાભોનું ભાન કરાવવાનું. પણ જો તમે સામ્યવાદ તરફ નમતું જોખો તો તમારા પડોશી દેશોના સહકારથી તમને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં થકવી નાખવાની બધી રીતિઓ અપનાવવી. આ રાજકારણ છે. પોતાના રાષ્ટ્રહિત માટે આવી રીતિઓ લગભગ બધા અપનાવતા હોય છે. આ રીતે શસ્ત્રોની બાબતમાં આપણે પ્રથમથી જ પાકિસ્તાનની પાછળપાછળ ખેંચાનારા બન્યા છીએ. અત્યારે જ્યારે આ લખું છું, ત્યારે ભારતની વધેલી નૌસેનાના પ્રભાવને સીમિત કરવા અમેરિકાએ પાકિસ્તાનને નવ યુદ્ધજહાજો હિંદ મહાસાગરમાં પ્રભાવ વધારવા ઉછીનાં આપવાની જહેરત કરી છે. અમેરિકાનાં ભિસાઈલોવાળાં આધુનિકતમ આ યુદ્ધજહાજો ભારતની નૌસેનાશક્તિ માટે બહુ મોટે પડકાર થઈ જશે. આ જહાજો જો પૈસાથી ખરીદવાં હોય તો નવ અરબ રૂપિયે પણ ન મળે, કદાચ મળે તો ઓર્ડર આપ્યા પછી પાંચ-સાત વર્ષે મળવા લાગે, જ્યારે આ તો બધું તરત તૈયાર મળે છે અને તે પણ વગર પૈસે. આ જહાજો ઉછીનાં આપ્યાં હોવાથી કદાચ તેના પર અમેરિકાનો ધ્વજ ચાલુ રહે, તો યુદ્ધના સમયે તેના ઉપરનો પ્રહાર અમેરિકા ઉપરનો પ્રહાર ગણાય, જેથી અમેરિકાને સીધા યુદ્ધમાં ઉત્તરવાનું સરળ બહાનું મળી રહે. પણ આ તો થયા સૈનિક-સંધિના લાભો. આપણો તો આવાં જહાજો ખરીદવાનાં જ રહેશે. બસ, આનું નામ પાછળ-પાછળ ખેંચાતા જવું તે.

ઈરાનમાં ધર્મકાન્તિ

ઈરાનના શાહે ઈરાનને આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક તથા સૈનિકક્ષેત્રે ભારે વિકસાયું હતું, પણ જ્યારે ઈરાનનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપવાની તૈયારીમાં હતો, ત્યારે જ ત્યાં ધર્મકાન્તિ થઈ. યુરોપ-આફ્રિકા, વગેરે ખંડોમાં હવે ધર્મકાન્તિની શક્યતા નથી, કારણ કે પ્રજાનું ચિંતન ધર્મની માન્યતાઓથી ઉપરનું થઈ ચૂક્યું છે. પણ એશિયા— તેમાં પણ ખાસ કરીને ઈસ્લામિક દેશોનું ચિંતન ધર્મમાન્યતાઓ સાથે સંજ્ઞ સંકળાયેલું રહ્યું છે, એટલે છેક નીચેથી ઉપર સુધીના બધા વર્ગોની વિચારવાની પદ્ધતિ ઉપર ધર્મચિંતનનો પ્રભાવ છે. આ જ કારણે ધર્મગુરુઓની પ્રજા ઉપર – ખાસ કરીને મધ્યમ તથા નીચેની પ્રજા ઉપર ભારે પકડ છે. એશિયાની ધાર્મિક પ્રજાને ધર્મના નામે ક્ષણવારમાં ગાંડી બનાવી શકાય છે. ધર્મજનૂનનો લાભ લેતાં આવડે તે રાજકારણમાં ભારે ઉથલપાથલ સર્જ શકે છે.

ઈરાનમાં ભારે મોટી ધર્મકાન્તિ થઈ. વર્ષોથી દેશનિકાલ જેવી સ્થિતિમાં ફાન્સમાં વસતા ઈમામ આયાતોલ્લા ખોમેની વિજ્યી સમાટની માઝક તહેરાન આવ્યા. તેમના આવ્યા પહેલાં જ શાહને ઈરાન છોડીને ભાગી જવું પડ્યું હતું. ખોમેનીએ ઈરાનની પૂરી લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. બસ, ઈરાનની ભૂંડી દશા અહીંથી શરૂ થઈ. તેમણે વીણીવીણીને શાહના સમર્થકોને અને પોતાના આલોચકોને સાફ કરી નાખ્યા. સાહિત્યકારો, ચિંતકો, વિચારકો, ઓફિસરો, રાજનેતાઓ, સેનાપતિઓ, વગેરે કોઈ પણ તેમના પંજામાંથી બચી ન શક્યા. ગુલશનની માઝક ખીલેલું ઈરાન બહુ તીવ્ર ગતિથી વેરાન થવા લાગ્યું! સ્વીઓએ બુરખો પહેરવો, નોકરી ન કરવી, ઘરમાં રહેવું, વગેરે અનેક પ્રતિબંધો સાથે રૂઢિવાઈ જીવન તરફ પાછા ફરવું પડ્યું. ઈરાન બધી દિશાથી ભલે પાયમાલ થાય, પણ આપણે ચુસ્ત ધાર્મિક સ્થિતિનું નિર્માણ કરવું છે એવી દઢ મનોદશાવાળા ધર્મગુરુઓને ઈરાનની પાયમાલીનો જરાય રંજ થતો ન હતો. જેમને રંજ થતો હતો તેઓ જવ બચાવવા ઈરાન છોડીને ભાગવા લાગ્યા, કારણ કે ઈરાનમાં તેમનું રહેવું સુરક્ષિત ન હતું.

યુદ્ધમાં મુત્સદ્વીગીરી જોઈએ

જે વિજ્યી રાજનેતા પોતાના જૂના વિરોધીઓને સમજણપૂર્વક ઉદારતા બતાવીને પોતાના નથી કરી શકતો અને માત્ર ડંખ રાખીને સૌનો નાશ જ ઈચ્છે છે તે કદી લાંબો સમય સફળતાપૂર્વક રાજ્ય નથી કરી શકતો. ખોમેની ક્ષમા કરવામાં માનતા જ નથી. તેઓ જ્યારે સત્તા ઉપર નહિ હોય ત્યારે તેમનું સાચું જીવન પ્રજા સમક્ષ આવશે, ત્યારે લોકો ઈદી અમીનનું સવાશેરિયું રૂપ નિહાળો. લોકોને પ્રતીતિ થશે કે ઐતિહાસિક ઈરાન તેના નાદિરશાહોની આવૃત્તિ હજી પણ કરી શકે છે.

ખોમેનીને સૌથી વધુ શત્રુતા શાહને ઊંચે ચડાવનાર અમેરિકા પ્રત્યે છે. પ્રેસિડેન્ટ રેગનને તો તેઓ રાખ્યા જ કહે છે. તેમણે એક પછી એવાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં કે અંતે અમેરિકાની સાથે પ્રત્યક્ષ શત્રુતા થઈ ગઈ. અમેરિકાના રાજદૂતાવાસના પંચાવન કર્મચારીઓને લાંબો સમય બાનમાં રાખ્યા અને પ્રત્યેક બાબતમાં પદ્ધિમના દેશોની માનહાનિ થાય તેવી રીતે વર્તવા લાગ્યા. ડંડી નીતિવાળા કાર્ટર ગયા

અને ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી આપનારા રેગન આવ્યા. તેમણે ચૂપચાપ સહન કરી લેવાની જગ્યાએ બોધપાઠ ભણાવવાની નીતિ શરૂ કરી. ઈરાનને ઈરાક સાથે વર્ષોથી વિભવાદ છે.

વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોને પડોશી દેશો સાથે સીમાવિવાદ રહેતો જ હોય છે. ઈરાનની તુલનામાં ક્ષેત્રફળ, જનસંખ્યા તથા આર્થિક સમૃદ્ધિમાં સાવ નાનું ઈરાક પોતાના સમુદ્રમાર્ગ માટે ભારે ચિંતિત છે. પ્રાચીનકાળથી ઈરાનની ખાડી અને તેના પાક સમું શતઅલ અરબ સૌના આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું છે, તેમાં પણ આ વિસ્તારમાં ખનિજ તેલ નીકળતાં આ જળમાર્ગનું મહત્વ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ઘણું વધી ગયું છે. માર્ગોને સલામત રાખો તો જ પુરવઠાની સલામતી રહે. પુરવઠાની સલામતી વિના વ્યાપારનો વિકાસ ન થાય અને વ્યાપારના વિકાસ વિના પ્રજા સમૃદ્ધ ન થાય. શતઅલ અરબને નિમિત્ત બનાવીને ઈરાકે ઈરાનની ધર્મનીતિથી આવેલી અવસ્થાનો લાભ ઉઠાવ્યો. ઓછી સેના હોવા છતાં પણ જો રાષ્ટ્ર નેતૃત્વ, સિદ્ધાંતો તથા પ્રજા દ્વારા પૂર્ણ વ્યવસ્થિત હોય તો તે આવી પડેલા યુદ્ધનો જેવો પ્રબળ પ્રતિકાર કરી શકે છે તેવો પ્રતિકાર વિશાળ સેના, પ્રચંડ સમૃદ્ધિ તથા કુદરતી અનુકૂળતા હોવા છતાં આંતરિક અવ્યવસ્થામાં સપરાયેલું રાષ્ટ્ર નથી કરી શકતું. ખોમેનીની ઝનૂની ધર્મનીતિથી ઈરાન એક ઉંઘાંતો ચરુ બની ગયું હતું. મોટી નભસેના તથા આધુનિક વિમાનો હોવા છતાં, અમેરિકને શત્રુ બનાવવાથી સ્પેરપાર્ટ વિના, મરામત વિના તથા યોગ્ય પાઈલટો વિના ઘણાંખરાં વિમાન બેકાર પડ્યાં હતાં.

‘હમ મહાન હોએ’ના અઝીણી નશામાં ઈરાન ઈરાકને તણખલું સમજે તે સ્વાભાવિક છે. તેમાં ખોમેનીને તો સીધી શત્રુતા ઈરાકના પ્રમુખ સદ્ગમ હુસેન પ્રત્યે હોવાથી ઈરાનનું વલણ મુત્સદીંગીરી કરતાં તીવ્ર લાગણીઓનું વધુ થઈ ગયું. બહુ જલદી આવું ધર્મજનૂન પ્રજામાં ભરી દેવાયું. બસ, જેહાં અને જેહાંનું વાતાવરણ બનાવી દીધું. એક યોગી જે ધીરજ તથા શાંતિથી યોગસાધનામાં સફળ થઈ શકે છે, તેથી પણ વધારે ધીરજ, શાંતિ તથા મુત્સદીંગીરી હોય તો યુદ્ધમાં સફળ થઈ શકાય. નાટકના સ્ટેજ ઉપર રાજ્યપાઠ કરનાર કલાકાર જેમ બૂમબરાડા પાડી મુક્કા ઉગામે તેવાં બૂમબરાડા, ધમકીઓ તથા મુક્કા ઉગામનાર શરૂઆતના સમયમાં પોતાના પક્ષના માણસોની વાહવાહ તો લૂંટી શકે છે, પણ અંતે તેનો ફિયારસ્કો જ થતો હોય છે. યુદ્ધ શાંત અને કુશળ મસ્તિષ્ઠથી જ લડી શકાય. આવું મસ્તિષ્ઠ ઈરાન પાસે ન હતું. એક જે હતું તે આકોશ-ઉંઘાંતું મસ્તિષ્ઠ અને અકુશળતા - એટલી હદે કે લગભગ આખા વિશ્વની સહાનુભૂતિ વિનાની સ્થિતિ તેણે સર્જ દીધી. આટલી અકુશળતાવાળું નેતૃત્વ આટલો લાંબો સમય સૌને શત્રુ બનાવીને, ભયંકર ફટકા ખાઈને, અપાર જાનહાનિ વેઠીને પણ ટકી શક્યું હોય તો તેનું શ્રેય પ્રજામાં પ્રસરાવેલા ધર્મજનૂને અને નેતૃત્વ પ્રત્યે આંધળી વજાદારીને આપી શકાય. લગભગ આઠ-નવ વર્ષ સુધી ચાલેલા આ યુદ્ધમાં બચુકડું ઈરાક પોતાનો હાથ ઉપર રાખતું રહ્યું. યુદ્ધના જ ક્ષેત્રે નહિ, રાજકારણના ક્ષેત્રે પણ ઈરાક વિજયી રહ્યું તેનાં કારણોમાં તેનાં પોતાનાં દક્ષતા, સાહસ, દફ્તા અને લાંબા સમય સુધી ટકી રહેવાની ખમીરશક્તિ તો છે જ, પણ તેના વિજયનું મૂળ કારણ તો ઈરાનની નેતૃત્વ-દુર્બળતા, અકુશળતા અને એકાકીપણું છે.

ઈરાન પાસેથી બોધપાઠ

વિશ્વની પ્રજાએ ઈરાન પાસેથી બોધપાઠ લેવાનો છે:

- (1) ઊંખીલા સ્વભાવવાળું નેતૃત્વ બુદ્ધિપૂર્વકના લાભાલાભનો વિચાર કર્યા વિના લાગણીના વેગમાં વહી જતું હોય છે. આવું નેતૃત્વ ગમે તેવાં આંધળૂકિયાં કરીને પોતાના દેશને જ હાનિ પહોંચાડતું હોય છે.
- (2) પોતાના કરતાં ઘણી ઊંચી ચઢિયાતી શક્તિઓ સાથે કાયમ વેર બાંધવું અને તેમનો સતત માનભંગ કરવો એ મુત્સદીંગીરી ન કહેવાય.
- (3) કદાચ કોઈ પડોશી સાથે યુદ્ધ થાય તો બાકીના પડોશીઓ સાથે મોટો ભોગ આપીને પણ બગડેલા સંબંધો હોય તોપણ સુધારી લઈને તેમને શત્રુપક્ષમાં જતા રોકવાની મુત્સદીંગીરીની જગ્યાએ ઈરાને બધા જ પડોશીઓને - ખાસ કરીને આરબોને શત્રુ બનાવી દીધા.
- (4) લાગણીઓ - ખાસ કરીને ધર્મજનૂની લાગણીઓથી પ્રથમ તબક્કામાં તો એક વંટોળિયો ઉભો કરી શકાય છે, પણ વાસ્તવિક

પ્રચંડ શક્તિ સામે તેને કાયમ અને સતત ટકાવી શકતો નથી. ઈરાને ધર્મજનૂનનો વંટોળિયો તો ઉભો કર્યો, પણ ઈરાકની વાયુસેના, આરબોનો સાથ અને છેલ્ખેછેલ્ખે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની પ્રચંડ સૈન્યશક્તિની ઈરાનની ખાડીમાં ઉપસ્થિતિ, આ બધાંએ મળીને જનૂનનાં વળતાં પાણી કરી દીધાં.

વાસ્તવિક મજબૂતાઈવાળું ફાઉન્ડેશન હોય તો જ તેના ઉપર જુસસાના ધમપણા લાંબો સમય ચાલી શકે. કોરા ધમપણા અંતે દ્યાજનક પરિસ્થિતિ પેઢા કરી દેતા હોય છે, જે ઈરાનની થઈ.

(5) અનેક વાર વિશ્વને બોધપાઠ મળ્યો છે કે કલેવર તથા જનસંખ્યાથી મોટું રાષ્ટ્ર તેનાથી તદ્દન નાના રાષ્ટ્રથી પણ હારી જતું હોય છે, કારણ કે યુદ્ધ રાષ્ટ્રના કલેવર કે જનસંખ્યા વચ્ચે નથી થતું હોતું, યુદ્ધ તો કુશળ નેતૃત્વ, મહાન સેનાપતિઓ, વિશાળ અને અનુશાસિત વફાદાર સેના, દક્ષ ગુપ્તચરો અને આધુનિકતમ શાસ્ત્રો દ્વારા થતું હોય છે.

વિશાળ દેશ પણ દુર્બળ, ઘમંડી, નિર્જયશક્તિ વિનાના અકુશળ નેતૃત્વવાળો હોય, એટલું જ નહિ, શિખાઉ અને અકુશળ સેનાપતિઓ બેગા કર્યો હોય. સંદેહાસ્પદ વફાદારીવાળી અને અનુશાસનહીન સેના હોય, ગુપ્તચર સંસ્થા તદ્દન નકામી બની ગઈ હોય અને અંતે સેનાને શાસ્ત્રોની બાબતમાં સતત ઉત્તરતી કક્ષાએ રહેવું પડતું હોય, તો મોટું ક્ષેત્રફળ તથા વિશાળ જનસંખ્યા ધરાવતો દેશ પણ પોતાનાથી નાના દેશથી હારી જતો હોય છે. ઈરાન-ઈરાક-યુદ્ધમાંથી આપણે આ જ વસ્તુ શીખવાની છે.

રાજનેતાઓની મુત્સદીગીરી

કોઈ પણ રાષ્ટ્રને આંતરિક તથા બાહ્ય બંને રીતે ચુરક્ષિત કરવું હોય તો ત્રણ તત્ત્વોની અનિવાર્યતા રહેણી: (1) પ્રજાનો અખંડ દેશપ્રેમ, (2) પ્રચંડ સૈનિકશક્તિ અને (3) રાજનેતાઓની રાષ્ટ્ર પ્રત્યે વફાદારી સાથે કુશળ મુત્સદીગીરી. આ ત્રણમાંથી જે પ્રજાને એક પણ ન મળ્યું હોય તેના દુર્ભાગ્ય વિશે જરાય શંકા ન કરાય.

સ્વાધીનતાની ચળવળ વખતે આપણા નેતાઓ પ્રજામાં સારો એવો દેશપ્રેમ લાવી શક્યા. લોકોએ વિલાયતી વાંચોની હોળી કરી, નોકરી-ધંધો છોડી જેલ ગયા, લાડીઓ આધી તથા ફાંસીએ ચઢ્યા. સૌને એક જ અપેક્ષા હતી - બંધન તૂટે, આજાદી મળે, અમે મુક્ત થઈએ. આ એક સામૂહિક સાધનાકાળ હતો અને સાધ્યની પ્રાપ્તિ માટે સૌને સંગઈત થવાની તથા બલિદાન આપવાની પ્રેરણા મળતી હતી. સાધક માટે સૌથી ઉત્તમ સમય સાધ્યને મેળવવા પૂરી શક્તિથી ઝરૂમવાનો હોય છે. સાધ્ય મળી ગયા પછી વ્યક્તિ તથા પ્રજામાં ઝરૂમવાની ક્ષમતા ઘટવા માંડે છે - તેમાં પણ જે પ્રજા પોતાના સ્વભાવથી ઝરૂમી ન હોય, પણ કોઈના પ્રભાવથી ઝરૂમી હોય તે પેલો પ્રભાવ દૂર થતાં જ માટીપગી થવા લાગતી હોય છે. બીજી તરફ મળેલી સિદ્ધિઓને ભોગવવા તે પરસ્પર યાદવાસ્થળી કરતી થઈ જતી હોય છે. ગમે તેટલાં ભૂખ્યાં હોય તોપણ પાંચ-દસ કૂતરાને શાંતિથી સૂતાં કે ગેલ કરતાં જોઈ શકશો. ઘણા પ્રયત્નો કરીને પણ તેમને પરસ્પર લડાવી શકશો નહિં. તેમને લડાવી મારવા માટે એક જ સરળ ઉપાય છે - તેમની વચ્ચે થોડાક રોટલાના ટુકડા નાખી દો. બસ, પ્રત્યેક કૂતરું પેલા ટુકડાઓ માટે પરસ્પર બચકાં ભરતું થઈ જશે.

આજાદી પછી આપણી સ્થિતિ પૂરેપૂરી આવી જ થઈ ગઈ છે. જે પૂરી પ્રજા એક અવાજથી અંગેજો સામે પડકારો કરતી હતી તે જ પ્રજા હવે પ્રાંત-પ્રાંતની સામે, કોમ-કોમની સામે, વર્ગ-વર્ગની સામે અને પક્ષ-પક્ષની સામે દેકારા કરવા માંડી છે, કરણ કે સૌને વધુમાં વધુ ટુકડા મેળવી લેવા છે. જ્યારે આજો જ રોટલો બીજાના હાથમાં હતો ત્યારે આપણે શાંતિથી નિદ્રા લેતા હતા, પણ હવે નીંદ હરામ થઈ ગઈ છે. આવું થવું અસ્વાભાવિક નથી. આજાદી પહેલાંના પ્રશ્નો કરતાં આજાદી પછીના પ્રશ્નો તદ્દન જુદા અને વધુ ગંભીર છે. બિનઅનુભવ તથા વહીવટની અક્ષમતાના કારણે ઘણા પ્રશ્નો આજે પણ સુલગ્યાવી શકાયા નથી.

રાષ્ટ્રપ્રેમ વધારવામાં બેકાળજી

સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન પ્રજાના મનમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ વધારવાનો હતો, તેની કાળજી રખાઈ નથી. રાષ્ટ્રહિત કરતાં પ્રાંતિહિત, પ્રાંતિહિત કરતાં કોમહિત એટલાં બધાં પ્રબળ થઈ ગયાં છે કે પ્રાંત-પ્રાંત વચ્ચે અને કોમ-કોમ વચ્ચે દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ વૈમનસ્ય વધતું જાય છે. પહેલાં આપણે અંગેજોને શત્રુ માનતા, સૌકોઈ તેમને કાઢવા એક થઈ ગયા હતા. અંગેજો ગયા, હવે સ્વાર્થના ટુકડા મેળવવા આપણે પરસ્પરને શત્રુ માનવા લાગ્યા છીએ. ચૂંટણીઓ, નોકરીઓ, મંત્રીપદો, મકાનોનાં વિતરણ, વગેરે બધું કોમના આધારે થવા લાગ્યું છે. જે વ્યક્તિને કોમના આધારે નોકરી કે ચૂંટણીની ટિકિટ મળી હોય તે પોતાનું સ્થાન મેળવ્યા પછી પણ પોતાની કોમના કે વર્ગના માણસોનું સંગઠન કરે છે. આ સંગઠન બીજી કોમો પ્રત્યે આંતરિક કે કેટલીક વાર પ્રત્યક્ષ નફરત પેદા કરે છે. સરકારી ખુરશી ઉપર બેઠેલો કોઈ નાનો કે મોટો માણસ જો તટરસ્થતાથી પોતાની જવાબદારી અદા ન કરતો હોય, પણ ભયંકર કોમવાઈ વલણથી નિર્ણયો કરતો હોય, તો એક તરફ શાસન અંધાધૂંધી તથા અવ્યવસ્થામાં સપદાઈ જશે, તો બીજી તરફ સતત અન્યાયનો શિકાર થતી પ્રજા શાસન પ્રત્યે નફરત કરતી અને નિરાશ થઈ જશે. પૂરી પ્રજા માટે સમભાવથી શાસન કરનાર ઈતિહાસનો હીરો બની જતો હોય છે, વર્ષો સુધી પ્રજા તેના ગુણ ગાતી રહે છે. પણ શાસક જ્યારે સત્તાની લપસણી સીડી ઉપર પોતાને લપસવા દે છે ત્યારે તે ભલે થોડાક માણસોની ખુશામત મેળવી લે છે, પણ ઈતિહાસમાં તેનું સ્થાન ખલનાયક જેવું થઈ જતું હોય છે.

નેતાઓને ભારત કરતાં કોમ ને પોતીકાંની ચિંતા

કેટલાક નેતાઓ સતત પોતાની કોમને સંગઠિત થવાનો ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. સૌ જાણે છે કે આવાં સંગઠન બીજી કોમો કે બીજા વર્ગ સામે છે. આવાં સંગઠનો અંતે તો પારસ્પરિક વિદ્યેષ, વેર-ઝેર અને અંતે ખૂનામરકી જ વધારતાં હોય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ કદ્દી પણ કોઈ કોમને સંગઠિત કરવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, બધી જ કોમો વચ્ચે સુમેળ અને પ્રેમભાવ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આજે ધાર્મિક તથા રાજનૈતિક બંને ક્ષેત્રોમાં કોમવાદી નેતૃત્વ સફળતાપૂર્વક વિકસી રહ્યું છે. તેને જો રોકવામાં નહિ આવે તો આપણે ભારતને યાદવાસ્થાનીમાં બદલી નાખીશું. નેતાઓને ભારતનું શું થશે તેની ચિંતા કરતાં પોતાની કોમ તથા પોતાનાં માણસોની ચિંતા વધુ થઈ રહી છે. કેન્દ્રમાં કે રાજ્યમાં જ્યારે કોઈના હાથમાં નાની-મોટી સત્તા આવે છે એટલે તરત જ પોતાના પ્રભાવક્ષેત્રમાં પોતાની કોમના વધુમાં વધુ માણસોને નોકરીમાં ભરવા લાગે છે. બજેટનો બને તેટલો ભાગ પોતાના ક્ષેત્ર તરફ ખેંચી લઈ જાય છે. આમ કરવાથી એક તરફ સુયોગ્ય માણસોને નોકરીઓમાં અન્યાય થાય છે અને બીજી તરફ બજેટની જ્યાં તાતી જરૂર છે, ત્યાં વપરાવાની જગ્યાએ જ્યાં જરૂરી નથી ત્યાં ઢગલો વપરાય છે.

રાષ્ટ્રપ્રેમની ન્યૂનતાથી આવાં પક્ષપાત્રી તથા અહિતકારી વલણો વિસ્તરી રહ્યાં છે. ઘણી વાર તો આ દેશ પ્રત્યે પ્રત્યક્ષ દ્રોહ કરનારા માણસો કે વર્ગોને સખત દંડ દેવાની જગ્યાએ ઉપરથી પીઠ થાબડવામાં પણ આવે છે ત્યારે દેશદ્રોહ કરનાર તત્ત્વો કરતાં તેમની પીઠ થાબડનાર લોકો પ્રત્યે ભારે ઘૃણા અને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. રાષ્ટ્રપ્રેમના અભાવમાં આપણે આત્મઘાતી રાજનીતિનાં સોગઠાં પણ રમી શકીએ છીએ તે હવે છાનું નથી. દેશપ્રેમીઓને માન્યતાથી સત્તા મેળવવા કરતાં દેશના અસ્તિત્વ અને તેની અસ્તિત્વના ભયમાં મૂકનાર તત્ત્વો સાથે હાથ મેળવીને સત્તા મેળવવી સરળ થઈ ગઈ છે. દાણચોરોનો અને અહાવાળાઓનો કોઈ દેશ નથી હોતો - બલકે જે દેશની ધરતી ઉપર તેઓ રહેતા હોય છે, તે જ દેશની દુર્દશા કરવામાં તેમની શક્તિ વપરાતી હોય છે.

આપણે આ અનિષ્ટોને નથી ન શકતા હોઈએ તો કાંઈ નહિ, થોડાં અનિષ્ટો સાથે પણ આપણે જીવી લઈશું, પણ જો અનિષ્ટોની સાથે આપણો ઘરોભો બાંધીશું - તેઓ આપણને પોષે અને આપણો તેમને પોષીશું - અરે, દાણચોરો, અહાખોરો, વગેરેને આપણી જમાતના માન્ય શિરમોર બનાવી દઈશું તો રાષ્ટ્રનું શું થશે? સત્તાનું પૂરું માળખું ઘસડાઈને આ અનિષ્ટોને ત્યાં ગીરે મુકાઈ જશે. સમગ્ર રાષ્ટ્રને પોતાનું રાષ્ટ્ર, સમગ્ર પ્રજાને પોતાના જ ભાઈએ તથા સમગ્ર શક્તિને રાષ્ટ્રશક્તિ માનવાની જગ્યાએ પ્રદેશવાદ, કોમવાદ, કુટુંબવાદ, વર્ગવાદ અને તેથી જ અન્યાયી નિર્જયો કરવાની મૂર્ખામીપૂર્ણ નફટાઈ અને વધુમાં વધુ મોટો ટુકડો પોતાના વર્ગ માટે મેળવી લેવાની વામનતા - આ બધાંનાં મૂળ કારણો છે. આ દેશને બચાવવાનો અર્થ એ થાય છે કે પ્રજાને પરસ્પર વિદ્યેષ કરતી અટકાવો. પ્રદેશવાદી, કોમવાદી તથા સ્થાપિત હિતોની જગ્યાએ રાષ્ટ્રવાદી હિતોને મહત્ત્વ આપો. એવું વાતાવરણ ઊભું કરો કે પ્રત્યેક વિકિતને માત્ર ભારતીયપણાનું ભાન રહે. ભારતીયપણું ભૂલીને જો તે પોતાની સાંપ્રદાયિકતા, કોમવાદ કે વર્ગવાદના જ રાગડા તાણતી થઈ જશે તો દેશને બચાવી નહિ શકાય. પરસ્પર ઘૃણા કરતી પ્રજાઓ અને સ્વદેશની ઘૃણા સાથે પરદેશથી પ્રેમ કરનારી પ્રજાઓ જ્યાં વધી જાય ત્યાં સ્વાધીનતા માંદી પડીને અંતે મરી જાય. આપણે આવા મંદવાડમાં તો નથી પહોંચ્યા ને?

રાષ્ટ્રપ્રેમ સાથે સૈનિકક્ષમતા જરૂરી

આપણે રાષ્ટ્રપ્રેમની વાત કરી, પણ રાષ્ટ્રપ્રેમ જ પ્રજાની સુરક્ષા માટે સર્વસ્વ નથી. તે ભરપૂર હોય તોપણ જો પ્રજા પાસે પૂરી સૈનિકક્ષમતા ન હોય તો ગમે ત્યારે તેને એડી નીચે ચંગદી શકાય છે. તિબેટના માણસો રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા, પણ તેમણે સૈનિકક્ષમતાની ઉપેક્ષા કરી. ભારતની માફક ત્યાં પણ અહિંસા અને અધ્યાત્મવાદનો અતિરંજિત પ્રબળ વિશ્વાસ લોકોના મસ્તિષ્કમાં છવાયો હતો. એકાંગી પ્રજા અપૂર્ણ હોય છે, એકાંગી દર્શન ખોડીલું દર્શન હોય છે. પ્રજા જ્યારે પણ વાસ્તવિકતાનો ત્યાગ કરી તરંગી દુનિયામાં રાચતી થઈ જતી હોય છે, ત્યારે બહુ સરળતાથી તેનો વિનાશ કરી શકતો હોય છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે તથા પ્રજાના ગૌરવ માટે સૈનિકશક્તિ અનિવાર્ય છે. આપણે ઈચ્છાએ કે ન ઈચ્છાએ, શત્રુ અને મિત્રો વચ્ચે જ આપણે જીવવાનું છે. શક્તિશાળીના મિત્રો થવાનું સૌ પસંદ કરે છે અને દુર્બળોની શત્રુતાનો કોઈને ભય નથી લાગતો. સત્યની સ્થાપના તથા ન્યાયના નિર્જયો પણ શક્તિ દ્વારા થતા હોય છે. દુર્બળો ગમે તેટલા ઊંચા આદર્શો તથા ઊંચા ઉપદેશો આપ્યા કરે, તેઓ માત્ર બિચારા થઈને જ જીવવાના.

ફીજુમાં શું થયું ?

ફીજુમાં શું થયું ? બાવન ટકા ભારતીય મૂળની વસ્તી પાસે રાજ્ય આવ્યું, પણ એક કંઈલે મુહીબર માણસોની સૈનિક-ટુકડી દ્વારા અત્તા પડાવી લીધી, એટલું જ નહિ, ફરી કદી પણ આ બહુમતી સત્તાના નાના ભાગ ઉપર પણ ન આવે તેવું બંધારણ ઠોકી દીધું. આપણે વિરોધ કર્યો, ભારતીય મૂળની પ્રજા લુંટતી રહી અને અંતે ભાગભાગ શરૂ થઈ. બસ, કર્નલની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રશ્ન હલ થઈ ગયો. આમ થવાનાં મુખ્ય બે કારણો છે: પ્રથમ તો ભારતીય મૂળની પ્રજા અસૈનિક પ્રજા હોવાથી સેના ઉપર તેનો પ્રભાવ ન હતો. બીજું, આ પ્રજા પ્રત્યે લાગણી ધરાવનાર વિશ્વમાં એકમાત્ર દેશ ભારત હતો. ભારતની પોતાની સૈનિકશક્તિ તથા નિર્ણયશક્તિ એટલી બધી નથી કે તે સુદૃઢાના યાપુઓ ઉપર મનવારો મોકલીને કર્નલને ભયભીત કરી શકે તથા ભારતીય મૂળની પ્રજાને આશાસન તથા હિંમત આપી શકે. પૂરતી સૈનિકશક્તિ ન હોવાથી તથા દુર્બળ નિર્ણયશક્તિથી પ્રજા બિચારી થઈ જતી હોય છે. અમેરિકાની વાત જવા દો. તે તો વિશ્વની સુપર શક્તિ છે જ, પણ ઈજરાયલ જેવા બચુકડા દેશની ધરતી પર કોઈ યુદ્ધ થયું નથી. જ્યારે પણ યુદ્ધ થાય છે ત્યારે સામા પક્ષની ધરતી પર થાય છે, કારણ કે પોતાની ગમતી જગ્યાએ પહેલો અને ભરપૂર ફટકો મારવાની તક ઈજરાયલ જતી કરતું નથી.

આપણે ત્યાં શી સ્થિતિ છે ?

આપણે કિકેટના દડાને પણ સારી રીતે ફટકારવામાં માનતા નથી, તો શત્રુઓને ફટકારવાનો વિચાર જ કેમ કરીએ? એટલે તો આંતર તથા બાધ્ય બંને ક્ષેત્રે શત્રુઓ આપણાને વારંવાર ફટકારે છે! ફટકા ખાવા અને ‘ઉફ’ ના કરવું – અરે! ફટકારનારને પણ આશીર્વાદ આપવા તે આપણું દર્શન થઈ ગયું છે. બસ, ફટકા ખાતા રહો અને જીવતા રહો. અંતે તો સૌને પોતપોતાનાં કર્મનાં ફળ મળવાનાં જ છે. આપણે ફળ આપીએ તેના કરતાં તેની મેળે જ મળવા દો ને! અને હા, બહુ પાપ વધી જશે તો છેવટે ભગવાન તો અવતાર લેવાનો જ છે ને? આપણે શી ચિંતા? જે તેણે ધાર્યું હશે તે થવાનું છે. એમાં રતીભાર મીનમેખ થાય નહિ. જો ફટકા સહન ન જ થતા હોય તો મંદિરમાં જઈને સામૂહિક રીતે પ્રાર્થના કરો કે ‘પ્રભો! હવે તો અવતાર લો!’ જોકે પ્રજાની વારંવારની પ્રાર્થનાના કારણો અત્યારે ભારતમાં સેંકડો ભગવાનો અવતાર લઈને “ફટકા પણ મારી પ્રસાદી છે” તેવી ઊંચી ફિલસ્ફૂઝી સમજાવવા વિચારી રહ્યા છે! પણ અહીં વળી પાછો એક ગોટાળો થઈ ગયો છે. અવતાર હોય તો એક હોય, સેંકડો ન હોય. એટલે ફરી પાછા પ્રાર્થના કરો કે “હે પ્રભો! આ સેંકડો અવતારી ભગવાનોમાં ખરેખર સાચો અવતાર કરો છે તે બતાવવા માટે તત્કાળ અવતાર ધારણ કરો, કારણ કે અમને તો અમારી આંખે કશું જોવાની તથા અમારા હાથે કશું કરવાની ટેવ જ નથી!”

બ્રિટનથી હજારો કિ.મી. દૂર ફોકલેન્ડના ટાપુઓ ઉપર નજીકના શક્તિશાળી આર્જેન્ટિનાએ કબજો કરી લીધો હતો તેની સૌને ખબર હશે. બ્રિટનની મુત્સદીંગીરી, બ્રિટનની નિર્ણયશક્તિ અને સૈનિકશક્તિ ન તો કોઈ અવતારની રાહ જોવા બેઠી કે ન કોઈ વિશ્વશાંતિનો યજ્ઞ કરવા બેઠી. તેણે તરત જ શાસ્ત્રો સર્જાં અને બ્રિટનની પ્રબળ નૌકાસેના હજારો માઈલ દૂરના ટાપુઓ બચાવવા ઊપડી. સૌથી મોખરે જ જહાજ હતું (‘હર્મ્યુસ’, ભારતે તેને ખરીદીને તેનું નામ પાડ્યું છે ‘વિરાટ’) તેના ઉપર સૌથી મોખરે હતો મહારાણીનો પુત્ર, બ્રિટનનો યુવરાજ. તે રજા ઉપર ન ઊતર્યો કે લાગવગ લગાવીને બીમારીનું પ્રમાણપત્ર ન મેળવ્યું. અડીખમ પ્રજા, અડીખમ નેતૃત્વ, પ્રબળ ઈચ્છાશક્તિ – આ બધાંના સુમેળથી પ્રચંડ સૈનિકશક્તિ ફોકલેન્ડ પહોંચી અને વિજયી થઈ, પ્રશ્નને હલ કરી, વિજય સાથે પાછી વળી. ફીજુમાં કોઈ આર્જેન્ટિના જેવી પ્રબળ શક્તિનો સામનો કરવાનો ન હતો, માત્ર થોડાક સો માણસો અને તે પણ સાવ ઊતરતાં શાસ્ત્રોવાળાનો જ સામનો કરવાનો હતો, પણ આપણે આપણી મનવારો મોકલી ન શક્યા. આવા પ્રસંગોએ રાષ્ટ્રની સારી કે ખોટી નિશ્ચિત છાપ ઊપસતી હોય છે. ફોકલેન્ડના પ્રસંગથી બ્રિટનની નિશ્ચિત છાપ ઊપસી અને ફીજુના પ્રસંગથી આપણી પણ નિશ્ચિત છાપ ઊપસી. આપણી છાપ એવી ઊપસી છે કે ફીજુથી ગયાના સુધી આખા વિશ્વમાં ભારતીય મૂળના માણસોને ગમે ત્યારે ગમે તે ફટકા મારી શકે છે, ભગાડી શકે છે, પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે, કારણ કે આ પ્રજાની પાછળ પીઠબળ નથી તે સૌ જાણી ગયા છે. આપણે દેશમાં તથા પરદેશમાં બધી જગ્યાએ કોઈની દયા ઉપર, અસુરક્ષિત દશામાં બિચારા થઈને જીવી રહ્યા છીએ!

આપણે કેટલા મુત્સદીઓ પેઢા કર્યા?

હવે ત્રીજી તથા સૌથી મહત્વની વાત રહી. દેશનેતાઓ સ્વયં પૂર્ણ દેશભક્ત તથા મુત્સદી પુરુષ હોય તો ઓછી સૈન્યશક્તિથી પણ પ્રજા અને દેશને રક્ષા આપી શકાય. સ્વાધીનતા પછીનાં વર્ષોમાં આપણે કેટલા મુત્સદી પુરુષો પેઢા કર્યા? આંદોલનો કરવાં કે કરાવવાં જેટલાં સરળ છે, તેટલું રાજ્ય સંભાળવું સરળ નથી હોતું. પહેલાં આપણે આંદોલનોમાં પ્રજા તથા તેમનાં મનને રોકી રાખતા, એટલે પ્રજાનું પોતાના પ્રશ્નો પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન જતું નહિ. પણ હવે આપણે સ્વયં રાજકર્તા છીએ. આપણા હાથ ઉપર આવેલા પ્રશ્નો કે સામે આવેલા પ્રશ્નોનું સચોટ સમાધાન કેમ કરી શકતું નથી? કાશ્મીરનો પ્રશ્ન પહેલાં માત્ર ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેનો પ્રશ્ન હતો, ત્યાંની પ્રજા આપણા પક્ષે હતી. હવે પ્રજાનો મોટો ભાગ વિમુખ થવા લાગ્યો છે. આજે કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાનના ભય કરતાં પણ વધુ ભય સ્થાયી પ્રજાના વલણનો છે. આપણે કેમ કાચા પડ્યા કે અનુકૂળ પ્રજા પણ પ્રતિકૂળ થઈ બેઠી? નાગાલેન્ડનો પ્રશ્ન હતો ત્યાં જ છે. પૂર્વ ભારતના છેઠે આપણે મણિપુર, ત્રિપુરા, આસામ, મિઝોરમ, વગેરે બધાં ક્ષેત્રોમાં સ્થાયી શાંતિ સ્થાપી શક્યા નથી. સેના દ્વારા જે પરિણામો મેળવાય તેને સંધિઓ દ્વારા સ્થિર કરી શકાય.

અંગ્રેજોએ કાબુલથી રંગૂન અને લહાસાથી કોલંબો સુધી સેકડો પ્રકારની સંધિઓ કરીને ઓછામાં ઓછી પોલીસ તથા ઓછામાં ઓછી સેનાથી આ દેશને આંતર તથા બાધ્ય બંને રીતે સુરક્ષિત કર્યો હતો. આપણે પરિસ્થિતિનું સાચું આકલન કરવામાં ઘણા મોડા પડીએ છીએ. સાચી પરિસ્થિતિનું ભાન થયા પછી પણ સંધિ કરવામાં તો વર્ષો કાઢી નાખીએ છીએ. અને જ્યારે સંધિ માટે તૈયાર થઈએ છીએ ત્યારે પરિસ્થિતિ એટલી બધી બગડી ચૂકી હોય છે કે સંધિનાં સૂત્રો આપણા હાથમાં નહિ, પણ સામા પક્ષના હાથમાં જતાં રહ્યાં હોય છે. ગોરખાલેન્ડ, પંજાબ, ઝારખંડ, વગેરે કેટલાય નવા ભૂભાગોમાં નાનામોટા જવાળામુખીઓ ધખધખી રહ્યા છે. મોડે- મોડે અને અભ્યવસ્થિત રીતે શાખધારીઓનો માત્ર ઠગલો કરીને પ્રશ્ન હલ ન થઈ શકે. શાસ્ત્રોની સાથે પોતાને અનુકૂળ અને સામો પક્ષ રાજી રહે તેવી સંધિઓ કરી લેવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. શાસ્ત્રોથી કદાચ પ્રદેશો જીતી શકાય, પણ સંધિ વિના સ્થાયી અને શાંતિપૂર્ણ રાજ્ય ન કરી શકાય.

અંગ્રેજો પાસે સંધિઓ કરી લેવાની જે કુશળતા તથા કુશાગ્રતા હતી તે આપણી પાસે નથી, એટલે પ્રશ્નો ચુંથાય છે, દેશ વલોવાય છે અને ભાવિની ચિંતા શાશ્વત માણસોને સત્તાવે છે. એવું પણ નથી કે આ દેશમાં મુત્સદીઓનો કારમો દુષ્કાળ પડ્યો છે. અહીં આજે પણ હજારો ચાણક્યો છે જ, પણ તેમને ઓળખનારા અને શોધી લાવનારા ચંદ્રગુપ્તોનો દુષ્કાળ પડ્યો છે. રાજાના સાળાઓ દીવાનો થાય અને રાજાની જે દશા થાય તે આ દેશની થઈ રહી છે.

ગણતંત્રને મજબૂત બનાવીએ

ભારત ગણતંત્ર રાષ્ટ્ર છે. પ્રાચીનકાળમાં પણ વિશના કેટલાક ભાગોમાં નાનાંમોટાં ગણરાજ્યો ભેગાં મળીને મોટાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર થયાં હતાં. અમેરિકા તથા રશિયા પણ આવી જ રીતે ગણરાજ્યોના સંયુક્ત સમૂહથી વિશાળ રાષ્ટ્ર બન્યાં છે. સંયુક્ત શક્તિ વિકસાવવા તથા સંયુક્ત પ્રશાસનની સગવડ મેળવવા આ પદ્ધતિ આજે પણ વિશાળ તથા બહુરંગી રાષ્ટ્રો માટે જરૂરી છે. યુનાઇટેડ કિંગડમ - U.K. એટલે કે ગ્રેટ બ્રિટન પણ સંયુક્ત પ્રદેશોથી મોટું બન્યું છે. જો આવું ન કરી શકાયું હોત તો માત્ર અંગેજોની ભૂમિ ઈંગ્લેન્ડ તો સાવ નાનું રાજ્ય બની ગયું હોત. સ્કૉટલેન્ડ, વેલ્સ અને ઉત્તરી આયર્લેન્ડની પ્રજા અંગેજોથી ભાષા તથા અન્ય રીતે જુદ્દી છે. સ્કૉટલેન્ડવાળા તો આજે પણ ઈંગ્લેન્ડને ‘ફોરેન’ કહે છે, તેમ છતાં આ બધા ઘટકો એક મળીને યુ.કે. બન્યા છે. જો આવું ન થઈ શકાયું હોત તો પ્રત્યેક ઘટકની વિદેશનીતિ અને રક્ષાનીતિ કદાચ જુદી પડત, તો રશિયા જેવા વિરોધી દેશો ઠેઠ સ્કૉટલેન્ડ, વેલ્સ કે આયર્લેન્ડના કિનારે પહોંચી ગયા હોત.

ઈંગ્લેન્ડને સંયુક્તપણાનો જેમ લાભ મળ્યો, તેમ જ રશિયા, અમેરિકા, વગેરે રાષ્ટ્રોને પણ દૂરદૂર સુધીના પ્રદેશોનાં રાજ્યો એક કરવાનો લાભ મળ્યો. રશિયામાં તો ભારતની માફક રશિયન હોય જ નહિ તેવી ઘણી પ્રજા ભળી છે. કાખાખસ્તાન, ઉઝબેકિસ્તાન, આર્મનિયા જેવાં અનેક રાજ્યો ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ તથા વંશ વગેરે દ્વારા જુદાં પડે છે, છતાં બધાં એક થઈને રહે છે. શબ્દાર્થમાં આવાં રાષ્ટ્રોને રાષ્ટ્ર નહિ પણ રાષ્ટ્રોનો સમૂહ કહી શકાય. વિશાળ થવા, શક્તિશાળી થવા તથા અનર્થકારી પડોશીઓથી બચવા આ પદ્ધતિ જરૂરી છે.

ભારતની સ્વતંત્રતા

ઈ. સ. 1947માં અંગેજશાસ્ત્ર ભારતનો ભાગ સ્વતંત્ર થયો, પણ અંગેજોએ પોતાને અધીન નાનાંમોટાં રજવાડાંઓને લગભગ પૂર્ણ સ્વતંત્ર કરી દીધાં, અર્થાત્ તેઓ ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાંથી કોઈ પણ એક દેશમાં ભળી શકે અથવા પોતે તદ્દન સ્વતંત્ર રહી શકે. સ્વાધીનતાની સાથે પ્રજામાં જે રાષ્ટ્રપ્રેમનો ઊભરો આવ્યો હતો તેનો લાભ લેવામાં જો આપણે ચૂક્યા હોત તો ભારતનો નકશો રંગબેરંગી થઈ ગયો હોત. કેટલાક રાજાઓ ભળવા તૈયાર ન થયા હોત તો કેટલાંક રજવાડાંઓની પ્રજા પણ ભળવા તૈયાર ન થઈ હોત. તેનું કારણ રાષ્ટ્રપ્રેમનો અભાવ નહિ, પણ રાષ્ટ્રની વહીવટી અકુશળતા, કોમવાદ, અસુરક્ષા અને પ્રતિભાના વિકાસ માટેની ધૂંધળી પડી ગયેલી તકો, વગેરેની સામે પોતના રજવાડામાં વહીવટી કુશળતા, બાતુભાવ, સુરક્ષા તથા પ્રતિભાશાળી માટેની ઊજળી તકો, વગેરેનો બેઠ કારણ બની જાત. કોઈ પણ વાસ્તવિક કારણસર રાજા તથા પ્રજા ભારતથી તે સમયે અલગ રહેવાના નિર્ણયે પહોંચ્યાં હોત તો વિદેશી શક્તિઓના નખ માત્ર સમુદ્રકિનારા સુધી જ નહિ પણ ઠેઠ અંદરના પ્રદેશો સુધી પહોંચ્યા હોત.

સરદાર પટેલનો રાષ્ટ્રપ્રેમ

આવી ભયંકર સ્થિતિમાંથી બચાવી લેનાર સરદાર પટેલને કોઈ પણ જાગ્રત અને પ્રામાણિક રાષ્ટ્રપ્રેમી કદી ભૂલી શકશે નહિ. લોખંડ લાલચોળ થયું હોય ત્યારે જ ટીપો તો જોઈતો આકાર કરી શકાય. ઠંકું પડી ગયા પછી ગમે તેટલું ટીપો તો જોઈતો આકાર ન કરી શકાય. કુશળ અને પ્રબળ નિર્ણયશક્તિ ધરાવતા સરદાર આ વાત સારી રીતે સમજતા હતા. તેમણે સ્વાધીનતાનાં એક-બે વર્ષોમાં જ ભારતનાં છસો ઉપરનાં રજવાડાંને ટીપીટીપીને જોઈતો આકાર આપી દીધો, પણ કાશમીરના લોખંડને ઠંકું પડવા દીધું. હવે તેને જોઈતો આકાર આપી શકતો નથી એટલે માથાનો દુખાવો થઈ ગયું છે! ભારતનાં નાનાં-મોટાં રજવાડાંઓની પ્રજા તો ભારતમાં ભળી જવા તલપાપડ હતી જ, પણ સમય અને પરિસ્થિતિને પારખી જનારા કેટલાક રાજાઓ પણ પોતાના રાજ્યને ભરી તિજોરીએ રાષ્ટ્રને સૌંપી દેવા તત્પર હતા. કેટલાંક અપવાદરૂપ રજવાડાં અને તેમના શાસકોને મનાવવાં પડ્યાં, તો કેટલાકની સાન ઠેકાણે લાવવી પડી. સરદારે સામ, દામ, દંડ

અને ભેટની કુશળ નીતિથી આ કાર્ય પાર પાડ્યું.

ભારતમાં પોતાનાં રાજ્યોને સમર્પિત કરી દેનારા નાના-મોટા રાજાઓના ત્યાગની આપણે કદર કરવી જ જોઈએ. ભારતે તેમની સાથે જે સંધિ કરી હતી તેમાં તેમના નિર્વાહ માટે સાલિયાણાં તથા માનમરતબાની રક્ષા, વગેરેની પ્રતિબદ્ધતા હતી. લગભગ બધાં ૨૪ વાડાંનાં કુલ સાલિયાણાં પાછળ માત્ર છ કરોડ જેવી વાર્ષિક રકમ ખર્ચાતી. તે પણ કમેકમે વારસદાર બદલાતાં ઘટી જતી હતી. અમુક વર્ષો પછી આ સાલિયાણાં આપોઆપ નામશેષ થઈ જવાનાં હતાં, પણ આપણે સંધિ તોડી નાખીને કલમના એક જ ઝાટકે સાલિયાણાં બંધ કરી દીધાં!

કરોડોનાં આંધણ

ભારતમાં એક એવો ગરીબ વર્ગ વસે છે જે માત્ર આર્થિક રીતે જ ગરીબ નથી, બૌદ્ધિક રીતે પણ ગરીબ છે. તેની ગરીબાઈ વાસ્તવિક ઉપાયો કરતાં ચૂંટણીનાં પાવરફુલ ઈન્જેક્શનોથી દૂર કરવાના સફળ અખતરા રાજકારણની કુશળતા ગણાય છે. આપણે સંધિ તોડીને છ કરોડ તો બચાવી લીધા અને ગરીબોને સામ્રાજ્યવાદ-વિરોધી સફળ ઈન્જેક્શન પણ આપી દીધું, પણ આ છ કરોડ બચાવીને કેટલી ગરીબાઈ દૂર કરી તેનું સરવૈયું બહુ ઉત્સાહવર્ધક ન નીકળ્યું. સાંસદો અને વિધાનસભ્યો માટે આપણે સાલિયાણાં ચાલુ કરી દીધાં છે! રશિયામાં એક વર્ષ માટે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમની ઉજવાણીમાં જ આપણે સો કરોડ ખર્ચી શકીએ છીએ, આપણા નેતાઓની અત્યંત આરામદાયક વિદેશયાત્રા પાછળ, દેશમાં તેમની રક્ષા પાછળ કરોડોનાં આંધણ મૂકી શકીએ છીએ - ત્યારે આપણાને ગરીબો યાદ નથી આવતા. ખેરેખર તો ભારતની ગરીબાઈ અને ગરીબોને રાજકારણનાં સોગઠાં બનાવાયાં છે. જે રાષ્ટ્રો વારંવાર પોતાની સંધિઓનો ભંગ કરી દેતાં હોય છે તેમની વચનપ્રતિષ્ઠા સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. થોડું સહન કરવું પડે તો સહન કરીને પણ સંધિની વચનબદ્ધતા પાળવી જોઈએ. આમ કરવાથી વિશ્વાસપાત્રના તથા પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. ઉછાંછણું રાજકારણ દેશને પ્રતિષ્ઠાઢીન બનાવી દેતું હોય છે.

કાશ્મીરને વિશેષાધિકારો

પ્રસંગ છે એટલે થોડી કાશ્મીરની ચર્ચા કરી લઉં. કાશ્મીરના ગરમ લોગાને તો આપણે ઈચ્છિત આકાર આપવા પૂરતું ટીપી શક્યા નહિં. ઠંડું પડી ગયા પછી આપણે તેના બચેલા ભાગને કાંઈક આકાર આપવા માંડ્યો. બીજાં ૨૪ વાડાં કરતાં કાશ્મીરનો ભારતમાં વિલય જરા જુદી પરિસ્થિતિમાં તથા જુદી રીતે થયો. આપણે કાશ્મીરને થોડાક વિશે અધિકારો આપવા પડ્યા. બંધારણની બહુચર્ચિત ૩૭૦મી કલમ તેની નિશાની છે. મને લાગે છે કે બદલેલી પરિસ્થિતિમાં જે સંધિ કાશ્મીર સાથે કરવામાં આવેલી તે ખોટી ન હતી. જો આપણે બીજાં ૨૪ વાડાંની માફક કશી શરત વિના - કશા વિશેષાધિકાર વિના તેનો વિલય કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો હોત તો આપણે કાશ્મીર ખોઈ બેસત. ગણરાજ્યમાં મુખ્ય ઘટકની અપેક્ષાઓની મહત્ત્વા જેટલી જ મહત્ત્વા તેમાં સમ્મિલિત થનાર ઘટકની અપેક્ષાઓની પણ સ્વીકારવી જોઈએ. ગણરાજ્ય એ કોઈ જીતી લીધેલા પ્રદેશોનું ઈચ્છાપૂર્વકનું સામ્રાજ્ય નથી કે ગમે તે ભાગને ગમે તેમ કચડી શકાય. મુખ્ય ઘટકમાં વિલીન થનાર ગણનું પોતાનાં અસ્તિત્વ, વ્યક્તિત્વ, તેની આર્થિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ, વગેરે કાયમ માટે સુરક્ષિત રહે તેની સાચી અને પૂરી પ્રામાણિકતાભરી ગોરન્ટી જરૂરી હોય છે. કાશ્મીરની મૂળ વસ્તી ૪૦ લાખ; તેમાં જો ભારતની કે પાકિસ્તાનથી નિરાશ્રિત થઈને આવેલી વસ્તી વસાવી દેવામાં આવે તો તેનું સંતુલન બગડી જાય. આસામ, ત્રિપુરા, વગેરે પૂર્વીય રાજ્યોમાં આવું જ થયું છે. ઉદાહરણ તરીકે, ત્રિપુરાની મૂળ વસ્તી વસ્તી પાંચ લાખ તેમાં ૧૬ લાખ બંગાળી નિર્વાસિતો આવીને વસ્યા. આશ્રય આપનાર મૂળ ત્રિપુરાવાસીઓ પોતાના આશ્રિતોના જ ગુલામ થઈ ગયા. તેમના હાથમાંથી રાજસત્તા ચાલી ગઈ. આર્થિક ક્ષેત્રો, ભૂમિ, આવાસ, નોકરીઓ, વગેરે બધાં જ ક્ષેત્રોમાંથી તેઓ ફેંકાઈ ગયા. આવું જ આસામ વગેરેમાં થયું. મૂળવાસીઓ અલ્યસંખ્યક થઈ જાય અને આગંતુકો તેમના ઉપર ચઢી બેસે તો વર્ગવિગ્રહ, અશાન્તિ અને જો ન્યાયપૂર્વકનું સમય રહેતાં સમાધાન ન કરી શકાય તો દેશવિદ્રોહને પણ નિવારી શકાય નહિં.

વિદેશી તત્ત્વો ક્યારે પગપેસારો કરે?

ગણતંત્રને આંદ રાખવામાં સૌથી વધુ મોટો ખતરો કોઈ નાના ગણને – ગણની પ્રજાને ભારે અન્યાય ન થઈ જાય તે છે. ગણરાજ્યોનો બળવાન ઘટક અથવા ઘટકો મળીને દુર્બલ ઘટકોનું શોષણ કરે, અન્યાય કરે તો અશાંતિ થવાની જ. આવી અશાંતિનો ગેરલાભ ઘણી વાર વિદેશી શક્તિઓ મેળવતી હોય છે. જે રાષ્ટ્રમાં – પ્રજામાં અસંતોષી વર્ગ અથવા સતત ભારે અન્યાય થવાની સાચી ફરિયાદ કરતો વર્ગ હુશે ત્યાં વહેલાંમોડાં વિદેશી તત્ત્વો પગપેસારો કરવામાં સફળ થઈ જશે. સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગના બહારવટિયા રાજાઓની ન્યાયવ્યવસ્થાથી નિરાશ થઈ ગયા હતા. ન્યાય મેળવવા નિષ્ફળ ગયેલી દુર્બળ પ્રજા અત્યાચારો સહેતી રહે છે, પણ પ્રબળ પ્રજા લાંબો સમય અન્યાય કે અત્યાચાર સહન કરતી નથી. તે પ્રતિકાર કરવા કમર કસે છે. બાંગલાદેશની ચકમા જનજાતિ અને દાઝીલિંગના ગોરખાઓની ચળવળની શક્તિક્ષમતાને નજરઅંદાજ ન કરી શકાય.

દેશના જ્યારે ભાગલા પડ્યા ત્યારે પૂર્વ તથા પશ્ચિમ બંને ભાગોમાં એવા કેટલાક ભાગો આપણે આપણી બેકાળજના કારણે ખોઈ દીધા હતા. ગુજરાતની સરહદે આવેલો થરપારકર જિલ્લો 80 ટકા હિન્દુ વસ્તીવાળો તથા મોટા ભાગો ગુજરાતીભાષી હતો. અંગ્રેજોએ વિશાળ મુંબઈ ઈલાકામાંથી જ્યારે સિંધપ્રાંત અલગ બનાવ્યો ત્યારે પ્રશાસનની સગવડ માટે તેને સિંધપ્રાંતમાં ભેળવવામાં આવ્યો હતો. દેશવિભાજન વખતે આખો સિંધપ્રાંત પાકિસ્તાનમાં ગયો એટલે થરપારકરનો જિલ્લો પણ ગયો. 1971ની લડાઈમાં એક પણ ગોળી ચલાવ્યા વિના આ પૂરો જિલ્લો આપણે જીતી લીધો હતો. ત્યાંની વસ્તીએ મીઠાઈઓ વહેંચીને ભારે આનંદ બક્ત કર્યો હતો. તેમને વિશ્વાસ થઈ ગયો હતો કે હવે અમે ભારતમાં ભજી ગયા છીએ. રક્ષામંત્રી જગજીવનરામ વારંવાર ત્રાડ પાડીને બોલતા કે જીતેલો પ્રદેશ પાછો નહિ આપીએ, પણ સિમલા કરારમાં બધો પ્રદેશ પાછો આપી દેવો પડ્યો, મીઠાઈ વહેંચનારા નિરાશ્રિત થઈને ભારતમાં આવી ગયા.

આવી જ બિનકાળ ચિત્તાગોંગની પર્વતીય પ્રજા ચકમાઓ વિશે થઈ. ચકમાઓ મોટા ભાગો બૌદ્ધધર્મ છે. એ પ્રદેશમાં તેમની પ્રચંડ બહુમતી હોવા છતાં તેમને પૂર્વી પાકિસ્તાનમાં રહેવું પડ્યું. પહેલાં પૂર્વ-પાકિસ્તાન અને હવે બાંગલાદેશે તેમનો પ્રભાવ સમાપ્ત કરવા દેશના અન્ય ભાગોમાંથી મુસ્લિમ વસ્તી ત્યાં વસાવવા માંડી. પરિણામે સંઘર્ષ થયો. સંઘર્ષ દબાવવા વારંવાર સેનાનો ઉપયોગ કરીને ઘણા ચકમાઓને નિરાશ્રિત બનાવીને ભારત ધકેલી દીધા છે. જો આપણે પૂરતી કાળજી રાખી હોત તો આપણને ચિત્તાગોંગનું બંદર મહ્યું હોત. બાંગલાદેશ અને સિક્કિમ-ભૂતાન વચ્ચેનો જે પાતળો રસ્તો આસામ તરફ જાય છે તે કોઈ વાર કોઈ શત્રુ દ્વારા અવસુદ્ધ કરી દેવાયો હોય ત્યારે પણ ચિત્તાગોંગ બંદર દ્વારા આપણે પૂર્વ-ભારતના આ પ્રદેશોને સાચવી શક્યા હોત. એવું લાગે છે કે સંધિઓ કરતી વખતે જે મુત્સદીપણું આ ભવિષ્યદ્રષ્ટાપણું જોઈએ એ તેટલા પ્રમાણમાં આપણે વિકસાવી શક્યા નથી. હવે ભારત ગણરાજ્ય સામે મુખ્ય પ્રશ્ન પ્રત્યેક ગણને પૂરો ન્યાય તથા સંતોષ આપવાનો છે. સ્વપ્રદેશમોહી શાસકો પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરીને પણ પોતાના પ્રદેશને ઘીકેણાં કરાવવા બીજા પ્રદેશોનું શોષણ કરવાનું ચાલુ રાખશે તો પ્રજામાં અજંપો વધશે અને અશાંતિ વધશે.

ગુજરાતને અન્યાય

ગુજરાતની જ વાત લઈએ. ગુજરાત કેન્દ્રને સંપૂર્ણ ભારતના માથાદીઠ કરના પ્રમાણમાં ઘણો વધુ કર આપે છે, પણ કેન્દ્ર તરફથી તેને જે વળતર મળે છે તે ઘણું ઓછું છે. ગુજરાતને કેન્દ્ર તરફથી પૂરતા પ્રમાણમાં મોટા ઉદ્યોગો મળતા નથી. ગુજરાતમાં જે ઉદ્યોગો ખીલ્યા છે તે તો પ્રજાના સાહસના કારણે ખીલ્યા છે. ગુજરાતનો કુદરતી ગોસ ગુજરાતની પ્રજાને અંધારામાં રાખીને તોતિંગ પાઈપો દ્વારા ઠેઠ ઉત્તરપ્રદેશ પહોંચાડી દેવાયો છે. મૂળમાં આ ગોસ ખાતરનાં કારખાનાં માટે લઈ જવાયો હતો, પણ હવે વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો છે.

ગુજરાતને પોતાને ઈંધણનો ભારે ત્રાસ છે. તેને ઠેઠ બિહારથી મૌંધો કોલસો લાવવો પડે છે. આ તે કેવી દયનીય દશા કે ગુજરાતને પોતાનો ગોસ વાપરવા દેવામાં ન આવે (હા, બાળી મૂકવામાં વાંધો નહિ!) અને ઠેઠ ઉત્તરપ્રદેશ સુધી આ ગોસ યુદ્ધના ધોરણો પહોંચાડવામાં

આવે! ગુજરાતમાં પેટ્રોલિયમ પેદા થયું છે, પણ રોયલ્ટીમાં ભારે અન્યાય. આસામની તુલનામાં ઘણી ઓછી રોયલ્ટી લઈને મન મનાવી લેવાનું. અહીંનો ગોસ યુ.પી.માં સસ્તો આપવાનો, પણ ગુજરાતનો ગોસ ગુજરાતને મોંઘોટાઈ આપવાનો – વાપરનારને પોસાય જ નહિ તેટલો મોંઘો.

દેશમાં સેકડો બંધ બંધાયા ત્યારે કોઈને પર્યાવરણની ચિંતા ન થઈ, વિસ્થાપિતોની ચિંતા ન થઈ, પણ ગુજરાતના નર્મદાબંધ વખતે જ બધાંને પર્યાવરણ તથા ગરીબોની ચિંતા ઉભરી આવી. તારાપુર-ભાવનગર રેલવે હોય કે નડિયાદ-મોડાસા રેલવે હોય, ગુજરાતના એકેએક પ્રશ્ન ઉપર ઠંડું પાણી રેડી દેવામાં આવે છે.

અધૂરામાં પૂરું ગુજરાતમાં ગુજરાતી પ્રજાને નોકરીઓની પ્રાથમિકતા મળવી જોઈએ, તે પણ નથી મળતી. અંગ્રેજીનો વિરોધ કરીને પણ જૂના નેતાઓએ ગુજરાતની બે પેઢીને ભારે હાનિ પહોંચાડી હતી, તેનાં પરિણામ આજે પણ ભોગવવાં પડે છે. અંગ્રેજીની યોગ્ય કુશળતાના અભાવે અન્ય પ્રાંતોના જે અધિકારીઓ અહીં આવેલા તેમણે હવે પોતાના હાથ નીચેનાં મોટા ભાગનાં પદો પોતપોતાના પ્રાંતોના માણસોથી ભરવા મંડયાં છે! ભારતનો કોઈ પણ યોગ્ય માણસ પૂરા દેશમાં પોતાની યોગ્યતા પ્રાણે નોકરી મેળવે તેની સામે વિરોધ ન હોય, પણ તેટલી જ યોગ્યતાવાળા સ્થાનિક માણસોને અન્યાય કરીને બહારના માણસોનો ભરાવો કરવો તે અસત્ય પદ્ધતિ કહેવાય. જ્યાં તેલનું ટીપુંય નથી નીકળતું ત્યાં દેહરાદૂનમાં ઓ.એન.જી.સી.ની પ્રધાન ઔફિસ રાખવી અને જ્યાં તેલનો ભંડાર છે ત્યાંના માણસને પટાવાળાની પણ નોકરી ન આપવી - આ કેમ સહન થાય?

સરકારી, અર્ધસરકારી તથા સરકાર હસ્તકના ઉદ્ઘોગો વગેરેમાં તે-તે પ્રદેશની સ્થાનિક પ્રજાને પૂરી પ્રથમ તકો આપવામાં નહિ આવે તો ડેર્ટેર ધૂંધવાઈ રહેલી અશાંતિ ભડકા થઈને ફૂટી નીકળશે. ‘રસ્તા રોકો’ આંદોલન જેવાં અનેક આંદોલનોથી પ્રજાજીવન અને સરકારી તંત્ર અસ્તવ્યસ્ત થઈ જશે. આવાં આંદોલનોને શક્તિથી કચડી નાખવાની મૂર્ખામી કરવા કરતાં સમયસર તેના મૂળમાં રહેલાં અન્યાયને તથા શોષણને દૂર કરી પ્રજાને સંતોષ આપવો તેમાં જ વધુ બુદ્ધિમત્તા છે. ભારતીય ગણરાજ્ય પ્રત્યેક ગણને ન્યાય આપીને જ આંતરિક રીતે વધુ રક્ષિત તથા સમૃદ્ધ થશે. દેશની એકત્તા માત્ર નારા લગાવવાથી નહિ, પણ ન્યાય તથા પ્રામાણિકતાભર્યા પરસ્પરના વ્યવહારથી જ થશે અને એ જ મજબૂત ગણતંત્રની આધારશિલા બનશે.

5 વિદેશનીતિ

1

કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સહૃદાતા અથવા નિર્જળતામાં સૌથી મહત્વનો ભાગ તેની વિદેશનીતિ બજવતી હોય છે. મુત્સદીગીરીનું સર્વોચ્ચ ક્ષેત્ર પણ વિદેશનીતિમાં સમાયેલું હોય છે. રાષ્ટ્ર નાનું હોય, પ્રજા થોડી હોય અને આર્થિક સાધનો ટંચાં હોય તોપણ જો પૂરી મુત્સદીગીરીથી વિદેશનીતિ પરિચાલિત કરવામાં આવી હોય તો રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા, સુરક્ષા તથા શક્ય તે સમૃદ્ધિને પ્રજા સારી રીતે ભોગવી શકે. તેથી ઊલટું જો વિદેશનીતિ પર અંકુશ ન હોય તો વિશાળ રાષ્ટ્ર પણ પોતાની સ્વતંત્રતા, સુરક્ષા તથા સમૃદ્ધિને પૂરેપૂરાં સાચવી શકે નહિ. વિદેશનીતિની સહૃદાતા-નિર્જળતા માપવાનાં મુખ્યત: ત્રણ ક્ષેત્રો છે: (1) મૈત્રીનું ક્ષેત્ર, (2) સુરક્ષાનું ક્ષેત્ર અને (3) સમૃદ્ધિનું ક્ષેત્ર. આ ત્રણમાં ખરેખર તો પ્રથમ ક્ષેત્ર જ વધુ મહત્વનું છે. બાકીનાં બે તો તેનાં પરિણામ છે.

મૈત્રી

મિત્રો વિના સમર્થમાં સમર્થ રાષ્ટ્ર પણ લાંબો સમય એકાંકી રહીને ટકી શકે નહિ. વિશ્વના રાજકારણથી તમે ન ઈચ્છો તોપણ પ્રભાવિત થયા વિના રહી શકો નહિ. ચૂપચાપ રહેવાથી તમારી સીમાઓ તથા અંદરના ભાગોમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની અશાંતિ-અસ્વસ્થતાને તમે ટાળી શકો નહિ. એક તરફ તમારી નિર્જિયતા પરિસ્થિતિને વધુ ને વધુ વણસ્પતી રહે, તો બીજી તરફ અકુશળ સહીયતાથી પણ પરિસ્થિતિને નિયંત્રિત કરી શકો નહિ. પરિસ્થિતિના પ્રવાહમાં લાચાર થઈને તણાય તે સામાન્ય માણસ છે. પરિસ્થિતિને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વહાવે તે સમર્થ માણસ છે. વિદેશનીતિની લગામ પૂર્ણ સમર્થ વ્યક્તિના હથમાં હોય તો તે ઈચ્છા પ્રમાણે માર્ગ કરી શકે, તેના રથને ચલાવી શકે.

ચંદ્રગુપ્ત પાસે શૌર્ય અને સાહસ સિવાય કંઈ ન હતું, એક પ્રકારે તે નિર્વાસિત જીવન જીવતો હતો, પણ ચાણક્યની કુશળ નીતિએ તેને એક પછી એક સહૃદાતાઓ અપાવી તથા સમ્પ્રાટના પદે પહોંચાડ્યો. ડાખા માણસની પહેલી નિશાની એ છે કે તેને યોગ્ય પુરુષોની સલાહ ગમે તથા તેને પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર રહે. અનાડી માણસને યોગ્ય પુરુષની સલાહ ગમતી નથી હોતી; કદાચ કોઈ દ્યાવશ તેને સલાહ આપે તોપણ તે તેને સ્વીકારીને પચાવી નથી શકતો. મૂર્ખ માણસને હજારો મણ હિતકારી શિખામણ આપો તોપણ તે પોતાની મૂર્ખતા પ્રમાણે જ વહેવાર કરવાનો. પુરુષાર્થ કરીને રાષ્ટ્ર હજારો ડૉક્ટરો, વડીલો, ઇજનેરો, વિદ્વાનો તો પેદા કરી શકે છે, પણ એક ચાણક્ય પેદા કરવો અત્યંત કठિન છે. કદાચ ચાણક્ય હોય પણ તેને પચાવી શકનાર ચંદ્રગુપ્ત ન હોય તોપણ તેની શક્તિનો લાભ લઈ શકાય નહિ. રાષ્ટ્રને કૃષ્ણ અને અજૂન બંનેની જરૂર રહેતી જ હોય છે. એટલે મુત્સદીગીરીનું પ્રથમ માપ છે – તમારા મિત્રો.

ભારતની વાત

ભારતની વાત કરીએ તો સ્વાધીનતા પછી વિદેશનીતિની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપણા હથમાં આવી. ત્યારે રાજકીય રીતે વિશ્વ બે ભાગમાં વહોંચાયેલું હતું: સામ્યવાદી વિશ્વ તથા પદ્ધિમી રાષ્ટ્રનું વિશ્વ. બંને ભાગો વચ્ચે બધાં જ ક્ષેત્રોમાં ગળાકાપ વિખવાદો હતા. બંનેની શાસનપદ્ધતિ તથા અર્થતંત્રની પદ્ધતિ તદ્વન વિરોધી હતી. સામ્યવાદ એ વિશ્વ માટે નવોનવો પ્રયોગ હતો. સામ્રાજ્યવાદી શાસનથી ત્રસ્ત અને ઘોર અસંતુષ્ટ પ્રજા એક નવો વિકલ્પ શોધવા નીકળી અને તેને સામ્યવાદનું નવું રૂપ મળ્યું. પદ્ધિમી રાષ્ટ્રોને પૂંજીવાદી તો કહી શકાય, પણ સામ્રાજ્યવાદી ન કહી શકાય. જેવી જારશાહી રશિયામાં હતી તેવી કોઈ રાજવિરોધની કઠોર સત્તા અમેરિકા કે બ્રિટન જેવાં પદ્ધિમી રાષ્ટ્રો ઉપર ન હતી.. બ્રિટનનો રાજ લગભગ રબ્બર-સ્ટેમ્પ જ કહેવાય, કારણ કે શાસનની પૂરી સત્તા પ્રજા દ્વારા ચુંચાયેલા મંત્રીમંડળ પાસે હોય છે અને મંત્રીમંડળ પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર હોય છે.

અમેરિકામાં તો આવો નામમાત્રનો પણ રાજા નથી, એટલે આ રાષ્ટ્રોને સામ્રાજ્યવાદી કહેવાં ઉચિત ન ગણાય. છેલ્લાં બસો વર્ષોમાં

બ્રિટને વિશ્વભરમાં અનેક સંસ્થાનો સ્થાપણા, પણ તે-તે સ્થળે જો શક્તિનું ખાલીપણું તેણે ન ભર્યું હોત તો વિશ્વનું કોઈ બીજું રાષ્ટ્ર આ કામ કરત. ખુદ રશિયા પણ આ કામ કરત. આજે પણ સીધી અથવા આડકતરી રીતે આ કામ ચાલુ જ છે ને! પણ આપણે એ પણ નોંધી લેવું જોઈએ કે એ જ બ્રિટને એક પદ્ધી એક પોતાનાં સંસ્થાનોને સ્વતંત્રતા આપીને લગભગ એક અબજ વસ્તીને બહુ મોટો રક્તપાત કર્યા વિના પોતાના શાસનમાંથી મુક્ત કરી.

બ્રિટન-શાસનમાંથી મુક્ત થયેલાં રાષ્ટ્રો શક્તિ વિનાનાં હતાં તથા આર્થિક રીતે પણ દુર્બળ હતાં. અધૂરામાં પૂરું રાજ્યશાસનની કુશળતામાં પણ તે શિખાઉ હતાં. એટલે બ્રિટનના ખસવાથી જે શક્તિની રિક્તતા ઉભી થાય તેનો ગેરલાભ સામ્યવાદીઓ ન લઈ લે તેની ચિંતા તેને હોય જ. આ ચિંતાના નિવારણ માટે તેણે મુક્ત રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતાને જરા પણ આંચ આપ્યા વિના મુત્સદીણીરીનાં બે પગલાં ઉઠાવ્યાં. પ્રથમ તો ઊંચા ઓફિસરો અને જરૂરી આર્થિક મદદનો પ્રવાહ ચાલુ રાખ્યો. બીજી તરફ તેણે રાષ્ટ્રમંડળની સ્થાપના કરી. બ્રિટનથી મુક્ત થયેલાં રાષ્ટ્રો એમાં હોંશોહોંશો જોડાયાં. રાષ્ટ્રમંડળમાં જોડાનાર રાષ્ટ્ર માટે બ્રિટને કેટલીક ખાસ ઉદારતાઓ બતાવી. રાષ્ટ્રમંડળનાં રાષ્ટ્રોને બ્રિટને એવી પ્રતીતિ કરાવી કે રાષ્ટ્રમંડળમાં જોડાવાથી તમારે કંઈ જ ગુમાવવાનું નથી, તમે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છો, પણ જો જોડાઓ તો લાભ જ લાભ છે. હા, એટલી એક શરત ખરી કે આ રાષ્ટ્રમંડળની કાયમી અધ્યક્ષતા બ્રિટની રહેશે. દુર્બળ રાષ્ટ્રોને ખંડણી ભરતાં કરીને તેમને ચૂસી ખાવાની નીતિ ક્યારનીય સમાપ્ત થઈ ગઈ. હવે બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં દુર્બળ રાષ્ટ્રો પોતાના ગુટમાં ભળી જાય અને ભળી જવા તેમને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે આર્થિક, સૈનિક તથા રાજકીય સહાયતાના લાભો જ લાભો આપવા એ નીતિ મહત્વની છે.

પ્રચુર લાભો આપવા છતાં પણ જો કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાનામાં ન ભળે તો બીજા નંબરે તેને સામેના ગુટમાં ભળતું અટકવવા મધ્યમ પ્રકારના લાભો આપવા. આ મધ્યમ પ્રકારના લાભો પણ સફળ ન રહે અને ખરેખર કોઈ રાષ્ટ્ર સામા પક્ષે ભળી જ જાય તો તેની નીતિની હાનિઓ સહન કરાવવી જોઈએ. જેમ કે પ્રજામાં અસંતોષ ભડકાવી વિદ્રોહો કરાવવા, આર્થિક બરબાદી, સૈનિક અક્ષમતા બતાવવા તેના શત્રુરાષ્ટ્રને પ્રબળ સૈનિકક્ષમતા આપવી, રાજકીય ક્ષેત્રે તેને હેરાન-પરેશાન કરવું, સત્તા ઉથલાવવી, વગેરે. આમ, આ બધું કરવા તે શક્તિશાળી છે. ગુટેની પોતપોતાની નીતિનાં આ સર્વવિદિત અંગો રહ્યાં છે.

તટસ્થતાની નીતિ

પં. નહેરુ સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ પ્રધાનમંત્રી બનીને અમેરિકા ગયા. પ્રેસિડેન્ટ ટૂમેને તેમને પોતાના પક્ષે ભળી જવા સમજાવવા ભારે મથ્યમણ કરી, પણ નહેરુજી પદ્ધિમી રાષ્ટ્રો સાથે ઓતપોત થઈ જવા તૈયાર ન થયા. સાંભળવા પ્રમાણે બંને વચ્ચે કંઈક ચક્કમક પણ ઝરી. નહેરુજી અમેરિકાથી પાછા ફર્યા, પણ થોડી કડવાશ લઈને. એ સમયે એશિયા તથા આફિક્સમાં આજાઈનો સૂર્યોદય થઈ રહ્યો હતો. લગભગ બધાં જ રાષ્ટ્રોએ કોઈ ને કોઈ પદ્ધિમી રાષ્ટ્રો સાથે સૈનિક વગેરે સંધિઓ કરી લેવાનો અર્થ ફરી પાછી નવા પ્રકારની ગુલામી જ હતી તેવું તે સમયે માનવામાં આવતું. બીજી તરફ રશિયા તરફ ભળી જવાનો અર્થ તો સર્વનાશ જ હતો. રશિયાના પક્ષે ભળનાર રાષ્ટ્ર ફરી કદી ભાણ્યે જ તેનાથી છૂટી શકે તેવી પરિસ્થિતિ હતી. પૂર્વ-યુરોપનાં તેનાં આશ્રિત રાષ્ટ્રોની આર્થિક દશા સારી ન ગણાય. તેમનો ઔદ્યોગિક વિકાસ તથા માનવીય હક્કોની સ્થિતિ પણ સારાં ન ગણાય. હંગેરી અને પોલેન્ડની કાન્નિને તેણે સાખત કઠોરતાથી દબાવી દીધી હતી તેથી પણ નવોદિત રાષ્ટ્રો ચમકી ઊક્યાં હતાં. સૌથી વધુ અનાકર્ષણનું તત્ત્વ હતું તેની આર્થિક અક્ષમતા. તે પદ્ધિમી રાષ્ટ્રો જેટલી આર્થિક મદદ કરી શકે તેમ ન હતું.

આવાં બધાં અનેક કારણોસર સ્પષ્ટ રીતે રશિયાના ગુટમાં ભળવાનું કોઈને પણ ડહાપણભર્યું લાગ્યું નહિ. નવોદિત રાષ્ટ્રોનું પ્રભાવશાળી નેતૃત્વ પં. નહેરુજી પાસે હતું. તેમણે મિસરના નાસર, યુગોસ્લાવિયાના ટીટો, ઇન્ડોનેશિયાના સુક્ર્ષેર્ણો, ઘાનાના ન્કુમાહ, વગેરે પ્રભાવશાળી નેતાઓનો સાથ લઈને ગુટનિરપેક્શ તટસ્થતાની નીતિનો આવિષ્કાર કર્યો. આથી રશિયા રાજ થયું. આફિક્સ-એશિયાની તટસ્થ નીતિ રશિયાના લાભની હતી. તેની મુખ્ય ચિંતા હતી: આ બે વિશાળ બધાં જળ તથા સ્થળમાં પદ્ધિમી દેશોનાં સૈનિક-મથકો ન સ્થપાઈ જાય તે. તટસ્થ નીતિથી પદ્ધિમી રાષ્ટ્રો રાજ ન થયાં, પણ આ તટસ્થ દેશો તદ્દન રશિયાપક્ષી ન થઈ જાય તે માટે થોડીક આર્થિક, થોડીક

સૈનિક તથા થોડીક માનવીય સહાયતા તેઓ આપતાં રહ્યાં.

અમેરિકામાં જનરલ મેઝાર્થરની નીતિ હતી કે “જે અમારા પક્ષમાં નથી એ સામ્યવાદી છે, તે અમારો શત્રુ છે.” આ નીતિમાં થોડું પરિવર્તન આવ્યું રાષ્ટ્રપતિ આઈઝન હોવરના સમયમાં. આ તટસ્થ રાષ્ટ્રો જો પોતાના પક્ષે ન ભણે તોપણ તેઓ રણિયાપક્ષે ન ભણી જાય તેની તકેદારી-રૂપે તેમને સહાયતા આપવાનું ચાલુ રહ્યું. તટસ્થ રાષ્ટ્રોનાં હિતો રણિયા સાથે ટકરાતાં ન હતાં, કારણ કે સેંકડો વર્ષોથી તેમને રણિયા સાથે ખાસ કોઈ સંબંધ હતો જ નહિ. તેમનાં તો હિતો પણિભી રાષ્ટ્રો સાથે જ વધુ ગુંથાયેલાં હતાં. ખાસ કરીને ભાષા, શિક્ષણ, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, કલા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, વગેરે બધું જ પણિભી રાષ્ટ્રો – ખાસ કરીને પોતાના મુક્તિદાતા રાષ્ટ્ર સાથે સંકળાયેલું હતું, એટલે ઈચ્છવા છતાં પણ આ બધાં હિતોમાંથી છૂટી શકાય તેમ ન હતું. અમેરિકાના વિદેશમંત્રી ડલેસે ફરી એક વાર આ તટસ્થ રાષ્ટ્રોને પોતાના પક્ષે લઈ લેવા ભારે પ્રયત્નો કર્યા. તેમણે ભારતની બે વાર મુલાકાત લીધી અને પં. નહેરુને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે જો ભારત અમેરિકા સાથે કોઈ પ્રકારની મૈત્રીસંધિ કરે, તો ભારતને શાસ્ત્રસહાયતા સાથે પ્રચુર આર્થિક સહાયતા પણ આપવા તેઓ તૈયાર છે. પં. નહેરુ મક્કમ રહ્યા અને તેમણે ડલેસને નિરાશ કર્યા.

ભારત અને પાકિસ્તાન

પણિભી રાષ્ટ્રોને ભારતની નિરાશા મળ્યા પછી હિન્દ મહાસાગરમાં શક્તિની ભારે રિક્તતા ઊભી થઈ હતી. સિંગાપોર પછી ઠેઠ એડન સુધી કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું પ્રભાવશાળી શક્તિમથક ન હતું. નવોદિત રાષ્ટ્રો શક્તિ વિનાનાં તો હતાં જ. સૌથી વધુ દુઃખ સ્થિતિ તો તેમની એ હતી કે તેઓ શક્તિની ઉપેક્ષા થાય તેવી વિચારધારા પણ ધરાવતાં હતાં. ભારતની આર્થિક સ્થિતિ તેને તેના કલેવરના પ્રમાણમાં શક્તિશાળી થવાની છૂટ આપતી ન હતી, તો બીજી તરફ અહિંસાથી મળેલી આજાદીમાં આજાદી કરતાં પણ અહિંસાવાદનો તેને ભારે નશો હતો, એટલે આર્થિક તથા બૌદ્ધિક બંને રીતે તે શક્તિહીન થઈ રહ્યું હતું. દશ વર્ષ ઉપર યુદ્ધ થવાનું હોય કે કરવાનું હોય તો તેની આજથી તૈયારી કરવી જોઈએ, પણ દશ-વીશ વર્ષ પછીની દુનિયા અને તેના પ્રશ્નો બધાને દેખાતા નથી હોતા, ભારતને તો ન જ દેખાયા. તે પોતાની કલ્યનાસૃષ્ટિમાં મસ્તી માણસું રહ્યું અને આવી જ મસ્તી વિશ્વભરના દેશોએ પણ માણવી જોઈએ તેવી વણમાળી સલાહ પણ આપતું રહ્યું. ચિંતાજનક પરિસ્થિતિની બેભાન રહેવાની પણ મસ્તી હોય છે, ભલે પરિણામ ગમે તે આવે. જ્યારે આપણને પરિણામ મળવા લાગ્યાં ત્યારે જ આપણી આંખ ઊઘડવા લાગી.

પાકિસ્તાન ‘સીટો’ અને ‘સેન્ટો’ કરાર દ્વારા પણિભી રાષ્ટ્રો સાથે સંયુક્ત થયું. જોકે આ બંને કરારો આગળ જતાં તૂટી ગયા. પણિભી રાષ્ટ્રોએ સામ્યવાદની સામે રક્ષણ આપવાની બાંધદરી આપેલી, જ્યારે પાકિસ્તાન આ કરારોને ભારત સામે પ્રયોજવા ઈચ્છુક હતું. આ બંને કરારોથી પાકિસ્તાનને સૈનિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રે ઘણો લાભ થયો તથા આવા કરાર ન હોવાથી ભારતને બંને ક્ષેત્રે ઘણી હાનિ થઈ તેની ચર્ચા પછી કરીશું, પણ સ્વયં ભારતને પણ મોડેમોડે રણિયા સાથે મૈત્રીકરાર કરી લેવાની અનિવાર્યતા આવી પડી. પૂર્વ અને પણિમની બે પાંખોમાં વહેચાયેલું પાકિસ્તાન કલેવર, સૈનિક તથા આર્થિક પક્ષે પણિમમાં શક્તિશાળી હતું, તો આ ત્રણે ક્ષેત્રે પૂર્વ-પાકિસ્તાન દુર્બલ હતું, પણ તેની પાસે વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે હતું. અમેરિકાની ઓથરી જેમ ટ્યૂકડા ઈજરાયલે પોતાની ધરતીમાં ઈચ્છા પ્રમાણેનાં માણસો રહેવા દઈ બાકીનાંને નિરાશ્રિત બનાવી તગડી મૂક્યાં હતાં, તેમ જ પાકિસ્તાને પણ પોતાનો પણિભી ભાગ હિન્દુઓથી લગભગ મુક્ત કરી દીધો હતો.

પૂર્વભાગમાં વારેવાર તગડવા છતાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં (બે કરોડ) હિન્દુઓ વસતા હતા. પણિમ પાકિસ્તાનની કઠોર અને શોષણનીતિથી પૂર્વ-પાકિસ્તાનના મુસ્લિમોમાં ભારે અસંતોષ હતો જ. શેખ મુજબુર રહેમાનના નેતૃત્વ નીચે હિન્દુ-મુસ્લિમાન સૌ એક થયા અને બહુમતીથી વિજય મેળવ્યો. પણ પૂર્વ-પાકિસ્તાનનો કોઈ બંગાળી મુસ્લિમ દેશનો પ્રધાનમંત્રી બને એ વાત પણિમ-પાકિસ્તાનના કર્ણધારો માટે ભારે અપમાનજનક લાગી. સેનાપતિઓએ ભુંબોની સલાહથી ચુંટણીનાં પરિણામોને પગ નીચે કચડી નાંખ્યાં. મુજબને જેલભેગા કરાયા. જનસંખ્યાની દસ્તિએ પણિમ-પાકિસ્તાન ઉપર કાયમી સરસાઈ ભોગવતું પૂર્વ-પાકિસ્તાન કાયમ માટે સરસાઈ વિનાનું થઈ જાય તે માટેનાં ચકો શરૂ કરી દેવાયાં.

કરોડ નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન

પૂર્વ-પાકિસ્તાનથી જુલમ કરીકરીને એક કરોડ નિરાશ્રિતોને ભારત ધકેલી દેવાયા. પશ્ચિમબંગાળ, બિહાર, આસામ, વગેરે રાજ્યો નિરાશ્રિતોથી ઊભરાવા લાગ્યાં. આ નિરાશ્રિતો પાછાં લેવાં જ નહિ તથા કરોડોની સંખ્યાવાળું ભારત એક કરોડને વધુ સમાવી લે તેવી ઈચ્છા અમેરિકાની પણ બરી. સ્વ. ઈન્દ્રિય ગાંધીએ વિશ્વના અનેક દેશોનું બ્રમણ કરી આ નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન હલ કરવા ફાંફાં માર્યાં, પણ કોઈએ કશી દાદ ન આપી, કારણ કે ભારત પાસે મિત્રો કયાં હતા? જે દેશોના પક્ષમાં તે ખુલ્લેઆમ પોતાનો મત બક્ત કરીને પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોને ચીફ્વતું તેવા દેશો પણ ભારતના દુઃખને નિવારવા ઉત્સુક ન હતા. દાખલા તરીકે, આરબદેશોને રાજી રાખવા ભારત ઈજરાયતના પ્રશ્ને કે બીજા કોઈ પ્રશ્ને હુમેશાં તેમને સાથ આપતું, પણ એ જ આરબદેશો કાશ્મીરના પ્રશ્ને અથવા પૂર્વ-પાકિસ્તાનના પ્રશ્ને પ્રગટ અથવા ગુપ્ત રીતે પાકિસ્તાનના પક્ષે થઈ જતા. ચીન સાથે સંઘર્ષ થયો હોવાથી ચીન પણ પાકિસ્તાનનું ખુલ્લું સમર્થક બની ગયું હતું. સુરક્ષાપરિષદમાં તેની એકમાત્ર આશા રશિયન વીટો ઉપર રહેતી. પરિસ્થિતિનું નિર્માણ એવું થયું કે ભારતને રશિયા તરફ વધુ ને વધુ ખસવું જ પડ્યું. યુદ્ધ વિના આ એક કરોડ નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે તેમ હતો નહિ. પાકિસ્તાનને પૂર્વપાંખની વસ્તી ઓછી કરવી હતી તે તેણે સફળતાપૂર્વક કરી દીધી હતી. ભારત સામે બે જ વિકલ્પો હતાઃ આ એક કરોડ નિરાશ્રિતોને સ્વીકારી લે, સમાવી લે અને ભવિષ્યમાં બીજા આવે તોપણ સમાવવાની તૈયારી રાખે અથવા યુદ્ધ કરીને પાકિસ્તાનને સજ્જડ બોધપાઠ આપે અને નિરાશ્રિતોને પાછાં મોકલે.

2

શક્તિશાળી નેતા પોતાના પક્ષે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરતો હોય છે, જ્યારે શક્તિહીન નેતા પ્રથમ અનિયનીય પરિસ્થિતિ ઊભી થવા દે છે, પછી તેમાં તણાય છે. તે પરિસ્થિતિનો દાસ થઈ જાય છે. તે નિર્ધારિત પરિણામો નથી લાવી શકતો, પણ જે પરિણામ આવે તે હિતકર છે તેવી ફિલસ્ફૂઝીની ઓથે પોતાની અકુશળતા તથા અક્ષમતાને ઢાંકી દેવા પ્રયત્ન કરતો રહે છે. પૂર્વ-પાકિસ્તાનની જનસંખ્યા કાયમી ધોરણે ઘટાડીને તેને પશ્ચિમ-પાકિસ્તાન ઉપર સરસાઈ ભોગવતું બંધ કરવા નિર્ણય લેવાઈ ગયો. જ્યારે એક શક્તિશાળી દેશ પડેશના દુર્બળ દેશમાં આવાં ડગલાબંધ નિરાશ્રિતોની વણજાર ધકેલી દે છે, ત્યારે તેને તો માત્ર હિમતભર્યો નિર્ણય જ કરવાનો હોય છે, પણ જે દુર્બળ દેશમાં આવાં ડગલાબંધ નિરાશ્રિતો આવતાં હોય છે, તે જો પ્રતિકાર ન કરી શકે તો તેને ત્યાં માત્ર આર્થિક અભ્યવસ્થા જ નહિ, પણ સામાજિક, માનવીય, આવાસીય, વગેરે અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ જતી હોય છે. પાકિસ્તાનની પીઠ પાછળ જો શક્તિશાળી રાષ્ટ્રો ન હોત તો તે આવું પગલું કદી ભરી શક્યું ન હોત. આ પહેલાં પણ તે સફળતાપૂર્વક ત્રણોક યુદ્ધો ભારત સાથે લડી ચૂક્યું હતું. ભારતનાં કલેવર તથા જનસંખ્યા – એમ બંને રીતે એનો પાંચમો ભાગ વારંવાર આટલું મોટું સાહસ કરે અને સજ્જણ રહે તે મિત્રોની ઓથના જ કારણે બની શકે.

રશિયા સાથે મૈત્રી – શાંતિકરાર

બહુ જલદી પરિસ્થિતિ બદલર થઈ ગઈ. આપણે યુદ્ધખોર નથી, આકુશળ આપણા લોહીમાં નથી, એટલે આપણે પરિસ્થિતિના નિર્માતા પણ નથી થઈ શકતા. ઠેઠ નાકમાં પાણી ભરાય ત્યાં સુધી આપણે કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈને નિર્જિય રહી શકીએ છીએ. જ્યારે કોઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે આપણને ભાન થયું કે કોઈ શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર સાથે કરાર કરવા જોઈએ. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોથી તો આપણે ઘણા દૂર ફેંકાઈ ગયા હતા, એટલે રશિયા જ એકમાત્ર મૈત્રીકરાર માટેનું શક્ય રાષ્ટ્ર હતું. પાકિસ્તાનના પક્ષે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો તો હતાં જ, શક્તિશાળી ચીન તથા ગુપ્ત રીતે ઈરાન, આરબદેશો તથા ઈન્ડોનેશિયા પણ હતાં. ભારતની વિદેશનીતિનું નિર્ધારણ કરતી વખતે આ સ્વયંસ્પષ્ટ તથય ભુલાવું ન જોઈએ કે ધર્મના નામે વિશ્વભરનાં મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો તથા મુસ્લિમો બહુ જલદી એક થઈ જતાં હોય છે. તેમનાં રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આર્થિક, વગેરે ક્ષેત્રોનું ચિંતન ધર્મસાપેક્ષ હોય છે, જ્યારે વિશ્વનાં બીજાં રાષ્ટ્રો ઉપર ધર્મની આટલી પ્રગાહ અસર જોવામાં નથી આવતી.

રાજકીય ક્ષેત્રે શક્તિ વિનાનાં રાષ્ટ્રોની પ્રભાવકતા ઘણી ઓછી હોય છે. દુર્બળતા એ એવું પાપ છે કે તમને તમારા પાડોશીઓ પણ ત્યજી દે. મિત્રો વિનાના ભારતને મિત્ર બનાવવા પડોશી નેપાળ, ભૂતાન તથા બર્મા જેવાં નાનાં રાષ્ટ્ર પણ હતોત્સાહ થવા લાગ્યાં. દિનપ્રતિદિન પાકિસ્તાન તથા ચીનના સંયુક્ત આકમણનો ભય વધવા લાગ્યો. આવા સમયમાં આપણે રશિયા સાથે મૈત્રીકરાર કરવો જ પડ્યો. જોકે તેનું નામ શાંતિકરાર આપવામાં આવ્યું, પણ આ કરારમાં અનેક જોગવાઈઓની સાથે આવશ્યકતા પડે ત્યારે એકબીજાના દેશમાં એકબીજાનાં લશકરોને બોલાવવાની પણ જોગવાઈ છે. આ કરારની લાંબી વાર્તાઓ એટલી ગુપ્ત રાખવામાં આવી કે જ્યારે કરાર થયો ત્યારે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો ડઘાઈ ગયાં. તેમને થયું કે ખલાસ, ભારત હવે પૂરેપૂરું હાથમાંથી નીકળી ગયું. હવે તે થોડાં જ વર્ષોમાં લાલ રંગે રંગાઈ જશે. અફઘાનિસ્તાનની નિષ્ફળતાએ રશિયાને બહુ મોટો બોધપાઠ આપ્યો. જો રશિયા અફઘાનિસ્તાનમાં ઝડપથી સફળ થઈ ગયું હોત તો તેને બીજા કદમ તરીકે ભારતનું મેદાન આકર્ષક લાગત, પણ સદ્ગ્રાહ્યે અફઘાનિસ્તાનમાં તે નિષ્ફળ રહ્યું. જે ટક્કર મુહૂર્તમાં અફઘાન પ્રજા છેલ્લાં આઠ-નવ વર્ષોથી લઈ રહી છે તેવી ટક્કર ભારતની પ્રજા લઈ શકત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. પ્રજાનું કલેવર જનસંઘ્યા પરથી નહિ, પણ પ્રતિકારક્ષમતા પરથી નિશ્ચિત થતું હોય છે.

ઇ. સ. 1971નું યુદ્ધ

અંતે 1971માં ભારત-પાક. વચ્ચે મોટા પાયા ઉપર યુદ્ધ થયું. સ્વાધીનતા પછી જે નાનાં-મોટાં ચાર-પાંચ યુદ્ધો થયેલાં તે સૌમાં આપણે મોળા પડેલા, પણ 1971નું યુદ્ધ ખરેખર દઢ નિર્ણયશક્તિ તથા મદ્દમતાથી લડવામાં આવ્યું. આપણે પ્રથમ વાર જ સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણયક વિજય મેળવ્યો. તેનું કારણ સ્વ. ઇન્ડિયાબહેનની કુશળતા તથા રક્ષામંત્રી જગજીવનરામની દઢતા હતું. ભારતે રશિયા સાથે મૈત્રીસંધિ કરી લીધી હોવાથી ચીન તથા અમેરિકા માત્ર દ્રષ્ટા જ થઈ રહ્યાં. જો આ સંધિ ન થઈ હોત તો હિમાલયમાંથી ચીન તથા સમુદ્ર તરફથી અમેરિકા દ્ખલ કર્યા વિના રહ્યાં ન હોત. જો આવી દ્ખલ થઈ હોત તો ભારતને ચાર મોરચા લેવા પડ્યા હોત, જે તેના માટે શક્ય ન હતા. ચીન તથા અમેરિકાએ દ્ખલ ન કરી અને મૂંગા મોઢે પાકિસ્તાનના ટુકડા થવા દીધા તેમાં રશિયાની સૈનિક-સરસાઈ કારણરૂપ ન હતી, પણ જો આપણે દ્ખલ કરીશું તો રશિયાનું લશકર ભારતમાં ઉત્તરી આવશે, આવી રીતે આવેલું લશકર પછી પાછું જવાનું નામ નહિ લે, એટલે ભારત ઉપર રશિયાની પ્રત્યક્ષ પકડ વધુ દઢ થઈ જશે. આવું થયું એ ભારત માટે જેટલું હાનિકર હતું, તેથી અનેકગણું પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો માટે હાનિકર હતું, એટલે તેમણે દ્ખલ ન કરવામાં ડહાપણ માન્યું. પરિસ્થિતિએ પલટો ખાધો અને તે ભારતના પક્ષે થઈ ગઈ.

એક રીતે બાંગલાદેશનો જનક ભારત જ કહેવાય. નવા જન્મેલા આ દુર્બળ રાષ્ટ્રો પણ ભારત સાથે સંધિ કરી પોતાની રક્ષાની વ્યવસ્થા કરી લીધી. જોકે ફરી પાછું બાંગલાદેશમાં ધર્મજનૂનનું પૂર આવ્યું અને એ પૂરમાં આ સંધિ ધોવાઈ ગઈ. આજે બાંગલાદેશ પોતાના મુક્તિદાતા ભારતની જેટલો નજીક છે તેથી વધુ પાકિસ્તાન તથા અન્ય મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોની નજીક છે. રશિયા સાથેની શાંતિસંધિ 1990માં પૂરી થઈ રહી છે. કદાચ તેને ફરીથી તાજી કરી લેવામાં આવશે. પણ પ્રથમ કહ્યું તેમ આપણે આપણી વિદેશનીતિની જમા-ઉધાર બાજુઓને સતત મૂલવતા રહીએ તથા જરૂર પડે ત્યાં તેમાં હિતકારી પરિવર્તનોને સ્વીકારતા રહીએ તે જરૂરી છે. વિદેશનીતિની સફળતા-નિષ્ફળતાને માપવાનાં ત્રણ ક્ષેત્રોને આપણે ચકાસીએ. તટસ્થનીતિથી આપણને કેટલા મિત્રો મળ્યા? જે મળ્યા તેમણે ભારતની કપરી સિથિતિમાં કેટલો સાથ આપ્યો? ભારતના આર્થિક તથા ટેકનોલોજી વિકસનમાં તેમનો શો સાથ રહ્યો?

તટસ્થનીતિના આઈ ઘડવૈયાઓમાં ઇન્ડોનેશિયા મહાત્વનું પાત્ર હતું. પાકિસ્તાનના ભૂતપૂર્વ એર માર્શિલ અસગરખાંના કહેવા પ્રમાણે તો ભારત-પાક. યુદ્ધ વખતે ઇન્ડોનેશિયાએ પાકિસ્તાનને પોતાની પૂરી વાયુસેના આપી દેવાની ઓફર કરેલી. ઇન્ડોનેશિયાને આંદામાન-નિકોબારના કેટલાક ટાપુઓ જોઈએ છે તથા હિન્દ મહાસાગરને તે ઇન્ડોનેશિયા મહાસાગર નામ આપવા માગે છે. તટસ્થનીતિનો બીજો મુખ્ય ઘટક ઇજિપ્ટ હતો. આજે ઇજિપ્ટ અમેરિકાનું મિત્ર બની ગયું છે અને બધાં આરબરાષ્ટ્રોનો વિરોધ વહોરીને પણ તેણે ઇજારાયલ સાથે દૂતસંબંધ સ્થાપિત કરી લીધા છે. ટીયેના અવસાન પછી યુગોસ્લાવિયા તથા ન્કુમાહ પછી ઘાના પણ ઠંડાં પડી ગયાં છે. સૌને તટસ્થનીતિ શરૂશરૂમાં ઠીક લાગેલી, પણ સમય જતાં જે ઘટનાઓ પોતપોતાની સાથે ઘટી તેમાં તેમને તેની ઉધાર બાજુ પણ સમજાવવા

વાસ્તવિકતાનું ભાન

1962ના ચીનના આકમણે આપણા ઉપર બહુ ભારે ઉપકાર કર્યો કહેવાય, કારણ કે આપણને તેણે વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાયું. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો તત્કાળ બધા પ્રકારની સહાયતા સાથે દોડી આવ્યાં, કારણ કે સામ્યવાદનો અજગર બંગાળની ખાડી સુધી પહોંચી જાય તે તેમના જ હિતમાં ન હતું. જો ચીને લાંબા સમય યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું હોત તો પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની ખુલ્લી મદદ સિવાય ભારત પાસે બીજો કોઈ વિકલ્ય ન રહ્યો હોત. જેમ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સામ્યવાદનો પ્રસાર અટકાવવા કિયાશીલ હતાં તેમ જ સામ્યવાદીઓ પણ હિમાલય સુધી પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોનાં થાણાં ન આવી જાય તેની ચિંતામાં હતા. આથી કોઈ સંધિ કર્યો વિના જ એકપક્ષીય રીતે ચીને યુદ્ધવિરામ કર્યો તથા પોતાના લશકરને પાછું બોલાવી લીધું. ભારતે રાહતનો દમ લીધો! પણ ત્યારથી તેને શાસ્ત્રો, સેના, સેનાપતિઓ અને નવામાં નવી યુદ્ધકુશળતાનું મહત્ત્વ સમજાવા લાગ્યું. ચીન અને રશિયાના સંબંધો ત્યારે સારા હતા, એટલે રશિયા આ મામલામાં આપણને યુદ્ધના ક્ષેત્રે કે સુરક્ષા-પરિષદમાં ઉપયોગી ન થઈ શક્યું. ઊલયાનું તેણે એક વર્ષ પૂર્વે શ્રી કૃષ્ણ મેનનના પ્રભાવથી મિગ-21 યુદ્ધ-વિમાનોના થયેલા સોદાની ડિલિવરી વિલંબમાં નાખી.

કેન્યાનું દાખાંત

પૂર્વ આઙ્કિકાને બ્રિટને સ્વતંત્ર કર્યું તે પહેલાં તેના નેતા જોમો કેન્યાટા ઉપર ભારે જુલ્મ ગુજારેલો. (મહાત્મા ગાંધીજીને તો અંગ્રેજોએ આંગળી પણ અડાડી ન હતી.) પણ એ જ જોમો કેન્યાટા જ્યારે કેન્યાના રાષ્ટ્રપતિ બન્યા, ત્યારે તેમણે તમામ પૂર્વગ્રહોને પડતા મૂકીને બ્રિટન સાથે સંધિ કરી લીધી. પોતાની સાચી સ્થિતિ સમજીને તેમણે બ્રિટન સાથે સૈનિક-સંધિ કરી દેશને સુરક્ષિત કરી લીધો. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોના ઉદ્યોગપતિઓને મૂડીરોકાણ માટે ખુલ્લા હથે છૂટ આપી: જોઈએ તેટલી જમીન લો, વીજળી લો, પાણી લો, ઉદ્યોગો સ્થાપો. જોતજોતાંમાં કેન્યા ઉદ્યોગોથી ધમધમતું થઈ ગયું. જોમો કેન્યાની નીતિને પરિણામે કેન્યા દેશ આજુબાજુના દેશો કરતાં આજે ઘણો સમૃદ્ધ, સુરક્ષિત તથા સ્થિર શાસનવાળો બન્યો છે, પ્રજા એકંદરે સુખી છે, પણ બાજુના યુગાન્ડા તથા ટાંગાનિયાની સ્થિતિ આજે કંગાલ થઈ ગઈ છે.

ટાંગાનિયાના શ્રી ન્યેરેરે તો તટસ્થતા કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં સામ્યવાદી-તરફી થઈ ગયા હતા. આજે ત્યાંનાં બજાર વસ્તુઓ વિનાનાં સૂનાં પડ્યાં છે. પ્રજા રોજગારી વિનાની થઈ ગઈ છે અને વ્યાપારીઓ ઉપર વારંવારની તવાઈના કારણે વ્યાપારીઓ કાં તો ભાગી ગયા છે, કાં તો નિષ્ઠિય થઈ ગયા છે. પ્રજાની હાડમારીનો પાર નથી રહ્યો. લગભગ આવું જ તાંબાની ખાણથી સમૃદ્ધ ઝાંબિયાનું પણ થયું છે. આજે આ બધા દેશો દેવાળિયાની કક્ષાએ પહોંચી ગયા છે, માત્ર કેન્યા અને માલાવી સમૃદ્ધ ભોગવી રહ્યાં છે. જોમો કેન્યાએ એક વાતની ગાંઠ વાળી હતી કે મારે મારા દેશને સમૃદ્ધ કરવો છે, વિશ્વની પંચાતમાં મારે પડવું નથી. એટલે વિયેતનામ, ઇજરાયલ, હંગેરી કે ચેકોસ્લોવેકિયા – ગમે તેના પ્રશ્ન હોય, તેઓ આ પક્ષે કે પેલા પક્ષે કશું બોલતા નહિ. તેઓ એમ માનતા કે જે બોલવાનું વજન ન હોય કે પરિણામ ન હોય તે બોલવાનો શો અર્થ? આપણે આનાથી ઊલટું જ નિર્ધારણ કર્યું: શોધીશોધીને વિશ્વની ઘટનાઓ ઉપર બોલો, ગળું ફાડીફાડીને બોલો – ભલે પરિણામ આવે કે ન આવે. આપણી વિદેશનીતિ બોલકી વધુ અને નિષ્ઠિય પણ વધુ થઈ ગઈ લાગે છે.

મૌનનું સરવૈયું

ફરીફરીને પ્રશ્ન થાય છે કે 1990માં રશિયા સાથેની મૈત્રીસંધિ પૂરી થયા પછી આપણે એ સંધિને રિન્યુ કરવી છે કે 1970 પહેલાંની સ્થિતિમાં જ ચાલ્યા જવું છે? જો આપણે આ સંધિ રિન્યુ ન કરીએ અને ફરીથી પાકિસ્તાન કે ચીન સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે તો આપણા ભરોસાપાત્ર મિત્રો કેટલા? યુદ્ધના ક્ષેત્રે જ નહિ, ‘યુનો’માં પણ આપણા પક્ષને હૃદયથી ટેકો આપે તેવા મિત્રો કેટલા? રશિયા સિવાય કોઈ જ શક્તિશાળી મિત્ર દેખાય છે? પણ ચીન સાથે સ્વયં રશિયા જ સંબંધ સુધારવા માગે છે.

બંને દેશોનાં બદલાયેલાં નેતૃત્વ ઘણી ઉદારતાવાળાં છે એટલે તેમના સંબંધો સુધરવાની સંભાવના ઘણી વધી છે. આવી સ્થિતિમાં

ચીન-ભારતના વિવાદમાં ચીનને નારાજ કરીને રશિયા આપણને ભરપૂર સાથ આપશે તેવી ધારણા કરી લેવી એ ડહાપણભર્યું નથી લાગતું. જો આપણે 1962ની માફક માત્ર ચીન સાથે જ સંઘર્ષમાં ઉત્તરવાનું થાય તો-તો કદાચ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો પૂર્વવત્ત આપણી સહાયતાએ દોડી આવે. જોકે 1962માં ચીન પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોથી ઘણું દૂર ફેંકાયેલું હતું, એટલે 1962ની માફક પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો આપણી સહાયતા માટે દોડી આવશે તેવું માની લેવું એ વધુપડતો આશાવાદ છે. પણ જો આ સંઘર્ષમાં પાકિસ્તાન પણ ભણ્યું હોય તો પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો માટે મદદ આવવું શક્ય જ ન રહે. આવું યુદ્ધ કદી થશે જ નહિ તેવું માની લેવું એ 1962ના પુનરાવર્તનની પ્રક્રિયા જ કહેવાય. ત્યારે જો એવું યુદ્ધ થશે તો અમે એકલા હાથે બંને મોરચે પહોંચી વળીશું તેવો વિશ્વાસ રાખીને નિશ્ચિંત રહેવું એ પણ મુત્સદીગીરીનો અભાવ જ ગણાશે. આવું કોઈ યુદ્ધ થાય કે ન થાય, પણ આપણી તૈયારી તો યુદ્ધ થશે જ એવું માનીને હોવી ધટે. 1962 પછી આપણે ધણા અનુભવો મેળવ્યા છે તથા ધણી સારી તૈયારી પણ કરી છે, તેમ છતાં સામા પક્ષો પણ ચૂપચાપ બેસી નથી રહ્યા. તૈયારીની બાબતમાં તેઓ આપણાથી પાછળ નથી, આગળ જ છે. 1962માં જેમ આપણે રાતોરાત અણધારી રીતે વિચારસરણીમાં પરિવર્તન કરવું પડ્યું હતું, તેમ ફરીથી પણ એ જ પદ્ધતિ અપનાવવી તે સફળ વિદેશનીતિનું ચિહ્ન ન કહેવાય. શાંતિકાળમાં મેળવેલી શક્તિ યુદ્ધકાળમાં પરિણામ આપતી હોય છે. શાંતિકાળમાં બેભાન રહીને શક્તિની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો યુદ્ધકાળનાં અણગમતાં પરિણામોથી આપણે મુક્ત ન રહી શકીએ.

આપણી વિદેશનીતિના પરિણામે કપરા દિવસોમાં આપણી પડાયે ઉભા રહેનારા મિત્રોનું સરવૈયું આપણે કાઢવું જ જોઈએ.

3

વિદેશનીતિની સફળતા-નિષ્ફળતા મિત્રો, અમિત્રો અને શત્રુઓની સંખ્યાથી કાઢી શકાય. મિત્રો એટલે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં હિંમતપૂર્વક સાથ આપે તે, જેમના ઉપર વિપત્તિના દિવસોમાં પૂરો ભરોસો મૂકી શકાય તે. આવી મૈત્રી તે જ પ્રાપ્ત કરી શકે જે પોતે પણ કસોટીના સમયે સામેના મિત્ર માટે બધું કરી છૂટવા તૈયાર હોય - કરી છૂટ્યો હોય. અમિત્ર એટલે કે શત્રુ નહિ તેમ જ મિત્ર પણ નહિ. શાંતિકાળમાં રાજકીય ભાષામાં મીઠી વાતો તો કરે પણ વિપત્તિના કાળમાં ચૂપ થઈ જાય, તેલની ધાર જુએ, જેનો પક્ષ બળવાન હોય તેને નારાજ કરવાની હિંમત ન કરે - આવા અમિત્રોનો કપરા કાળમાં વિશ્વાસ ન કરી શકાય. ભૂતકાળમાં ભારતને આવા અનુભવો થયા જ છે. તમારી વિદેશનીતિના પરિણામે કેટલાંક રાષ્ટ્રો શત્રુ થયાં જ છે. પણ આ શત્રુતા બે પ્રકારની છે. પ્રત્યક્ષ હિતો જોખમાવાથી, જેમ કે ચીન-પાકિસ્તાન સાથેના સીમાવિવાદથી તેમણે માની લીધેલો ભૂભાગ તેમને જોઈએ છે એટલે તે તેમનું પ્રત્યક્ષ હિત છે. તે નિમિત્તે શત્રુતા થવી તે એક પ્રકાર; પણ પ્રત્યક્ષ હિતો ન હોવા છતાં તમારાં વિચારો, વાણી તથા પ્રવૃત્તિથી જેમને રોષ ચઢતો હોય તે, જેમ કે ઈજરાયલ, દક્ષિણ આઝ્ઞિકા, અમેરિકા, વગેરે.

પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષ હિતો

આ દેશો સાથે આપણો કોઈ સીમાવિવાદ નથી, કોઈ આર્થિક ઝઘડો પણ નથી, પણ તેમના દ્વારા પડોશીઓને અન્યાય થાય છે તેમ સમજીને તથા બીજી રીતે તેઓ કોઈ રાષ્ટ્રમાં દખલ થાય છે તેમ સમજીને આપણે સતત તેમની કટુ આલોચના કરતા રહીએ, તો તેવા દેશો ભલે ઉપરઉપરથી રાજકીય સંબંધો ધરાવે પણ અંદરથી તમારા શત્રુ બની જાય. પ્રત્યક્ષ તોપમારો કરીને બદલો લેવાનો જમાનો હવે ચાલ્યો ગયો છે. તોપમારા કરતાં પણ ભયંકર ખુબારી રાજકારણના દાવપેચ જેલીને કરી શકાય છે. આવા અપ્રત્યક્ષ શત્રુઓ તમારા પ્રત્યક્ષ શત્રુઓને મદદ કરીને તેના દ્વારા તમને હાનિ પહોંચાડી શકે. આવા અપ્રત્યક્ષ શત્રુઓ તમારા દેશના અસંતુષ્ટ વર્ગોને ઉશ્કેરે, સહાયતા આપે, તોડફોડ કરાવે અને શક્ય હોય તો જરૂર પ્રમાણે હત્યાઓ કરાવે, સૈનિકવિદ્રોહ કરાવે, ઊથલપાથલ કરાવે, તમારા અર્થતંત્રને ફટકા મારે, વગેરે. એક હાથે તેઓ તમને મદદ કરવાનો ડોળ કરે, પણ બીજા હાથે તમારો ધીમો વિનાશ પણ કરે. આ પ્રક્રિયા પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ કરતાં પણ વધુ ખતરનાક તથા હાનિ કરનારી છે. આપણાં પ્રત્યક્ષ હિતો સાથે સંકળાયેલા શત્રુઓ કેટલા હશે તેનો ખ્યાલ પણ વિદેશનીતિ નિર્ધારિત કરતી વખતે રાખવો જ જોઈએ.

ઘણી વાર રાજનીતિમાં મળેલી તકનો લાભ ઉઠાવી લેવા અમિત્રો પણ શત્રુ થઈ જતા હોય છે. માનો કે ચીન તથા પાકિસ્તાને સાથે

મળીને ભારત ઉપર આકમણ કર્યું. ન કરે નારાયણ અને ભારતની સ્થિતિ કમજોર થવા લાગે તો નેપાળ જેવો નાનો દેશ પણ જૂની વાતો ઉખેળીને તેની જૂની સરહદના બહાને દહેરાદૂન વગેરે ભાગે દખલ કરી લે. ઇન્ડોનેશિયા નજીકના ટાપુઓમાં દખલ કરી લે. દૂરદૂરનાં સ્થાપિત હિતો લક્ષ્યદ્વીપ અને મીનીકોય જેવા ટાપુઓને સૈનિકમથકો બનાવવા ત્યાંના નિવાસીઓને આગળ કરી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનાવી દે. આવું થવું એ રમતવાત નથી, પણ અશક્ય પણ નથી. આપણી વિદેશનીતિમાં આ બધી શક્યતાઓની નોંધ તથા તેના ઉપાયો હોવા જ જોઈએ.

સુરક્ષાની દિલ્હી

સુરક્ષાની દિલ્હીએ વિચારીએ તો સેના, સેનાપતિઓ અને શસ્ત્રો બાબતમાં આપણી તથા આપણા પ્રત્યક્ષ અને સંભવિત શત્રુઓની વાસ્તવિક સંતુલના વિચારવી જ જોઈએ. એક જમાનો હતો, જ્યારે સેનાના કલેવરને મહત્વ અપાતું. આજે પણ સેનાના કલેવરનું (સંખ્યાનું) મહત્વ તો છે જ, પણ તેના કરતાં સેનાપતિઓનું વધારે મહત્વ છે. જૂના વ્યૂહો, જૂની યુદ્ધનીતિઓ હવે બદલાઈ ગયાં છે. બાબરે માત્ર આઠ હજારના સૈન્યથી એક લાખના સૈન્યવાળા ઇંબાહિમ લોદીને પાણીપતના મેદાનમાં હરાવી દીધો હતો, કારણ કે બાબર કુશળ સેનાપતિ હતો તથા તેની પાસે ચઢિયાતાં શસ્ત્રોમાં તોપો હતી. ભારતે આજ સુધી લાખોની સંખ્યામાં સૈનિકો ઉત્પન્ન કર્યા છે, પણ સેનાપતિઓ ઓછા ઉત્પન્ન કર્યા છે, એટલે સુલતાનો, મોગલો અને અંગ્રેજોએ સ્વયં સેનાપતિ બનીને પોતપોતાના પક્ષે ભારતીય સૈનિકોનો પ્રચુર ઉપયોગ કર્યો છે તથા સફળતાઓ મેળવી છે. ઓછામાં ઓછું સેનાના ક્ષેત્રમાં પક્ષીય રાજકારણ પ્રવેશવું ન જોઈએ, નહિ તો આપણે સેનાપતિઓની અછતને કારમી અછત બનાવી દઈશું. કુશળ સેનાપતિઓ તથા કુશળ વૈજ્ઞાનિકો હતાશા અનુભવે તેવી પરિસ્થિતિ દેશ માટે અત્યંત હાનિકર સાબિત થઈ શકે.

સેના અને સેનાપતિ

વિશ્વમાં પ્રચલિત રણનીતિઓમાંથી આપણે કઈ રણનીતિને અપનાવવા માણીએ છીએ? વારસામાં આપણાને બ્રિટનની રણનીતિ મળી હતી, તે પ્રમાણે આપણી સેના તથા સેનાપતિઓને ટ્રેનિંગ અપાતી રહી છે, પણ એટલું યાદ રહે કે બ્રિટનની રણનીતિનું મુખ્ય પાસું કૂટનીતિની ચાલ રહ્યું છે, અર્થાત્ શત્રુપક્ષમાં સામ-દામ-દંડ અને ભેદથી ભંગાણ પાડવું તે મુખ્ય વ્યૂહ છે. આ કળા આપણાને આવડતી નથી. માત્ર બંદૂકોમાંથી ગોળીઓ છોડવાથી યુદ્ધો જિતાઈ જતાં નથી. સુવર્ણમંદિર ઉપર જે ઓક્શન લેવામાં આવ્યું હતું તેમાં સૈનિકોની જે ખુબારી થઈ હતી તથા ઘણાં ઊતરતાં હથિયારોવાળા સામા પક્ષે જે રીતે લાંબો સમય ભયંકર સામનો કર્યો હતો તેમાં માત્ર ગોળીઓની જગ્યાએ જો સામ-દામ વગેરેને પણ કુશળતાથી ભેળવ્યાં હોત તો બંને પક્ષે તથા ઇમારતોને પણ આટલું નુકસાન કર્યા બિના જ ધાર્યા પરિણામ મેળવી શકાયાં હોત. લગભગ આવી જ સ્થિતિ શ્રીલંકામાં આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ. સૈનિકો તો માત્ર શસ્ત્રોથી લડે છે, પણ સેનાપતિ તથા તેની પાછળાનું રાજકારણ સામ-દામ-દંડ અને ભેદથી લડે છે. જો આ બીજો પ્રકાર બળવાન ન હોય તો બહુ મોટી ખુબારી ભોગવીને પણ ધાર્યા પરિણામો મેળવ્યાં હોય તો તેમને લાંબો સમય સ્થિર કરી શકાય નહિ.

શસ્ત્રો

સેના અને સેનાપતિઓની સાથે શસ્ત્રોનું પણ મહત્વ છે જ. પૂર્વે કહ્યું તેમ 1962 સુધી આપણે શસ્ત્રોની ઘોર ઉપેક્ષા કરી, પણ પછી આપણાને તેની અનિવાર્યતા સમજાઈ. અંગ્રેજો ભારત છોડીને ગયા ત્યારે શસ્ત્રનિર્માણ કરનારી સોણ ફેક્ટરીઓ મૂકી ગયા હતા. આમાંથી કેટલીકમાં સાંભળવા પ્રમાણે શસ્ત્રોની જગ્યાએ લોકોપ્યોગી વસ્તુ બનાવવા માંડેલી, પણ પછી ભૂલ સુધારીને શસ્ત્રોને મહત્વ અપાવા લાગ્યું. આજે તો આપણી પાસે ઘણી મોટી-મોટી ફેક્ટરીઓ છે અને અબજો રૂપિયાનો સૈનિક-સામાન બનાવે છે. ભૂતપૂર્વ રક્ષામંત્રી શ્રી કૃષ્ણ મેનને નહેરુને એક વાત સમજાવેલી કે જો તત્ત્વનીતિને પ્રભાવશાળી રીતે ચાલુ રાખવી હોય તો આપણે શસ્ત્રો બાબત પૂર્ણ સ્વાવલંબી થવું જોઈએ. પં. નહેરુજીને તથા ઘણાને આ વાત ગમી હતી અને જોત-જોતાંમાં કાનપુર, બેંગલૂર, અવાડી, નાશિક, કોરાપુર, વગેરે અનેક સ્થળોએ શસ્ત્રો બનાવવાનારં કારખાનાં ધમધમવા લાગ્યાં; પણ આટલાં વર્ષો પછી પણ આપણે શસ્ત્રોની બાબતમાં સ્વાવલંબી

થઈ શક્યા નથી. સંપૂર્ણ સ્વાવલંબી થવાની પ્રક્રિયા મારી દસ્તિએ લગભગ અસંતોષકારક છે. સ્વયં બ્રિટન જેવો પૂર્ણ વિકસિત દેશ પણ પૂર્ણ સ્વાવલંબી થઈ શક્યો નથી.

અત્યાર સુધી આપણી નીતિ એવી રહી છે કે જે દેશ પાસેથી જે શસ્ત્રો ખરીદવામાં આવે તે શસ્ત્રો આપણા દેશમાં પણ ઉત્પન્ન થાય તેવી જોગવાઈવાળો કરાર કરવો. સર્વપ્રથમ બ્રિટનના લાઈસન્સ ઉપર આપણે વિજયંત ટેક તથા નોટ વિમાનો અહીં જ બનાવવા માંડ્યાં ત્યારે આપણું પ્રતિસ્પદ્ધ માત્ર પાકિસ્તાન જ હતું (ચીન નહિ). એટલે સામી રક્ષાનીતિ પાકિસ્તાનની શક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને ઘડતી હતી. પાકિસ્તાન પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સાથે અનેક સંધિઓથી સંકળાયેલું હોવાથી તેને કાં તો મફત, કાં તો બહુ જ સસ્તાં, ખૂબ જ ચઢિયાતાં શસ્ત્રો મહ્યા કરે છે. પાકિસ્તાનનાં શસ્ત્રો જ આપણાને પાછળપાછળ ખેંચે છે. તેનું વલણ પ્રથમથી જ આકમક રહ્યું છે, એટલે તે શસ્ત્રો પાછળ ખૂબ ધ્યાન આપે છે.

સરસાઈ ભોગવતા નથી

આપણે રહ્યા અહિંસાવાઈ એટલે આકમકતાની આપણાને ઓલજી છે. આ કારણે શસ્ત્રોની બાબતમાં આપણા પાંચમા ભાગના પાકિસ્તાન ઉપર કદી પણ આપણે સરસાઈ ભોગવતા નથી. તે પહેલ કરે પછી આપણે અનિવાર્ય રીતે તેની પાછળ ઘસડાઈએ. બ્રિટને જ્યારે ભારત છોડ્યું ત્યારે તે જૂનાં ખખડી ગયેલાં વેમ્પાયર વિમાનો મૂક્તું ગયેલું. પાકિસ્તાનમાં સેબર વિમાનો આવતાં જ આપણું પલ્યું સાવ નીચું ચાલ્યું ગયું. આપણે ઘણી કાગારોળ મચાવી, પણ દુનિયા પોતાની ગણતરીએ ચાલતી હોય છે. કોઈએ કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ. પાકિસ્તાનના હવાઈ ભયને પહોંચી વળવા આપણે બ્રિટન પાસેથી કેનબેરા - બોમ્બરવર્ઝક તથા આંતરનારાં હન્ટર વિમાનોનો સોદો કર્યો. ભૂમિયુદ્ધમાં પાકિસ્તાને ખૂબ જ ચઢિયાતી પેટન ટેકો મેળવી એટલે આપણે પણ એની કક્ષાની ટેકો મેળવવા પ્રયત્નશીલ થયા. વિજયંત ટેક મધ્યમ કક્ષાની હતી તથા ઈલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિમાં પેટન જેટલી વિકસિત ન હતી. બીજું, જે જેટ વિમાન આપણે બનાવતા તે ઈંગ્લેન્ડની હવાઈ સેનાએ પોતાના માટે નાપાસ કરેલું હતું. બ્રિટને આપણાને તેના ઉત્પાદન માટે રોયલ્ટી લઈને લાઈસન્સ આપ્યું, પણ તેના અત્યંત મહત્વના ભાગો તો બ્રિટનથી આયાત જ કરવા પડતા. 1965ના યુદ્ધ વખતે આવા ભાગો સ્થાગિત કરવાથી આપણાં કેટલાંય નોટ વિમાનો નિષ્ઠિય થઈ ગયાં હતાં. આ બધાં વિમાનો મેચ II, મેચ III કક્ષાનાં હતાં. બહુ ઝડપથી પાકિસ્તાનને મેચ I કક્ષાનાં અતિસ્વન (સુપર-સોનિક) વિમાનો અમેરિકા પાસેથી મેળવી લીધાં.

આવી જ રીતે ભૂમિસેના માટેનાં ટેકો, તોપો, રોકેટો, વગેરે પણ ચઢિયાતાં મેળવી લીધાં. ફરી આપણું સંતુલન ખોરવાઈ ગયું. ચાર-પાંચ વર્ષની મથામણ પદ્ધિથી શ્રી કૃષ્ણ મેનનના પ્રભાવથી આપણે રણિયા પાસેથી અતિસ્વન મિગ-21 વિમાનો મેળવવા માંડ્યાં. તેની ફેંકટરી પણ અહીં શરૂ કરી. જ્યારે ફેંકટરીમાંથી વિમાનો તૈયાર થવા લાગ્યાં ત્યાં સુધીમાં તો પાકિસ્તાને બે-ત્રણ મોટા કૂદકા માર્યા. તેણે અત્યંત શક્તિશાળી F-16 વિમાનો મેળવ્યાં. આપણે મિગ-21ની જગ્યાએ મિગ-23નું ઉત્પાદન કરવા માટે રણિયા સાથે વાયાઘાટો કરતા હતા ત્યાં પાકિસ્તાન ઘણું આગળ નીકળી ગયેલું અનુભવાયું. આપણાને ભારે ચિંતા થઈ. ઉત્તાવળમાં આપણે બ્રિટનનાં જગુઆર વિમાનોનો સોદો કર્યો. ઉત્તાવળમાં એટલા માટે કે F-16 કરતાં ઘણાં ઉત્તરતાં હોવાની સાથે તેની ફેંકટરી પણ અહીં ખોલવાની શરતો થયેલી. પાછળથી ફેંકટરી ખોલવાની વાત બંધ કરી, કારણ કે જ્યારે ફેંકટરીમાંથી પ્રથમ વિમાન બહાર પડે ત્યારે તે આઉટટેડ થઈ ગયું હોય. આપણે ફાંસ સાથે સોદો કર્યો અને મિરાજ-2000 મેળવ્યાં. આ વિમાનો જગુઆર કરતાં તો ચઢિયાતાં હતાં, પણ F-16થી ઉત્તરતાં હતાં એટલે આપણી ચિંતા ચાલુ રહી. ભારત શસ્ત્રોની બાબતમાં પહેલાં પૂરેપૂરું બ્રિટન ઉપર નિર્ભર હતું. શ્રી કૃષ્ણ મેનનના પ્રભાવ પદ્ધી રણિયાનાં શસ્ત્રો અહીં આવવા લાગ્યાં. રણિયાનાં શસ્ત્રો પશ્ચિમનાં શસ્ત્રો કરતાં ઘણાં સસ્તાં હોવા છતાં તેમની કવોલિટી બાબત વિવાદ રહે છે. અઢી વર્ષની જનતા મોરચાની સરાકરે રણિયા ઉપરની નિર્ભરતા ઘટાડવા પ્રયત્નો કર્યો. આપણે ફરી પાછા પશ્ચિમ તરફ વળ્યા, જેના પરિણામે જગુઆર, મિરાજ વગેરેના સોદા થયા, પણ રણિયાને આ ન ગમે તે સ્વાભાવિક છે. તેણે અંદર-અંદર પ્રભાવનો ઉપયોગ કરીને મિગ-29નો સોદો કરાવ્યો તથા તેની ફેંકટરી પણ ભારતમાં થાય તેવાં ચકો ગતિમાન કર્યા. અત્યારે તો આપણે એ તરફ વળ્યા છીએ.

વિમાનોની માફની જ સમુદ્ર તથા ભૂમિનાં શસ્ત્રો બાબત પણ આપણે પાકિસ્તાનની પાછળ-પાછળ ખેંચાઈએ છીએ. તુલનાત્મક રીતે

પાકિસ્તાન પાસે ઓછી સેના તથા ઓછાં શાસ્ત્રો હોવા છતાં જે છે તે ચઢિયાતાં છે. વળી યુદ્ધ તેને એકલે હાથે લડવાનું નથી. તેને ઈસ્લામની મોટી હુંફું છે. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો તથા ચીન પણ પડખે છે. લાંબા યુદ્ધ માટે સતત શાસ્ત્રોનો પુરવઠો તથા આર્થિક મદદ તેને મળી શકે તેમ છે. અફઘાનિસ્તાનમાં રશિયાની નિષ્ફળતા સ્પષ્ટ થવા લાગી છે. નવી આવનારી મુજાહિદોની સરકાર ભારત પ્રત્યે અમૈત્રીભર્યું વલણ ધરાવશે, જેનો લાભ મુજાહિદોને મદદ કરનાર પાકિસ્તાનને મળવાનો જ છે. આપણા માટે ભવિષ્યની કોઈ વિકટ સ્થિતિ સર્જવાની હોય તો રશિયા સિવાય બીજો કોઈ દેશ સક્રિય રીતે મદદગાર થાય તેવું જણાતું નથી. રશિયા પણ મર્યાદિત રીતે જ મદદગાર થઈ શકે. હવે તે આંખ મીંચીને કૂદી પડે તેવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. આ બધી પરિસ્થિતિમાં આપણે આપણી વિદેશનીતિ, યુદ્ધનીતિ તથા શાસ્ત્રનીતિ બાબતમાં ફરીથી ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ.

ત્રણ વિકલ્પો

આપણી સામે ત્રણ વિકલ્પો છે: (1) સ્વયં પોતાની કુશળતાથી શતપ્રતિશત આધુનિકતમ શાસ્ત્રો બનાવીએ, (2) એ પ્રકારની આપણી બૌદ્ધિક કુશળતા ન હોય તો પૈસા આપીને શાસ્ત્રો ખરીદીએ અને (3) એ પૈસા આપવાની પણ ક્ષમતા ન હોય તો સમર્થ રાષ્ટ્રોને મિત્ર બનાવીએ.

આપણે આપણી પોતાની કુશળતાથી નવીનતમ શાસ્ત્રો બનાવી શકીએ તેમ નથી તેનો બેલાંદિલીથી સ્વીકાર કરવો જોઈએ. લગભગ 20 વર્ષોથી આપણે આપણું પોતાનું H-F લડયક વિમાન બનાવીએ છીએ, પણ હજુ તે પૂરતું કાર્યક્ષમ થયું નથી. વર્ષો અમેરિકાથી તેના માટે એન્જિન આયાત કરવાની વાત ચાલતી હતી. તેની પ્રથમ ડિઝાઇન મેચ-ફાની હતી. હવે તો મેચ વિમાનો ક્યારનાંયે આઉટટેડ થઈ ગયાં. હવે તેને મેચ-ફાની ડિઝાઇન આપીને બહારથી એન્જિન લાવીને ચાલુ કરીએ તોપણ વિકસિત દેશોનાં નવીનતમ વિમાનો આગળ તેની કિયાશીલતા વિશ્વાસપાત્ર નહિ રહે. આપણે બ્રિટનના લાઈસન્સ ઉપર સિવિલ વિમાન એવ્રો બનાવીએ છીએ. આજે તો તેના ચલાવવામાં પણ સુરક્ષા નથી તેવી ફરિયાદો ઘણી વાર પાઈલટોએ કરી છે. તે ઘણું ધ્રૂજે છે તેનો અનુભવ તો મુંબઈથી વડોદરા આવતાં મેં પણ બેટ્રાણ વાર કર્યો છે. સિવિલ વિમાનો કરતાં યુદ્ધવિમાનો ખૂબ જ ટેકનોલોજી માગી લે છે. આપણી પાસે ટેકનિશિયનો નથી. જો હોત તો જાપાન બનાવટની કારો, ટ્રકો આટલા મોટા પ્રમાણમાં રોડ ઉપર ન દોડતી હોત. જે ટેકનિશિયનો છે તે અહીં તેમની કદર ન થવાથી અથવા પૂરતું વિકાસક્ષેત્ર ન મળવાથી વિદેશોમાં ચાલ્યા ગયા છે. આપણે તેમનું પૂરતું મહત્ત્વ સમજી શકતા નથી. આપણી નાની-મોટી નોકરીઓ યોગ્યતાના ધોરણે ઓછી, પણ લાગવગ, કોમવાદ, પ્રાંતવાદ, સગવાદ, વગેરેના ધોરણે વધુ ભરાય છે, એટલે આપણા જ યોગ્ય માણસોને આપણે પચાવી શકતા નથી.

4

આપણે માત્ર આપણી કુશળતાથી બધાં જ આધુનિકતમ શાસ્ત્રો પૂરતા પ્રમાણમાં બનાવી લઈશું તેવી ધારણા બાંસ્તિભરી છે. દુર્બળ થવું એ પાપ છે, પણ દુર્બળ હોવા છતાં પ્રબળતાનો દમ ભરવો અને ગાફેલ રહેવું તે મહાપાપ છે. આપણે આપણી વાસ્તવિકતાને સમજવી જ જોઈએ. આપણે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ધીમી ગતિએ જીવનારી પ્રજા છીએ. જો આ ધીમી ગતિ જ આપણો આદર્શ હોય તો તીવ્ર ગતિએ દોડનારા વિશ્વને આપણે આંભી શકીએ નહિ. કાં તો આપણે પછાત રહેવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ અથવા વધારાય તેટલી ગતિ વધારવી જોઈએ. આજે પણ દાદા આદમના જમાનાના વિવિંગ સંચાઓ મિલોમાં ચાલે છે. તેમને બદલવા કે ન બદલવા તેનો વિચાર કરવામાં જ આપણે 10-15 વર્ષો કાઢી નાખીએ છીએ. પંદર વર્ષ પછી પણ સચોટ નિર્ણય તો નથી જ કરી શકતા. પંદર વર્ષમાં વિશ્વ ક્યાંય નીકળી જાય છે, આપણે હતા ત્યાં ને ત્યાં રહી જઈએ છીએ. આના પરિણામે પ્રતિવર્ષ માત્ર ચારસો-પાંચસો કરોડનું કાપડ જ દાણચોરીથી આવે છે.

સૈનિકક્ષેત્રે ધીમી ગતિ ન ચાલે

સિવિલ ક્ષેત્રમાં ધીમી ગતિ કદાચ ચાલે, પણ સૈનિકક્ષેત્રમાં તો ન જ ચાલે. બીજા વિશ્વયુદ્ધનું ભંગાર જાપાન આજે વિશ્વનું સમૃદ્ધતમ

રાષ્ટ્ર કેવી રીતે બન્યું છે? તેણે પ્રથમ પશ્ચિમમાંથી પોલાદનું કારખાનું આયાત કર્યું, પોતાના એન્જિનિયરોને કામે લગાડ્યા અને તેને જોઈજોઈને તથા પોતાની આગવી ડિઝાઇન વિકસાવીને તેણે પોતાના પ્લાન્ટ બનાવ્યા. હવે તેને ટેકનોલોજીની આયાત નથી કરવી પડતી. આપણે જો આપણી પોતાની કુશળતાથી સૈનિક તથા સિવિલ ક્ષેત્રે નવી ને નવી ડિઝાઇનો વિકસાવી ન શકતા હોઈએ તો આપણે આપણી બુદ્ધિક્ષાની નિમ્નતા સ્વીકારી લેવી જોઈએ. જો આપણી પાસે ઉચ્ચ કક્ષાના કુશળ માણસો હોવા છતાં આપણે તેમને પચાવી ન શકતા હોઈએ તો આપણે આપણી નિમ્ન કક્ષાની ચપળતાને પણ સ્વીકારી લેવી જોઈએ. આપણું આ બુદ્ધિધન હારીને, થાકીને, નિરાશ થઈને પરદેશ ઘસડાઈ જતું હોય તો અથવા કોઈ ધાર્મિક અથવા આધ્યાત્મિક પ્રભાવમાં તણાઈને નિષ્ઠિય થઈ જતું હોય તો આપણે આપણા દુર્ભાગ્યને રડવું જોઈએ.

આયાતી ટેકનોલોજી

પ્રયેક વિકાસશીલ દેશમાં પ્રારંભિક તબક્કે આયાતી ટેકનોલોજી કામ કરવાની જ, પણ માત્ર જૂની પડી ગયેલી આયાતી ટેકનોલોજી જ આપણા વિકાસનો પાઈલટ બનવાની હોય તો આપણે કદ્દી પણ વિશ્વની પ્રથમ નંબરની પ્રજા બની શકીએ નહિ. શાસ્ત્રોની બાબતમાં જે-જે શાસ્ત્રો વિદેશની આયાતી ટેકનોલોજીથી બનાવવામાં આવે છે, તે આપણા માટે ભલે નવી હોય, પણ તેવાં શાસ્ત્રો કે વિમાનો બનીને તૈયાર થાય તે પહેલાં તો પડોશીઓને ત્યાં તેથી આગળનાં શાસ્ત્રો આવી જવાથી આપણાં શાસ્ત્રો જૂનાં થઈ જાય છે.

માનો કે એક યુદ્ધવિમાન બનાવવાનું કારખાનું 10-20 અબજ રૂપિયાના ખર્ચે આપણે શરૂ કરીએ, સારી એવી ઝડપે કામ કરીએ તોપણ તેને તૈયાર થતાં પાંચ-સાત વર્ષ લાગી જાય છે. પાંચ-સાત વર્ષે જ્યારે તેમાંથી પ્રથમ વિમાન તૈયાર થાય ત્યારે પડોશીને ત્યાં ઘણું આગળનું મોડલ આવી જવાથી તેની ક્ષમતા સમાપ્ત થઈ જાય. ભૂમિદળના સૈનિકો કદાચ થોડી ઉત્તરતી કક્ષાનાં હથિયારોથી યુદ્ધ લડી શકે, પણ વાયુદળમાં ઉત્તરતી કક્ષા ચાલી જ ન શકે. માનો કે તમારું વિમાન કલાકના 1400 કિ.મી.ની ગતિએ ઊડી શકે છે, જ્યારે શત્રુનું વિમાન 2000 કિ.મી.ની ગતિએ ઊડી શકે છે. તમારી પાસે 200 વિમાનો છે અને શત્રુ પાસે માત્ર 100 જ વિમાનો છે. આમ હોવા છતાં શત્રુનાં વિમાનો તમારી ભૂમિ ઉપર તથા પોતાની ભૂમિ ઉપર તમારાં વિમાનોનો ખુરદો બોલાવી દેશો, કારણ કે અત્યંત ગતિવાળાં શત્રુનાં વિમાનો નિશ્ચિંત થઈને તમારી ધરતી ઉપર પ્રહાર કરીને ચાલતાં થશે, તમારાં વિમાનો તેમને આંબી શક્શો નહિ. બીજી તરફ તમારાં વિમાનો શત્રુના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કરવા જતાં ડરવાનાં, કારણ કે શત્રુનાં વિમાનોની વધુ ગતિશીલતાથી તમે સભાન છો. આ સભાનતા તમારા હોસલાને હાનિ પહોંચાડશો, એટલે પોતાની પછીત ટેકનોલોજીથી બીજા કોઈની ઉધાર લીધેલી ટેકનોલોજીથી વિગતકાળ (આઉટટેડ) શાસ્ત્રો બનાવીને તમે પ્રભાવશાળી યુદ્ધવિજયો ન કરી શકો. ઓછામાં ઓછું તમારા સૈનિકોનાં મન ઉપર ચિંતાની ઘેરી ધાયા તો રહે જ.

ભૂમિદળમાં પણ માનો કે તમારા પક્ષે 15 કિ.મી. દૂર ગોળો ફેંકનારી તોપ હોય અને શત્રુપક્ષે 30 કિ.મી. દૂર સુધી ગોળો ફેંકનારી તોપો હોય તો શત્રુપક્ષ તમારી તોપની રેન્જથી દૂર રહીને પણ તમને નુકસાન પહોંચાડી શકે, પણ તમે તમારી તોપની રેન્જ ટૂંકી હોવાથી શત્રુપક્ષને હાનિ પહોંચાડી શકો નહિ. આવું જ રોકેટની ક્ષમતાનું છે તથા આવું જ સમુદ્રી સેનાનું છે. પાકિસ્તાન પાસે હાર્પૂન મિસાઈલો આવી ગયા પછી આપણાં યુદ્ધકપોતોની સુરક્ષા ચિંતાજનક રીતે જોખમાઈ છે. 1965ની લડાઈમાં બંને પક્ષે સમુદ્રી સેના લગભગ નિષ્ઠિય બની હતી. આપણું વિમાનવાહક કપોત બાંગલાદેશની નજીક પહોંચી ગયું હતું અને તેનાં વિમાનોએ નિર્ણયાત્મક ભાગ ભજવ્યો હતો, પણ હવે જો યુદ્ધ થાય તો આપણાં બંને વિમાનવાહક કપોતો કરાંચીની નજીક જઈ શકે કે કેમ તે શંકા છે. તેમણે એટલે દૂર લંગર નાખવું પડે કે તેમનાં વિમાનો ઊડીને કિનારા સુધીની રેન્જ પૂરી કરી શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન થાય છે અને આટલી લાંબી રેન્જ પ્રતિરક્ષાની સામગ્રી(રડાર વગેરે)માં ઝડપાયા વિના રહે નહિ.

શાસ્ત્રોની ઉત્તમતા

બીજી બાજુ તોતિંગ વિમાનવાહકોની પોતાની સુરક્ષાનો પ્રશ્ન ભારે વિકટ થઈ ગયો છે. 50 કે 100 કિ.મી. દૂરથી છોડેલું એકાદ સચોટ

રોકેટ આંખના પલકારામાં મોટા જહાજને જળસમાધિ લેવડાવી શકે છે. ફોકલોના સમુદ્રી યુદ્ધમાં બ્રિટનની આધુનિકતમ કુઝર આર્જોન્ટનાના વિમાનના એક જ રોકેટથી અઢી મિનિટમાં ડૂબી ગઈ હતી અને આ રોકેટ 30 માઈલ દૂરથી છોડવામાં આવ્યું હતું. આપણે એ પણ યાદ રાખવું રહ્યું કે ઉત્તરતી કક્ષાનાં શસ્ત્રોની સાથે સૈનિકોની શિક્ષણપદ્ધતિ પણ ઉત્તરતી કક્ષાની થઈ જતી હોય છે. શસ્ત્રોની ઉત્તમતા (સરસાઈ) સૈનિકોને ભારે ખુમારી આપતી હોય છે તે પણ ભુલાવું ન જોઈએ. એટલે આપણે આપણી પોતાની કુશળતાથી જો શસ્ત્રો ન બનાવી શકતા હોઈએ, તો દ્વિતીય અથવા તૃતીય કક્ષાની આયાતી કુશળતાથી આપણે સંતોષકારક રીતે કામ ચલાવી શકીશું નહિ. ફેક્ટરીમાં રોકાયેલું મૂડીરોકાણ, રોયલ્ટી, વગેરેનો હિસાબ લગાવીએ તો તેમાં ઉત્પન્ન થનાર વિમાન ખાસ સસ્તું ન પડે. વળી તેના મહત્વના ભાગો માટે તો પાછી પરાવલંબિતા ખરી જ. એક બહુ મોટો લાભ થાય કે આપણા કારીગરોને રોજ મળે તથા આ ક્ષેત્રમાં આપણે કાંઈક સમજતા થઈએ. પણ જો સતત પરદેશી કુશળતા, તેનાં લાઈસન્સો તથા રોયલ્ટીઓ ભરીભરીને જ બધું ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તો આપણે આમાંથી શું શીખ્યા? જ્યાં સુધી પોતાની સ્વયંની ડિઝાઇનો ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી પરાધીનતાથી છૂટી શકીએ નહિ. જ્યારે આપણે કોઈ દેશના લાઈસન્સ નીચે કોઈ ખાસ વસ્તુનું નિર્માણ કરીએ છીએ, ત્યારે તેની આકરી શરતો માનવી જ પડતી હોય છે. દાખલા તરીકે, રણિયાનું મિગ બનાવો કે ફાંસનું મિરાજ બનાવો, પોતાની ટેકનોલોજીની ચોરી ન થાય અથવા બીજી રીતે તે બીજા કોઈને ફાયદો પહોંચાડતી ન થાય તે માટે તેમની આકરી શરતો આપણે સ્વીકારવી પડતી હોય છે.

પારકી કુશળતાની પરાધીનતા

શસ્ત્રો સંબંધી પારકી કુશળતાને આપણે પૂરી સ્વતંત્રતાથી બોગવી શકીએ નહિ. તેના માટે થયેલા કરારમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની અધીનતા સ્વીકારવી જ પડે. આવી અધીનતા તમારી તટસ્થતા ઉપર અસર ન જ કરે તેવું મનાય નહિ. ખરેખર તો શસ્ત્રોદાઓ માટે થયેલી સંધિઓ રાજકીય મૈત્રીસંધિઓથી થોડી જ ઉત્તરતી હોય છે. રાજકીય મૈત્રીસંધિઓથી તમારી થોડી સ્વતંત્રતા જોખમાય, પણ બદલામાં તમને આર્થિક, સૈનિક, ટેકનોલોજી, વગેરેનો પ્રચુર લાભ મળે, પણ માત્ર શસ્ત્રોદાઓની સંધિ કરવાથી તો તમારી સ્વતંત્રતાને તો આંચ આવે જ છે, પણ આર્થિક વગેરે ક્ષેત્રે લાભ નથી થતો. તમે વિશ્વઘટનાઓ ઉપર બેફામ રીતે વજન વિનાના અભિપ્રાયો આપો કે આપી શકો તેનું જ નામ જો પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય તો તે તો પામી શકો (જોકે હવે આપણે રણિયાની વિરુદ્ધ આવો કોઈ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી), પણ સમગ્ર રીતે રાષ્ટ્રનું હિત ન સાધી શકાય.

આપણે આપણી પોતાની ટેકનોલોજીની સંપૂર્ણ શસ્ત્રોની બાબતમાં સ્વાવલંબી થઈ શકીએ તેવું કોઈ ચિહ્ન હમણાં તો દેખાતું નથી, તો પછી વિદેશી ટેકનોલોજીના લાઈસન્સ ઉપર બીજી કક્ષાનાં શસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરીએ (તે પણ પરાધીનતા સાથે) તોપણ તેમાં પ્રચુર વિદેશી મુદ્રા તથા રોયલ્ટી ખર્ચવાનાં જ, બદલામાં બીજી કક્ષાનાં શસ્ત્રો મેળવવાનાં – તે પણ અસીમિત નહિ, સીમિત માત્રામાં જ. દા. ત., તમારી ફેક્ટરીમાં બનાવેલાં મિગ વિમાનો એટલાં સીમિત હોય કે તમારી આવશ્યકતાઓ જ પૂરી ન થઈ શકે. તમે ઇચ્છો તોપણ તે બીજા દેશને વેચી ન શકો કે ઉછીનાં પણ આપી ન શકો. આજે જ્યારે આપણે આપણી ફેક્ટરીઓમાં મિગ-29નું નિર્માણ કરવા પ્રયત્નશીલ છીએ, ત્યારે રણિયામાં મિગ-35 સર્કિય બની ચૂક્યાં છે. બે વર્ષમાં તો મિગ-40નું મોડલ આવી જશે. કદાચ ત્યારે આપણી ફેક્ટરીમાંથી પ્રથમ મિગ-29 નીકળ્યું હશે, જે જન્મતાં જ વિગતાવધિ થઈ ગયું હશે. ફરી પાછા આપણે મિગ-35 માટે પ્રયત્નો કરીશું. આમ સતત બીજી કક્ષાની સ્થિતિમાંથી આપણે મુક્ત નહિ થઈ શકીએ.

વિદેશી હુંડિયામણની મુશ્કેલી

તો હવે બીજો પ્રકાર વિચારીએ. વિદેશી ટેકનોલોજીથી આપણે ફેક્ટરીઓ ઊભી કરવામાં જે નાણાં અને સમય રોકીએ છીએ તેની જગ્યાએ તે જ વિદેશી મુદ્રાથી માત્ર નવામાં નવાં શસ્ત્રો ખરીદતા રહીએ (જેવું મોટા ભાગે પાકિસ્તાન કરે છે). પણ અહીં આપણી આર્થિક ક્ષમતા આપણને લાચાર બનાવી દેશો. અરબસ્તાન પણ પોતાને ત્યાં શસ્ત્રોનાં કારખાનાં નથી બનાવતું, પણ નવામાં નવાં શસ્ત્રો ખરીદે છે; પણ અરબસ્તાન પાસે તો તેલનો અઢળક પૈસો છે. વળી તેના તેલના બદલામાં શસ્ત્રોનો ઢગલો મોંઘા ભાવે વેચવામાં પણ્ણી દેશો(ખાસ કરીને અમેરિકા)ને લાભ જ લાભ છે. એક તરફ તેમનાં શસ્ત્રો-કારખાનાં આવા સોદાથી સમૃદ્ધ બને છે, બીજી તરફ પોતાના કુશળ

કારીગરો, પાઈલટો, સેનાપતિઓ, વગેરે આ શાસ્ત્રોના સંચાલન તથા રખરખાવ માટે આરબદેશોમાં જાય છે, સ્થાયી થાય છે. આ રીતે પોતાનાં શાસ્ત્રો ઉપર વાસ્તવિક નિયંત્રણ તો પોતાનું જ રહે છે. શાસ્ત્રો ઉપરના વાસ્તવિક નિયંત્રણથી આડકતરી રીતે રાજકીય નિયંત્રણ પણ કેટલાક પ્રમાણમાં આવી જાય છે. જેમ કે સાઉદી અરેબિયાને આપેલાં ત્રણ એવોક વિમાનો ઈરાન-ઇરાક યુદ્ધ પ્રસંગે અમેરિકન નૌકાકાફ્લાને પૂરતી માહિતી આપત્તાં હતાં. કહેવાનો ભાવ એ છે કે પૈસાથી ખરીદેલાં નવામાં નવાં શાસ્ત્રો પણ કેટલાક અંશો તો તમને પરાધીન બનાવે જ છે. પણ આપણા માટે તો મુખ્ય પ્રશ્ન પૈસાનો - ખાસ કરીને વિદેશી હુંડિયામણનો છે. પ્રતિવર્ષ આપણે પચાસથી સિત્તેર અબજનાં આધુનિકતમ શાસ્ત્રો ખરીદી શકીએ તેમ છીએ? (આગળનાં વર્ષોમાં આ આંકડો મોંઘવારી તથા આવશ્યકતાના વિસ્તારના કારણે વધતો જવાનો.) આપણો વિદેશી વ્યાપાર કેટલો? ટચ્કડા કોરિયાએ ગયા વર્ષ એસી અબજ ડોલર(પંદર અબજ રૂપિયા)ની કિંમતના માલની નિકાસ કરી હતી.

આપણી પાસે જે નિકાસનાં સાધનો છે તે આપણી આવશ્યકતાઓ તથા કલેવરની દસ્તિએ અલ્ય છે, એટલે વિદેશી વ્યાપારથી જે હુંડિયામણ મળે છે તે વિકાસની આવશ્યકતાઓ તથા સામાન્ય આવશ્યકતાઓ માટે પણ પૂરતું નથી થતું. પેટ્રોલિયમ પાછળ અબજો રૂપિયાનું હુંડિયામણ ખર્ચવું પડે છે. દેશભરનાં હજારો કારખાનાં માટેની મશીનરી વગેરે પાછળ પણ ધૂમ નાણાં ખર્ચાઈ જાય છે. આપણે આપણા પોતાના હુંડિયામણથી વિકાસનાં કાર્યો નથી કરી શકતા, એટલે તો વિશ્વભરમાંથી લોનો લઈએ છીએ. આ લોનો જો આજે બંધ થઈ જાય તો આજે જ વિકાસ અટકી જાય. નર્મદા જેવા અનેક બંધો આપણે બાંધ્યા છે કે બાંધવાના છે. આ બધું હુંડિયામણ વિના શક્ય જ નથી. હવે સિથિતિ એવી થઈ છે કે જે લોનો આપણે લીધેલી તેને ભરપાઈ કરવાની મુદ્દતો શરૂ થવા માંડી છે. આ લોનો ભરવી કેવી રીતે? કયાંથી હુંડિયામણ લાવવું? આપણી લાચારીને ઢાંકવા ફરી નવી લોનો લઈએ છીએ. આ નવી લોનોમાંથી મોટો ભાગ તો જૂની લોનોનું વ્યાજ ચૂકવવામાં જ વપરાઈ જાય છે. આપણે વ્યાજ પેટે જ માત્ર પંદર હજાર કરોડ ભરીએ છીએ. વિકાસશરીલ દેશોમાંથી કેટલાક બૂમો પાડવા મંડ્યા છે કે અમારાં દેવાં માફ કરી દેવાં જોઈએ. અબજો-અબજો ડોલરનાં દેવાં કોઈ માફ કરે ખરું? જૂની લોનો, તેનાં વ્યાજ તથા વિકાસની નવી અપેક્ષાઓ પૂરી કરવામાં પણ આપણે પૂરતું હુંડિયામણ નથી ધરાવતા, તો આધુનિકતમ શાસ્ત્રો માટેનું હુંડિયામણ લાવવું કયાંથી? ત્યારે શું શાસ્ત્રો ન લાવવાં? ના, તેવું તો કરી શકાય જ નહિં.

1947થી 1962 સુધી આવો પ્રયોગ આપણે કર્યો હતો અને તેનાં ભયંકર હાનિકારક પરિણામો પણ ભોગવ્યાં હતાં, એટલે શાસ્ત્રો વિના તો ન જ ચાલે. પણ ત્યારે કરીશું શું? નથી આપણે આપણી પોતાની બુદ્ધિથી આધુનિકતમ શાસ્ત્રો બનાવી શકતા, તેમ નથી આપણે આપણી વિદેશી મુદ્રાથી નવામાં નવાં શાસ્ત્રો પૂરતા પ્રમાણમાં વસાવી શકતા, તેમ નથી આપણે શાસ્ત્રો વિના ચલાવી શકતા. આપણી બૌદ્ધિક અને આર્થિક બંને પ્રકારની વાસ્તવિકતા આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજવી જોઈએ. ધાર્મિક ક્ષેત્ર તથા સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે સતત આત્મશ્રદ્ધાનું અફીણ પીને નશા-મસ્તીમાં ડોલીએ છીએ, તેમ આર્થિક અને સૈનિક ક્ષેત્રોમાં પણ ‘હમ બહાદુર હોએ’, ‘હમકો કોઈ જીત નહિં સકતા’-ના નશામાં ડોલ્યા કરવું પોસાય નહિં. મુત્સદીપણું તો એમાં છે કે આપણે આપણી સાચી પરિસ્થિતિ પ્રમાણો આંતરનીતિ તથા વિદેશનીતિનું નિર્ધારણ કરીએ, જેથી રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ, સંપન્ન તથા સુરક્ષિત બને.

5

કુશળતાપૂર્વકની વિદેશનીતિથી રાષ્ટ્ર માત્ર સુરક્ષિત રહેતું હોય છે તેટથું જ નહિં, રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ પણ કુશળ વિદેશનીતિથી વધતી હોય છે. જો સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રો સાથે તમારા મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો હોય તો તમે તમારો વ્યાપાર, ઉત્પાદકતા અને ખપત, વગેરે આર્થિક વિકાસના તમામ ઘટકોને તીવ્રતાથી વિકસાવી શકો. એક સમય હતો, જ્યારે સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રો ગરીબ રાષ્ટ્રોનું ભરપૂર શોષણ કરતાં. જેમ કે ભારતનો કાચો માલ સસ્તા ભાવે લઈ જઈને બ્રિટન તેનું શોષણ કરતું, તો બીજી તરફ તે જ કાચા માલને પાકો કરીને ફરી પાછો મોંઘા ભાવે ભારતને વેચતું. આ રીતે બેધારી તલવારથી ગરીબ અને અવિકસિત દેશોનું તેના શાસકો શોષણ કરતા. શોષણપ્રક્રિયાને તદ્દન સમાપ્ત કરવી શક્ય નથી. વિદેશની વાત જવા દો, દેશમાં જ ગરજવાન માણસ મોંમાંયું વ્યાજ આપીને આજે પણ ઝણ સ્વીકારે છે. ખુદ વ્યાપારીઓ પચીસ ટકા અને કેટલીક વાર તો છત્રીસ ટકા સુધીનું વ્યાજ આપીને દેવું લેતા હોય છે. દુર્ભળતાને શોષણથી સંદર્ભ મુક્ત

કરવી અશક્ય છે.

ગુજરાતનો ગેસ ગુજરાત કરતાં પણ સસ્તા ભાવે યુ.પી. વગેરેને અપાય છે, જ્યારે ગુજરાતને ઈંધણાની તાતી જરૂર હોવા છતાં તેનો પોતાનો ગેસ તેને નથી મળતો. જે મળે છે તે એટલો બધો મોંઘો મળે છે કે લેનારને પોસાય જ નહિ. બીજી તરફ તેને મોંઘોદાટ કોલસો ઠેઠ બિહારથી લાવવો પડે છે. પેલા યુ.પી.વાળાને ગેસ લઈ જવાનું કશું ભાડું આપવું નથી પડતું, જ્યારે ગુજરાતને કોલસો લાવવાનું કરોડો રૂપિયાનું ભાડું આપવું પડે છે. આવી જ રીતે તેલની રોયલ્ટી તથા માથાટીઠ ટેકસના વળતરમાં પણ તેનું શોષણ થાય છે, કારણ કે ગુજરાત દુર્બળ છે. ઘરમાં પણ પ્રબળ માણસો દુર્બળ માણસો પાસોથી વધુ કામ લેતા હોય છે તથા ઓછી સગવડો આપતા હોય છે.

આ પ્રક્રિયા માત્ર પૂંજીવાદી દેશોમાં જ છે તેવું નથી, સામ્યવાદી દેશો પણ તેમાંથી મુક્ત નથી. વોરસો-સંધિ સાથે સંકળાયેલા પૂર્વયુરોપના દેશોનો વિકાસ પદ્ધિમ-યુરોપની તુલનામાં - અરે! કેટલીક બાબતોમાં તો ભારત કરતાં પણ ધીમી ગતિએ તથા પણત રીતે થાય છે. એટલે વિશ્વને કે વ્યક્તિમાત્રને તફન શોષણ વિનાનાં બનાવવાં શકાય નથી - હા, શોષણનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાય. આજે વિશ્વ પૂર્વના સમય કરતાં જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં શોષણનો શિકાર થઈ રહ્યું છે તેની નોંધ સૌઝે લેવી જ રહી, પણ હજુ પણ ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય તથા આર્થિક, વગેરે ક્ષેત્રોમાં ઘણું ઓછું કરી શકાય તેટલું શોષણ ચાલે જ છે. તે દિશામાં જાગ્રત માણસોએ પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ.

સુરક્ષા અને સમૃદ્ધિ

મૂળ વાત ઉપર આવીએ: રાષ્ટ્રની સુરક્ષા અને સમૃદ્ધિ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. બંને સાથે થનારી પ્રક્રિયા છે. સમૃદ્ધિ માટે સમર્થ રાષ્ટ્રોની મૈત્રી અનિવાર્ય છે. પણ સમર્થ રાષ્ટ્રો દુર્બળ રાષ્ટ્રોનું શોષણ કરી લેશે તેવો ભય આજની પરિસ્થિતિમાં કેટલાક અંશમાં સાચો હોવા છતાં ઘણા અંશમાં ખોટો છે. ઉપર કહ્યું તેમ જ્યારે ઉપનિવેશવાદનું પ્રબળ અસ્તિત્વ હતું ત્યારે તે સાચો હતો, પણ હવે રાજકીય ઉપનિવેશ સમાપ્ત થયો છે. હવે પરિસ્થિતિ ઊલટી થઈ છે. આજે વિશ્વ બે ભાગમાં (અમેરિકા તથા રષિયા) વહેંચાયેલું છે. પરસ્પર ઘોર સ્પર્ધા કરનારા આ બે ભાગ જ પણત રાષ્ટ્રો માટે આશીર્વાદરૂપ બન્યા છે. જો આ બંને શક્તિશાળી ભાગો સ્પર્ધામુક્ત થઈને એક થઈ જાય તો ગરીબ અને અવિકસિત દેશોનું આવી બને. હવે તો નાનાં અને ગરીબ રાષ્ટ્રો સમૃદ્ધ અને સમર્થ રાષ્ટ્રોને ખંડણી નથી ભરતાં, પણ સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રો નાનાં રાષ્ટ્રોને પોતાનાં બનાવી રાખવા ખંડણી ભરે છે. આ પ્રક્રિયાના કારણે જાપાન, કોરિયા, તાઇવાન, થાઇલેન્ડ, વગેરે નાનાં રાષ્ટ્રો સમૃદ્ધ થયાં છે. પૂંજીવાદી રાષ્ટ્રો ઈચ્છે છે કે વિશ્વનો વધુમાં વધુ ભાગ પોતાના પ્રભાવમાં રહે. પોતાનો પ્રભાવ વધારવા તેઓ પોતાની મૈત્રીને મૂલ્યવાન સાબિત કરવા સૈનિક, આર્થિક, ટેકનોલોજી તથા બીજી બધી સહાયતા છૂટા હાથે આપે છે. બીજી તરફ રષિયા પણ પોતાનો પ્રભાવ વધારવા આવી જ પ્રક્રિયાને અનુસરે છે, પણ તેની પાસે એટલી બધી સમૃદ્ધિ, ટેકનોલોજી તથા ખરીદ-વેચાણની ક્ષમતા નથી, જેટલી પૂંજીવાદી રાષ્ટ્રો પાસે છે.

બીજી તરફ પૂંજીવાદી રાષ્ટ્રો સાથેની ચાર કક્ષાની મૈત્રી - પ્રગાઢ, ગાઢ, સામાન્ય અને શંકાસ્પદ (પ્રગાઢ મૈત્રી અમેરિકા સાથે ઈંગ્લેન્ડ-જાપાન-ઈઝરાયલ-કેનેડા, વગેરેની, ગાઢ મૈત્રી ફાંસ, પાકિસ્તાન, સાઉદી અરેબિયા, વગેરેની, સામાન્ય મૈત્રી મેડિસકો, ઈટાલી, ઇજિપ્ટ, વગેરેની અને શંકાસ્પદ મૈત્રી ભારત, વગેરે રષિયાતરફી ઝૂકેલાં રાષ્ટ્રોની) કહી શકાય. મૈત્રીની કક્ષા પ્રમાણો સહાયતાની કક્ષા નિર્ધારિત થતી હોય છે. પદ્ધતિમાં રાષ્ટ્રો જેવી મદદ પાકિસ્તાન, સાઉદી અરેબિયા, વગેરેને કરે છે તેવી જ મદદ આપણને પણ કરે તેવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ, કારણ કે આપણે ગાઢ મૈત્રીની નહિ, શંકાસ્પદ મૈત્રીની કક્ષામાં છીએ. બીજી બાજુ રષિયા પણ આપણને ગાઢ મિત્ર માને છે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. સાચી રીતે તો આપણે કોઈના પણ ગાઢ કે પ્રગાઢ મિત્ર નથી, તેમ કોઈ આપણું ગાઢ કે પ્રગાઢ મિત્ર નથી. આપણી મૈત્રીનાં ક્ષેત્રો મોટા ભાગે સામાન્ય મૈત્રીનાં છે, એટલે આપણને કોઈ આર્થિક કે સૈનિકક્ષેત્રમાં શાંતિ તથા વિપત્તિના કાળમાં પ્રગાઢ સહાયતા કરે કે કરશે તેવી આશા ન રાખી શકાય.

પૂંજીવાદી રાષ્ટ્રો અપવાદ સાથે લોકશાહી તથા માનવાધિકારનાં હિમાયતી છે. તેઓ વિશ્વભરમાં બધા પ્રકારની સહાયતા આપે છે તેનું મુખ્ય કારણ સામ્યવાદના પ્રસારને અટકાવવાનું છે. તેઓ એમ બતાવવા માગે છે કે અમારાં મિત્રો બહુ જડપથી આર્થિક વિકાસ કરી શકે છે તથા અમારી મૈત્રી તે-તે રાષ્ટ્રોની સુરક્ષાની પૂરી ગેરેટી આપે છે. વિશાળ ચીન કરતાં તાઈવાનનો નાનો ટાપુ આજે સમૃદ્ધિથી છલકાઈ રહ્યો છે. તાઈવાનવાસી ચીના લોકો મૂળ ચીનમાં જઈને વસવાની તથા સુખી થવાની આશા નથી રાખતા. આવું જ હોંગકોંગના ચીનાઓનું પણ છે. તે ટાપુ પણ માલવામાલ છે. આવી જ સ્થિતિ રશિયા તથા જાપાન વચ્ચેની છે. એક રશિયન નાગરિક કરતાં એક જાપાનીઝ નાગરિક અનેકગણી વધુ આવક ધરાવે છે તથા ઘણી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. મારી પશ્ચિમજર્મનીની યાત્રા પ્રસંગે મેં જોયું કે પૂર્વજર્મનીના નાગરિકની તુલનામાં પશ્ચિમજર્મનીનો નાગરિક છગણું વધારે કમાય છે. તેના માનવહક્કો પણ વધારે છે. આ કારણે પૂર્વજર્મની તથા પૂર્વબર્લિનમાંથી ઘણા જર્મનો મરણિયા બનીને પણ પશ્ચિમભાગમાં આવી જાય છે. પશ્ચિમજર્મની કે પશ્ચિમબર્લિનમાંથી પૂર્વ તરફ જનારા સાંભળ્યા નથી. બંને શાસન-પદ્ધતિઓ તથા બંનેના મિત્રો દ્વારા નિર્ભિત પરિણામો એટલાં બધાં બિન્ન છે કે આવી પરિસ્થિતિ સર્જઈ છે.

આટલાં વર્ષો પછી પણ રશિયા અન્નની બાબતમાં આત્મનિર્ભર નથી, એટલું જ નહિ, કેટલીક ટેકનોલોજીમાં પણ તે પાછળ છે. જેમ કે સાયબેરિયામાંથી તેલ અને ગોસની પાઇપલાઈન છેક પશ્ચિમી ભાગ સુધી લઈ જવા માટે તેણે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સાથે વ્યાપારસંધિ કરવી પડી હતી. બીજી બાજુ તેની પાસે જે ટેકનોલોજી છે તે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોની તુલનામાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્તરતી છે. રશિયન કેમેરા, કેલ્ક્યુલેટર, ઘડિયાળો, વગેરે મેં જોયાં છે. તે ઘણાં સસ્તાં પણ ઉત્તરતી કક્ષાનાં હોય છે. ઇલેક્ટ્રોનિક ક્ષેત્રમાં જાપાન ઘણું આગળ નીકળી ગયું છે, તેમ તેની ટેકનોલોજી પણ વધુ ભરોસાપાત્ર તથા ઉચ્ચતાવાળી છે. આટલાં વર્ષોના લોખંડી અનુભવો પછી હવે રશિયા અને ચીન બંને પોતાના અર્થતંત્રમાં ભારે ઉથલપાથલ કરી રહ્યાં છે. જો આવું કરવામાં ન આવે અને રૂઢિવાદી માર્ગે જ ચુસ્ત રીતે ચાલ્યા કરે તો આવતાં પચીસ વર્ષોમાં તેઓ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની તુલનામાં તથા ભારત જેવા મધ્યમ રાષ્ટ્રની તુલનામાં પણ પછાત થઈ જાય. આજથી દશ-વીસ વર્ષ પહેલાં સામ્યવાદનાં જે પ્રભાવ, ભય અને આકર્ષણ હતાં તે હવે નથી રહ્યાં. સ્વયં સામ્યવાદી દેશો પણ પોતાની ભૂલ સુધારી રહ્યા છે.

ભારતની ખનિજસમૃદ્ધિ

જાપાન તથા ઈજરાયલની તુલનામાં ભારત પાસે પ્રચુર ખનિજતત્ત્વો તથા કુદરતી અનુકૂળતા છે તોપણ આપણે આ બંને રાષ્ટ્રોની સમૃદ્ધિથી ઘણા પાછળ છીએ. ઘણા લોકો અહીંની પ્રચંડ વસ્તીને ગરીબાઈનું મુખ્ય કારણ માને છે. જોકે આ વાત કેટલેક અંશે સાચી પણ છે - કેટલેક અંશે એટલા માટે કે ભૂમિના પ્રમાણમાં પ્રતિવર્ગ કિલોમીટર વસ્તીનું પ્રમાણ જાપાન, ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, ઈજરાયલ, તાઈવાન, કોરિયા, વગેરેની તુલનામાં બહુ ફરક નથી. આ દેશો ધરતીના અનુપાતમાં આપણા જેટલા જ ગીચ હોવા છતાં સમૃદ્ધ કેમ થઈ શક્યા? બીજો પ્રશ્ન છે કે આપણે વસ્તીવધારો કેમ રોકી શકતા નથી? 1947માં 33 કરોડની વસ્તીવાળો આ દેશ આજે 40 વર્ષમાં 75-80 કરોડ કેમ પહોંચી ગયો? આપણે કઠોર નિર્ણયો નથી લઈ શકતા, કારણ કે આપણા હાથ દુર્બળ છે, એટલે અનિયન્ત્રી ક્ષેત્રોની વસ્તી કૂદકે ને ભૂસકે વધી રહી છે, જે વસ્તીવધારાના પ્રશ્નો તો ઊભા કરે જ છે, સાથેસાથે રાષ્ટ્રીયતાના પ્રશ્નો પણ ઊભા કરે છે. આપણે એક્સમાન રીતે ફરજિયાત વસ્તી ઘટાડવાનો કઠોર કાર્યક્રમ લાગુ કરી શકતા નથી. અરે, વસ્તીની વાત દૂર રહી, એકલા ગુજરાતમાં જ વધારાનાં લગભગ એક કરોડ પણું છે. આપણે તેમનું પણ આયોજન નથી કરી શકતા. વસ્તીવધારો, પણું વધારો, કૂતરાં-વધારો, મચ્છર-માઝી, વંદા, વગેરેનો વધારો - આ બધા વધારા વચ્ચે માણસ પણ નાગો-ભૂખ્યો, મકાન વિનાનો, રોજ વિનાનો, નૂર વિનાનો, જીવવા ખાતર જીવતો રહેવાનો. તમારી ઉત્પાદકતાને ચાટી જનારાં જેટલાં મોઢાં વધારે હશે તેટલા જ તમે વધુ પ્રમાણમાં હાડપિંજર થશો. ઉત્પાદકતા જેટલા ઓછા ભાગમાં વહેંચારો તેટલી જ તમે વધુ પુષ્ટતા મેળવી શકશો. ઉત્પાદકતાવૃદ્ધિના પ્રમાણમાં જો મોઢાંવૃદ્ધિનું પ્રમાણ અનેકગણું થઈ જાય તો હાડપિંજરોની ‘ભવ્ય’ સંસ્કૃતિનું આપોઆપ નિર્માણ થઈ જાય. આપણે રિબાતી હાડપિંજરિયા સંસ્કૃતિને ઉદ્ધારક માની બેઠા છીએ. દેશમાં ધાર્મિક હવા એવી અને એટલી મોહભરી પ્રસરી છે કે આ હાડપિંજરિયા ધર્મજનૂની સામે સત્ય, તથ્ય, પથ અને હિતકારી નિર્ણયો લઈ શકતા નથી. સમજણ હોવા છતાં વાયરા પ્રમાણે વહાણને વહેવા દેવું પડે છે. વાયરા સામે વહાણને હંકારી શકતું નથી. એટલે વસ્તીવધારો એ આપણી અક્ષમતાનો જ પરિપાક છે તે આપણે સ્વીકારવું જ રહ્યું.

પણ વસ્તીવધારો જ માત્ર ગરીબાઈનું કારણ નથી, બીજાં પણ કેટલાંક પાયાનાં કારણો છે. આજાદીની પહેલાં અને પછીનાં કેટલાંક વર્ષોમાં આપણે ભારતને સામાન્ય ખેતીવાળું તથા નાના અને પછાત કક્ષાના ગૃહઉદ્ઘોગોવાળું રાષ્ટ્ર બનાવવા માગતા હતા. વ્યક્તિ ઓછામાં ઓછી અને તે પણ નિભન્ન કક્ષાની આવશ્યકતાઓથી સંતુષ્ટ રહે, સુખી રહે તેવા પરંપરાગત ચિંતનને નવી દસ્તિએ પણ ટેકો આપ્યો હતો, એટલે આપણાં અરમાનો, લક્ષ્યો, આયોજનો બહુ જ સીમિત હતાં. આ દસ્તિના કારણે આપણે પૂરી ક્ષમતા તથા શક્યતા હોવા છતાં જાપાન ન થઈ શક્યા. બહુ મોડેમોડે આપણામાંથી કેટલાક જાગ્યા, પણ પેલાં ઝિંઘવાદી વલણોને સંપૂર્ણ ફગાવી દેવાની તેમનામાં હિંમત ન આવી.

તેમ છતાં આજે ભારતે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સારો એવો વિકાસ કર્યો છે. એન્જિનિયરિંગ ઉત્પાદકતાના ક્ષેત્રે તેણે દશમો નંબર પ્રાપ્ત કર્યો છે. જોકે આજે પણ તોતિંગ કારખાનાં તથા વિશાળ બંધો જોઈને ઘણા કક્ષી ઊઠે છે, આ ભારે અનર્થ છે તેવું માને છે. તેમને હવે પર્યાવરણનું હથિયાર પણ જરૂરી ગયું છે. ભાખરા, હીરાકુડ, નાગાર્જુન, વગેરે વિશાળ બંધો બાંધતી વખતે કોઈને પર્યાવરણની વાત ન સૂઝી, પણ નર્મદાના બંધ વખતે જ સૂઝી. પર્યાવરણની વાત પણ પચ્ચિમમાંથી આવી છે. ભાખરા વખતે તો આપણાને કયાં ખબર જ હતી કે પર્યાવરણ એટલે શું? પણ એટલું તો યાદ રહેવું જોઈએ કે પૈસો અને પોલ્યુશન બંને સાથે રહેતાં હોય છે. જ્યાં પોલ્યુશન નથી (બનાસકાંઠા, પંચમહાલ, સાબરકાંઠા, વગેરે) ત્યાં પૈસો પણ નથી. દરિદ્રતાની સાથે ચોખ્ખી હોવા પેટ ભરીને લઈ શકાય. આપણે પોલ્યુશનનો બચાવ નથી કરવો, તે તો ખરાબ છે જ, પણ ગરીબાઈ કરતાં ખરાબ નથી. જો ગરીબાઈ કરતાં ખરાબ હોત તો ગામડાં નગરોમાં ઠલવાત નહિ. આપણે ઔદ્યોગિક વિકાસ તો પડતો મૂકી શકીએ જ નહિ - હા, તેનાં પ્રદૂષણોને દૂર કરવા કે ઓછાં કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો આપણે પોલ્યુશનના ભયથી ઉદ્ઘોગોને જ ખતમ કરી દઈશું તો બિક્ષુક સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારક થઈ જઈશું. જીવન પ્રત્યેનો આ નકારાત્મક અભિગમ છે. આપણે હકારાત્મક અભિગમ તરફ ઢળવું જોઈએ. હકારાત્મક અભિગમ એ છે કે આપણે પ્રચંડ ઔદ્યોગિક વિકાસ કરીએ, પણ સાથેસાથે પ્રદૂષણને પણ ઘટાડવાની પ્રક્રિયા શોધીએ. રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરવા માટે આ અનિવાર્ય માર્ગ છે.

બે વસ્તુ ખૂટે છે

હવે માનો કે આપણે રાષ્ટ્રને ઉદ્ઘોગોથી ધમધમતું કરી દેવું છે. એટલું પ્રચુર ઉત્પાદન થાય કે હજારો સ્ટીમરો આપણાં ઉત્પાદને ભરીભરીને વિશ્વનાં બજારોમાં ઠાલવતી રહે અને હુંડિયામણ મેળવતી રહે. ભારત માટે આવી સ્થિતિ એ માત્ર તુક્કો નથી પણ વાસ્તવિકતા છે, કારણ કે કુદરતે તેને વિપુલ ખનિજો આપ્યાં છે, સસ્તી મજૂરી આપી છે, અનુકૂળ મોસમો આપી છે. કુદરતી રીતે ચારે તરફ અનુકૂળતા જ અનુકૂળતા છે. આપણી પાસે માત્ર બે વસ્તુઓ ખૂટે છે: એક તો પ્રચુર મૂડીરોકાણ અને બીજું ઉચ્ચતમ ટેકનોલોજી. જો આ બંને આપણે મેળવી શકીએ અથવા સ્વયં ઉત્પન્ન કરી શકીએ તો ભારત દેશને સમૃદ્ધિથી છલકાતો દેશ કોઈ રોકી શકે નહિ.

પૂર્વ કહ્યું તેમ, રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિને તથા વિદેશનીતિને સીધો સંબંધ છે. સમૃદ્ધિનો આધાર નિકાસવ્યાપાર ઉપર છે અને નિકાસવ્યાપાર વિદેશનીતિનું આર્થિક પરિણામ છે. પચ્ચિમી રાષ્ટ્રો - ખાસ કરીને અમેરિકા - પોતાનાં મિત્રરાષ્ટ્રોના આર્થિક વિકાસ માટે નિશ્ચિત યોજના બનાવે છે. તેઓ પોતાની આવશ્યકતા માટેની સામાન્ય ચીજવસ્તુઓ પોતાને ત્યાં નથી બનાવતા, પણ વિકાસશીલ મિત્રરાષ્ટ્રોને ત્યાં બનાવડાવે છે. આવી વસ્તુઓ બનાવવા માટે તેઓ અથવા તેમની કંપનીઓ પ્રચુર મૂડીરોકાણ કરે છે તથા નવામાં નવી ટેકનોલોજી પણ આપે છે. જેમ કે અમેરિકા ટેપરેકોર્ડર, કેમેરા, કાપડ તથા અસંખ્ય સામાન્ય વસ્તુઓ નથી બનાવતું અથવા નહિ જેવી જ બનાવે છે, કારણ કે તેને ત્યાં મજૂરી બહુ મૌંધી પડે છે, પણ જો આ જ વસ્તુઓ કોરિયા, તાઈવાન, જાપાન, વગેરે દેશોમાં બનાવડાવી હોય તો ઘણી સસ્તી બને છે.

આમ કરવાથી તેમને બે લાભો થાય છે: એક તો વિકાસશીલ મિત્ર-રાષ્ટ્રોને સમૃદ્ધ બનાવવાનું કાર્ય થાય છે, બીજી તરફ પોતાની પ્રજાને સસ્તી અને ઉત્તમ વસ્તુઓ મળે છે. જો અમેરિકા ધારે તો પોતાની પૂરી આવશ્યકતાની લગભગ પૂરેપૂરી વસ્તુઓ પોતાને ત્યાં ઉત્પન્ન કરી શકે, પણ જો તેમ કરે તો તેને આયાત કરવાનું કશું ન રહે અથવા ઘણું ઓછું રહે. તો તે પોતાના મિત્રદેશોને આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ કરી શકે નહિ, એટલે તેણે વિમાનો, સ્ટીમરો, વગેરે ભારે અને અત્યંત કુશળતાવાળી તથા જંગી મૂડીરોકાણવાળી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન પોતાને ત્યાં રાખ્યું, પણ સામાન્ય વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વિકાસશીલ મિત્રરાષ્ટ્રોને સોંપી દીધું.

આપણું અર્થતંત્ર

આજાઈની શરૂઆતમાં આપણો એક એવા અર્થતંત્રને વિકસાવવા લાગ્યા હતા કે પ્રત્યેક ગામડું પોતાનો પૂર્ણ એકમ બની જાય, અર્થાતું પોતાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા સ્વયં પોતે ઉત્પન્ન કરી લે. તેને શહેરની ગરજ જ ન રહે અને પોતાની આવશ્યકતા એટલે અનાજ, વસ્ત્ર, તેલ, દૂધ, ઘી, સાબુ, વગેરે પોતે બનાવી લે. પણ આ બધું ઓછામાં ઓછું અને તે પણ નિમ્ન કક્ષાનું. આપણો આપણા આર્દ્ધ ગામડામાં ટી.વી., રેડિયો, ગોસ, કાર, સ્કૂટર, ફીજ, પંખા, વગેરેની કલ્યનાને સ્થાન આપ્યું નથી. જો આપ્યું હોય તો શહેરમાંથી આ બધી વસ્તુઓ લાવવી પડે. જીવન માટે આ વસ્તુઓ જરૂરી નથી. આ તો પૈસાનો બગાડ-માત્ર છે. પોતાના જોડા પણ દેશી ચામડાનાં બનાવી લો, બને તો પોતે જ સીવી લો. આવું જ કપડાંનું.

હમણાં જ એક કોલેજમાં પ્રવચન કરવા ગયેલો. પ્રશ્નોત્તરીમાં એક પ્રોફેસરે આકોશ ઠાલબ્યો કે ગામડાનું દૂધ ડેરીઓ દ્વારા મોટાં નગરોમાં જાય છે, તેની ચોકલેટ બને છે અને પૈસાદારનાં છોકરાં ખાય છે, જ્યારે દૂધ-ઉત્પાદક ગરીબ માણસનાં છોકરાં નથી દૂધ પીતાં કે નથી ચોકલેટ ખાઈ શકતાં. તેમનો કહેવાનો ભાવ એવો હતો કે ગામડાનું દૂધ શહેરમાં જતું અટકાવવું જોઈએ તથા ગામડાના લોકો જ તે પીએ તેવું કરવું જોઈએ. આવું કરવું શક્ય નથી, તેમ હિતકારી પણ નથી. અમારા જ ગામમાં કેટલાંય કુટુંબો છે જેઓ માત્ર બે-ત્રણ જરસી-સંકર ગાયો રાખીને આખા કુટુંબનો નિર્વાહ કરે છે. તેમને માત્ર એક-બે લિટર દૂધની જ આવશ્યકતા છે. વધારાનું ત્રીસેક લિટર દૂધ તેઓ શહેર તરફ મોકલે છે, જેના 120 રૂપિયા તેમને મળે છે. તેમાંથી તેઓ જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખરીદે છે. એમાંની કેટલીક શહેરમાંથી આવે છે. આ રીતે ગામડાં અને શહેર બંને એકબીજાની વસ્તુઓનો વિનિમય કરીને સમૃદ્ધ બને છે.

જો આ વિનિમય બંધ કરીને પ્રત્યેક સંપૂર્ણ એકમ બનાવી દેવાય તો પેલી ત્રણ ગાયોની ઉપયોગિતા સમાપ્ત થઈ જશે. એક-બે લિટર દૂધ માટે કદાચ એકાદ બકરી પર્યાપ્ત થઈ જાય. તો તેના ઘરમાં રોજ સાંજે 120 રૂપિયા આવે છે તે બંધ થઈ જશે. તેની ખરીદશક્તિ સમાપ્ત થઈ જશે. પરિણામે શહેરમાં બનેલી વસ્તુઓનું બજાર મંદ થઈ જશે, ફેક્ટરીઓ બંધ થશે, વ્યાપારી બેકાર થશે, માલ-સામાનનું ટ્રાન્સપોર્ટ કરનારા બેકાર થશે, પ્રજા ઘોર દરિદ્ર થઈ જશે. પ્રજાને દરિદ્ર બનાવવી હોય તો તેની ખરીદશક્તિ નાણ કરી નાખો અને ખરીદરસ પણ સમાપ્ત કરી નાખો. આ બંને તત્ત્વોના સંપુર્ણમાં દરિદ્રતા ચિરસ્થાયી બની જશે. ખરીદશક્તિનો નાશ માણસને સસ્તો બનાવવાથી થાય છે અને માણસ જેમ ઓછો ઉત્પાદક તેમ વધુ સસ્તો બને છે. માણસ પાસેથી યંત્ર અને ટેકનોલોજી છીનવી લો એટલે તે ઓછો ઉત્પાદક થઈ જશે. વળી કવોલિટી પણ નિમ્ન કક્ષાની થઈ જશે. આવા માણસો અને આવા માણસો દ્વારા થયેલું ઉત્પાદન યંત્રવાળા અને ઉચ્ચ ટેકનોલોજીવાળા ઉત્પાદન સામે કિંમત તથા કવોલિટી એમ બંને દ્વારા ટકવાનું નથી. એટલે જે કાંઈ ઉત્પાદન હશે તે પણ ખપાવવું કરીન થઈ જશે. યંત્ર અને ટેકનોલોજી વિરુદ્ધનું ઉત્પાદન સીમિત હેતુઓ માટે, સીમિત ક્ષેત્રમાં થાય તે તો ચાલે, પણ પૂરા રાષ્ટ્રમાં આ જ પ્રકારે રોજ-રોટીનો પ્રશ્ન હલ ન કરી શકાય. આ તો ઘોર દરિદ્રતા જ નોતરવાનું થયું કહેવાય.

તો બેકારી અને દરિદ્રતા

માણસ સસ્તો થવાથી જેમ તેની ખરીદશક્તિ ઓછી થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે માણસ પાસે ખરીદશક્તિ હોવા છતાં તેનો ખરીદ-રસ સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે તોપણ બજારમાંથી વસ્તુઓ ઉપડશે નહિ, પરિણામે બેકારી અને દરિદ્રતા આવી જશે. આપણો ત્યાગ અને વૈરાગ્યના આર્દ્ધવાળી પ્રજા છીએ એટલે આપણો સાદાઈને પૂજીએ છીએ. સાદાઈથી સંત શોભી ઊઠે, જો તે સહજ હોય (પ્રદર્શિત ન

હોય) તો, પણ પૂરી પ્રજાને જો સાદાઈનો આદર્શ અપાય તો એક તરફ પ્રજા સુખદોહી બને અને બીજી તરફ દરિદ્ર બને. માનો કે એક માણસ પાસે શક્તિ હોવા છતાં માત્ર સો રૂપિયામાં મહિનો પૂરો કરે છે, જ્યારે બીજા માણસનો મહિનો પચીસ હજારે પૂરો થાય છે. પેલો સો રૂપિયાવાળો કોઈને રોજ નથી આપતો, જ્યારે આ પચીસ હજારવાળો કામવાળી, ડ્રાઇવર, દરવાન, ધોબી, રસોઈયો, નોકરો, વગેરે પ્રત્યક્ષ રોજ આપે છે તથા ફર્નિચરવાળાને, ટી.વી.વાળાને, પડદાવાળાને, ગાલીચાવાળાને, જોડાવાળાને, ઝુભ્મરવાળાને – એમ અસંખ્ય લોકોને અપ્રત્યક્ષ રોજ આપે છે.

દાણચોરીના દૂષણનાં કારણો

આ પ્રકારે ખરીદ-રસ વિકસે તો તે અર્થતંત્ર અને રોજ બંને માટે ઉપયોગી બને. ખરીદશક્તિ તથા ખરીદ-રસ બંનેમાંથી પ્રજાનો બૌદ્ધિક વિકાસ થવાનો – ખાસ કરીને નવીનવી સગવડો તથા વસ્તુનું નવીનીકરણ પણ વિકસવાનાં. પ્રજાની ખરીદશક્તિ અને ખરીદ-રસ બંને વિકસ્યાં હોય, પણ સામે જો અપેક્ષિત કવોલિટીવાળું ઉત્પાદન ન થતું હોય તો દાણચોરીનું દૂષણ ફૂટી નીકળે. ભારતમાં પ્રતિવર્ષ માત્ર ત્રણથી ચાર હજાર કરોડ રૂપિયાનું કાપડ જ દાણચોરીથી આવે છે, જે કુલ દાણચોરીના 25% કહેવાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે ભારતમાં પ્રતિવર્ષ પંદર હજાર કરોડ રૂપિયાની દાણચોરીની વસ્તુઓ આવે છે. ભારતની પૂરી સેનાનું આ બજેટ કહેવાય. 1987ના વર્ષમાં આપણી વિદેશનિકાસ પણ પંદર હજાર કરોડ રૂપિયાની આસપાસ હતી. (તુલના કરો – ભારત: 150 અબજ, કોરિયા: 15 ખર્વ = 1500 અબજ રૂપિયાની નિકાસ..) દાણચોરીમાં જતા આપણા પંદર હજાર કરોડ રૂપિયાથી વિદેશની ફેકટરીઓ, કારીગરો, બ્યાપારીઓ અને સરકારો પોષાય છે, કારણ કે એમની પાસે કવોલિટીવાળી અને સસ્તી વસ્તુઓનો ઢગલો છે. જેમનો ખરીદ-રસ અહીંની વસ્તુઓથી પૂરો નથી થતો તે લોકો પૂરા દેશભક્ત હોવા છતાં પણ જાણતાં-અજાણતાં આ કાર્યમાં ભાગીદાર બને છે.

જે લોકો દાણચોરીની વસ્તુઓ વાપરે છે તેનું આપણે સમર્થન ન જ કરીએ, પણ માત્ર સ્વદેશી વસ્તુઓ જ વાપરો તેવી હક્કલો કરવાથી પરિસ્થિતિ સુધરવાની નથી. પરિસ્થિતિને સુધારવા માટે આવશ્યક છે કે આપણે પણ વિદેશીઓ જેવી જ વસ્તુઓ બનાવીએ. કદાચ તે થોડી મૌંઘી હશે તોપણ તે નિર્ભય હશે તથા પોતાની છે એમ સમજુને તેને ખરીદનારા નીકળવાના જ. દાણચોરીની ઉત્તમ કવોલિટીવાળી વસ્તુઓ દેશના અર્થતંત્રને આર્થિક ફટકો તો મારે જ છે, પણ તેનો સૌથી મોટો ફટકો તો પ્રજામાં સ્વદેશ પ્રત્યે માનસિક અનાદર દ્વારા પડતો હોય છે તે છે. ભારતની વસ્તુ જોતાં જ લોકો મોટું ચડાવીને અણગમો વ્યક્ત કરે છે. આ હાનિ બહુ મોટી કહેવાય. સ્વદેશનું ગૌરવ માત્ર સ્વદેશનાં ગીતો ગાવાથી નથી વધતું, પણ કૃતિઓથી વધે છે. ઓલિમ્પિકમાંથી ખાલી હાથે પાછા ફરેલા જેલાડીઓ પ્રત્યે પ્રજામાં અણગમો થવાનો જ. જો આ જ જેલાડીઓ પાંચ-દસ ચંદ્રકો લઈ આવ્યા હોત તો પ્રજાએ લાખો રૂપિયાના ફટકડા ફોડ્યા હોત. એટલે દેશનું ગૌરવ વધારવા પણ આવશ્યક છે કે આપણે પ્રત્યેક ક્ષેત્રની ટેકનોલોજીને ઝડપથી વિકસાવીએ.

ભારત અને જાપાન

ભારતની દાણચોરીની સામે આપણે જાપાનની દાણચોરીનો વિચાર કરીએ તો આપણને નવાઈ લાગશે. ત્યાં દાણચોરીને લગભગ સ્થાન જ નથી, હોય તો બહુ જ ઓછું છે, કારણ કે તેમને ત્યાં શું નથી મળતું? બધું જ કવોલિટીવાળું મળે છે, પછી પરદેશથી પ્રજાને ચોરીછૂપીથી લાવવાનું શું રહે? વિદેશોનાં હવાઈ મથકો પ્રવાસીઓની બેગો ખાસ તપાસતાં નથી, કારણ કે હરિયારો અને ઝુગ સિવાય તેમને ત્યાં ચોરીછૂપીથી લાવવા જેવી વસ્તુઓ છે જ નહિ. બધું જ ભરપૂર મળે છે, જ્યારે ભારતનાં હવાઈ મથકોએ પ્રવાસીઓનું ચીંથરેચીંથરું ફેંદવું પડે છે, કારણ કે એવી અસંખ્ય વસ્તુઓ છે જે ચોરીછૂપીથી લાવવાનું મન થઈ જાય. હજુ સોની જેવી કેસેટ પણ આપણે બનાવતા નથી. આખી પ્રજાના ખરીદ-રસને માત્ર ઉપદેશના આદર્શોથી ન રોકી શકાય, તેમ કઠોર નિયંત્રણોથી પણ રોકી ન શકાય. કમ્યુનિસ્ટ દેશોમાં આવા પ્રયત્નો થયા, પણ સફળ ન રહ્યા. એ માટેનો સાચો ઉપાય તો એક જ છે કે ખરીદ-રસને પૂરો કરવા માટે કવોલિટીપૂર્ણ ભરપૂર ઉત્પાદન કરવામાં આવે. ખરીદશક્તિ અને ખરીદરસ – આ બંને આર્થિક સમૃદ્ધિને ખીલવવા જરૂરી તત્ત્વો છે તે બુલાવું ન જોઈએ.

નિકાસ ઓછી કેમ?

ફરી પાછા મૂળ વાત ઉપર આવીએ. દક્ષિણ કોરિયાની તુલનામાં કલેવર અને જનસંખ્યામાં દશ-પંદર-ગણી વિશાળતા હોવા છતાં આપણે તેના કરતાં દશમા ભાગની જ નિકાસ કરીને કેમ અટકી જઈએ છીએ? (જાપાનની તુલનામાં તો વાત જ શી કરવી!) કારણ કે આપણી પાસે નિકાસ કરવા જેવી વસ્તુઓ થોડી છે. પણ થોડી વસ્તુઓ કેમ છે? કારણ કે કવોલિટીવાળી ભરપૂર વસ્તુઓનું ઉત્પાદન નથી થતું. (મોટા ભાગે આપણો નિકાસ-વેપાર કાચા માલનો તથા વિકસિત દેશો માટેના સસ્તા માલનો થાય છે.) કવોલિટીવાળી ભરપૂર વસ્તુઓ કેમ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતી? કારણ કે આપણી પાસે તેવી ટેકનોલોજી નથી, તેમ પૂરતી મૂડી પણ નથી. આપણું બુદ્ધિધન વિદેશોમાં ઘસડાઈ જાય છે, કારણ કે અહીં તેમને પૂરતી તકો નથી મળતી. બીજી તરફ મૂડીરોકાણની જે કાંઈ થોડી ક્ષમતા છે તે પણ મન મૂકીને કામ કરી શકતી નથી. સરકારી વિલંબ, ભાષ્યાચાર, હેરાનગતિથી સાહસિકો થાકી જાય છે, તો બીજી તરફ મજૂરોના પ્રશ્નો એટલા બધા વિકટ બન્યા છે કે એક સામાન્ય કારખાનું ચલાવવામાં પણ લોહીના ઉકાળ કરવા પડે છે. જે-જે પ્રાંતોમાં મજૂરોના પ્રશ્નો ભયંકર બન્યા ત્યાં મૂડીરોકાણ અટકી ગયું, જૂના ઉદ્યોગો પણ બંધ પડ્યા.

આર્થિક વિકાસ અને વિદેશનીતિ

સ્વદેશી મૂડીરોકાણ માટે પણ મજૂરપ્રશ્નોને યોગ્ય રીતે હલ કરવા જરૂરી છે. આ પ્રશ્નો હલ કરી શકતા નથી એ વાસ્તવિકતા આપણી દુર્ભણતાને છતી કરે છે. પણ માનો કે સ્વદેશી મૂડીરોકાણ માટે તથા પરદેશ ઘસડાઈ જતા બુદ્ધિધન માટે આપણે આકર્ષણ ઊભું કરીએ તોપણ જો વિદેશનીતિને યોગ્ય સ્વરૂપ ન અપાય તો આપણે સમૃદ્ધ થઈ શકીએ નહિ, કારણ કે દેશની મૂડીરોકાણક્ષમતા તથા બુદ્ધિકુશળતાની સીમિત મર્યાદા છે, જ્યારે આપણી આવશ્યકતા ઘણી મોટી છે.

આજના રૂપિયાની કિંમત પ્રમાણે વ્યક્તિ દીઠ વાર્ષિક આવક વીસથી ત્રીસ હજારે પહોંચવી જોઈએ. જો આ કામ નહિ કરી શકાય તો ભારતની અડધી પ્રજા ગરીબાઈની રેખા નીચે વર્ષો (અરે! સદીઓ) સુધી સબજ્યા કરશે. વ્યક્તિ દીઠ વીસ હજારની આવક કોઈ તરંગી તુક્કો નથી, વાસ્તવિકતા છે, પૂરેપૂરી શક્યતા છે. પૂર્વ-અશિયાના ઘણા દેશો આપણા કરતાં પણ પાછળ હતા તે વિદેશનીતિને સુધારીને આજે સમૃદ્ધ થઈ ગયા છે. જેમ કે દક્ષિણ કોરિયાની વ્યક્તિ દીઠ આવક 35000 રૂપિયા થઈ ગઈ છે, જ્યારે જાપાનમાં આ જ આવક વ્યક્તિ ત્રણ લાખ ઉપર થઈ ગઈ છે. આરબ દેશો તેલ દ્વારા સમૃદ્ધ થયા છે, જ્યારે પૂર્વઅશિયાના દેશો તો પોતાના ઉદ્યોગોથી સમૃદ્ધ થયા છે. આ ઉદ્યોગો અને તેની ખપત તેમની વિદેશનીતિને કારણે થઈ છે. માનો કે અમેરિકાને પ્રતિવર્ષ 50 અબજ રૂપિયાનું કાપડ જોઈએ છે. તે આવા કાપડની આયાત કરવા માટે ભારતને પ્રથમ સ્થાન નહિ આપે તો જાપાન, તાઈવાન, કોરિયા, વગેરેને પ્રથમ સ્થાન આપશે, કારણ કે તેમનાં વસ્ત્રોમાં કવોલિટી તથા સસ્તાપણું છે. પણ તેથી પણ વધુ મહત્વનું એ છે કે તેઓ મિત્રરાષ્ટ્રો છે. તેમની નિકાસ વધારીને તેમને સમૃદ્ધ બનાવવાનું તે અમેરિકાનું લક્ષ્ય છે, કારણ કે મિત્રોની સમૃદ્ધ અંતે અમેરિકાનાં આર્થિક હિતોની સાથે સૈનિકહિતોમાં પણ સંકળાયેલી છે. સૈનિકહિતોમાં એટલા માટે કે તેને દેશો મજબૂત, કુશળ અને વિશાળ સેના રાખી શકશે. આવી સેના માટેની શક્યસામગ્રી વગેરે અમેરિકા પાસેથી ખરીદી શકશે. આવી સેના વ્યાપક ફલક ઉપર થનારા વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકાની પૂરક સેના બની જશે. અમેરિકાની પૂરક સેના બનાવવાનું તેને દેશોની પણ હિતરક્ષા જોડાયેલી છે, એટલે અર્થતંત્ર તથા સૈન્યતંત્ર એમ બંને રીતે તેમની વિદેશનીતિ એકબીજાની પૂરક બનીને બંનેનાં હિત સાધતી બની શકે છે.

વિદેશનીતિને યોગ્ય ઘાટ આપીએ તો....

આપણે કોઈના પણ પ્રગાઢ કે ગાઢ મિત્ર નથી, એટલે ઉચ્ચ ટેકનોલોજી કે વિશાળ મૂડીરોકાણની તકો ઘણી જ સીમિત છે. સૈનિકક્ષેત્રમાં સ્વાવલંબી થવાનાં ભલે આપણે ગમે તેટલાં બણાગાં ફૂકીએ, પણ પંજાબના આતંકવાદીઓ પાસે એકે. 47 પ્રકારની ચીનની જેવી બંદ્કો છે તેવી આપણા સૈનિકો પાસે નથી. અરે, આપણે આપણી પોતાની રિવોલ્વર પણ નથી બનાવતા. ગયા વર્ષે જ કરોડો રૂપિયાની રિવોલ્વરો આપણા રક્ષકો માટે મંગાવવી પડી હતી, જે કસોટીમાં બરાબર પાર ઊતરી ન હતી. જનતા માટે તો રિવોલ્વરો

મળતી જ નથી. જે મળે છે તે 40 વર્ષ પહેલાંની છે. જે છે તે પરસ્પર ફર્યા કરે છે, પરિણામે દોઢ-બે હજારનું આ હથિયાર 40થી 50 હજારમાં વેચાય છે. આ પ્રજાનું શોષણ જ થયું. લગભગ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આવી જ સ્થિતિ નિર્મિત થઈ ગઈ છે. જે આપણી વિદેશનીતિને હિંમતપૂર્વક યોગ્ય ઘાટ આપવામાં આવે તો આપણે મિત્રોવાળા થઈ શકીએ, વધુ સુરક્ષિત થઈ શકીએ તથા શાસ્ત્રો અને સમૃદ્ધિમાં પણ ઘણી મોટી ઝાળ ભરી શકીએ.

દુષ્કાળ

1

કોઈ પણ પ્રજાના ખમીરને માપવાના બે પ્રસંગો છે: 1. રાજકીય વિખ્લવ અને 2. કુદરતી આપત્તિઓ. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને લાંબા અથવા ટૂંકા ગાળે નાનાં-મોટાં યુદ્ધો કરવાં જ પડતાં હોય છે અને યુદ્ધની વિભીષિકાની અસર પ્રજા ઉપર થોડીઘણી પડતી જ હોય છે. આવા પ્રસંગે પ્રજાનું ખમીર મપાતું હોય છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેના હોવા છતાં પણ જો ઉત્તમ ખમીરવાળી પ્રજા ન હોય તો કોઈ રાષ્ટ્ર લાંબી લડાઈ લડી શકે નહિ અને ધાર્યું પરિણામ મેળવી શકે નહિ. યુદ્ધકાળ દરમિયાન બ્રિટનની પ્રજાએ જે ખમીર બતાવ્યું તે સૌના માટે પ્રેરણાદાયી છે. લંડન, માંચેસ્ટર, બર્મિંઝામ જેવાં ઉદ્યોગોથી ધમધમતાં ક્ષેત્રો ઉપર જર્મનીનાં ઝેપેલીનો તથા વિમાનો અર્થિનવર્ષી કરતાં રહ્યાં, પણ પ્રજાએ સ્થળાંતર ન કર્યું. પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી તે પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવતી રહી. સ્વીઓ ફેકટરીમાં અડીભમ થઈને કર્તવ્ય બજાવતી હતી ને રાત્રે ભૂમિરેલના ભૌંયરામાં આખું લંડન રાત્રિ વિતાવતું હતું. ઉપર થનારા ધડકા અને ભડકા વચ્ચે પણ તેઓ બધાં શાંતિથી - હિંમતથી રાત્રિ પાર કરતાં અને ફરી પાછાં સવારે કામે વળગી જતાં. પ્રત્યેક મહાન પ્રજાનો ઈતિહાસ યુદ્ધમાં લખાતો હોય છે. યુદ્ધથી વિમુખ થનારી, એક કંકરી જેવો બોંબ ફૂટતાં જ નગર ખાલી કરીને ભાગી છૂટનારી પ્રજા ઐતિહાસિક પ્રજા નથી થઈ શકતી. તે માત્ર રોતી-સૂરત, અન્યાય અને અત્યાચાર સહન કરનારી પ્રજા થઈને જીવતી હોય છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રને પોતાની પ્રજાને મહાન બનાવવી હોય તો તેણે પ્રજાને અવારનવાર યુદ્ધના અનુભવો અને યુદ્ધની પરિસ્થિતિથી ઓતપ્રોત કરતા રહેવું જોઈએ. સતત યુદ્ધવિમુખતાની વાતોથી પ્રજા નમાલી બને છે અને નમાલાપણું અંતે ગુલામીમાં ફેરવાઈ જાય છે.

પ્રજાના ખમીરનું માપ

પ્રજાના ખમીરને માપવાનું એક બીજું પણ ક્ષેત્ર છે. તે છે કુદરતી આપત્તિઓ. ધરતીકંપ, જ્વાળામુખી ફાટવો, પ્રચંડ પૂર, ભયંકર દુષ્કાળ, વિકરાળ આંધી, વાવાઝોડું, ભીષણ અર્થિકંડ, વગેરે અનેક પ્રસંગો અવારનવાર પ્રજાજીવનમાં આવતા જ હોય છે. પણ આ પ્રસંગો વખતે પ્રજાનું ખમીર ઊંચું રહ્યું અથવા કેટલું નીચું ગયું તેના આધારે પ્રજાની કક્ષા નક્કી કરી શકાય.

તેની સહનશક્તિ દ્વારા તેનું ખમીર માપી શકાય, તો બીજી તરફ આવેલી આપત્તિઓના ઉકેલ માટે કરાયેલા પ્રયત્નો દ્વારા તેની બૌદ્ધિક ક્ષમતા પણ માપી શકાય.

છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષથી ભારતના કેટલાક ભાગોમાં અને તેમાં પણ ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો છે. સરકાર તથા સેવાભાવી સંસ્થાઓ મળીને દુષ્કાળથી પ્રભાવિત મનુષ્યો તથા પશુઓને રાહત પહોંચાડવા ભારે જહેમત ઉઠાવી રહી છે. લગભગ દશેક અબજ રૂપિયા આ કાર્યમાં વપરાયા છે. જો આટલા મોટા પ્રમાણમાં દુષ્કાળ-રાહતકાર્યો ન થતાં હોત તો પશુઓ તથા માણસોનાં કલ્પનાતીત મૃત્યુ થતાં હોત. ગુજરાતની પ્રજા દયાળુ, દાનેશ્વરી તથા સેવાભાવી છે, એટલે આ પ્રાંતમાં અનેક સેવાભાવી સંસ્થા નિષ્ઠાપૂર્વક સેવાના કાર્યમાં રચીપચી રહે છે. ગુજરાતી કદાચ યુદ્ધવીર નથી પણ દાનવીર તો છે. પણ છેલ્લાં ચાર વર્ષથી જે અબજો રૂપિયા દુષ્કાળ પાઇળ ખર્ચાયા છે તે માત્ર તત્કાલીન રાહત આપવા માટે ખર્ચાયા છે. દુષ્કાળની વારંવાર આવનારી આપત્તિઓથી બચવાનો તેમાં કાયમી ઉકેલ નથી, એટલું જ નહિ, એવો પણ ભય લાગે છે કે રાહતના આધારે જીવવાની ટેવ પડેલી પ્રજા દુષ્કાળ વિના કદાચ જીવી ન શકે. દુષ્કાળ, પછી રાહત અને રાહત એ જ જીવન એવો કમ જેને માટે જીવનમંત્ર બની ગયો હોય, તે પ્રજા અફીણના બંધાળીની માફક દુષ્કાળની બંધાળી ન થઈ જાય તે પણ વિચારવું જોઈએ. આપણે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ અને તેમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટેના કાયમી ઉપાયો યોજવા જોઈએ અને દુષ્કાળથી કાયમી મુક્તિ મેળવવી જોઈએ. આ શક્કય છે, અશક્કય નથી. આવો જરા વિચારીએ.

દુષ્કાળ એ ઈશ્વરનો પ્રકોપ નથી

ઈશ્વરના પ્રકોપથી અથવા લોકોનાં વધી ગયેતાં પાપોથી દુષ્કાળ પડે છે તેવું ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં મનાય છે. જ્યાં નિદાન જ ખોટું હોય ત્યા ઉપાય કરી સફળ થઈ શકે નહિ. ઈશ્વર તો પરમ દયાળું છે. તે કોપ કરે ખરો? અને જો તેને કોપ જ કરવો હોય તો ભારત જેવા અત્યંત ધાર્મિક દેશ ઉપર કોપ કેમ કરે? બીજા દેશો જ્યાં મુખ્ય ખોરાક જ ગૌમાંસ છે અને જ્યાં પાણીની જગ્યાએ દારુ પિવાય છે ત્યાં કોપ કરે ને, પણ ત્યાં તો અનાજની રેલમછેલ છે, ધનના ઢગલા છે. આખા વિશ્વને અનાજ પૂરું પાડી શકાય તેટલું અન્ન ઉત્પન્ન કરાય છે. શું ઈશ્વર આપણને આપણી ધાર્મિકતાનો દંડ આપે છે? ના... ના... દુષ્કાળ પડવામાં ઈશ્વરનો પ્રકોપ કારણ નથી.

ત્યારે લોકોમાં વધી ગયેલાં પાપોના કારણે દુષ્કાળ પડે છે એમ માનીએ તો તે પણ બરાબર નથી. માનો કે લોકોનાં પાપ વધી ગયાં છે (જો કે પહેલાંની તુલનામાં ઓછાં જ થયાં છે) તો પણ તેનો દંડ તો પાપી માણસોને મળવો જોઈએ ને? પાપ કરે માણસો અને બિચારાં નિર્દોષ પશુઓ ભૂખે-તરસે તરફડી-તરફડીને ભરે તે કયાંનો ન્યાય થયો? ઊલયનું પાપી માણસો તો આ દુષ્કાળમાં વધુ લીલાલહેર કરે છે. એટલે લોકોનાં પાપો વધી જવાથી દુષ્કાળ પડે છે તે વાત બરાબર નથી.

ખરેખર તો દુષ્કાળ એ પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા છે. આ વિશ્વ જે પદાર્થોથી રચાયું છે તેના નિયમો છે. આ નિયમો એ જ પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા છે. જો આપણે પ્રકૃતિ(કુદરત)ને સાચા અર્થમાં સમજશું તો જીવનના ઘણા પ્રશ્નોને બહુ સરળતાથી ઉકેલી શકીશું. દાખલા તરીકે, કોઈ પુરુષને સ્વીના વિચારો આવે અને કોઈ સ્વીને પુરુષના વિચારો આવે, તો તે બધી જ દસ્તિએ ખોટા વિચારો કે વિકરો નથી, પણ તે પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા છે. નિશ્ચિત ઉંમર થતાં જ પ્રકૃતિ આવા વિચારો, વેગો, વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે, પાપ નથી. આ વ્યવસ્થાને પાપ માનીને “મને સ્વખનમાં પણ આવા ખોટા વિચારો ન આવે” તે માટે જાત-જાતની સાધના કરનારા-કરાવનારા જીવનને સમજી જ શક્યા નથી. તેઓ સાચી સાધના કરવાની જગ્યાએ જીવનભર નિષ્ફળ ફાંફાં મારે છે. સ્વીના વિચારોથી સંપૂર્ણ છુટકારો મેળવવા ભૌંયરામાં બેસનારાને સ્વી વધુ જોરથી પકડતી હોય છે, એટલે તો તેમના ચહેરા કાળામેશ પડી જતા હોય છે. આ તે કેવી સાધના જ્યાં કુદરતનો જ દ્રોહ કરવાનો હોય? પ્રકૃતિલિત દંપતીના ચહેરા ઉપર જે ઓજ ને શાંતિ ચમકતાં હોય છે તે પેલા બ્રહ્મચારીઓના ચહેરા ઉપર ભાંયે જ જોવા મળશે, કારણ કે અંદર ને અંદર વાસનાનો ધુમાડો ગોટાયા કરે છે. એ ગોટાયેલા ધુમાડાએ ચહેરાની આ દુર્દશા કરી નાખી છે. માણસ જો કુદરત તરફ વળે તો પેટ ચોળીને વધારી મૂકેલી પીડાઓ આપોઆપ શાંત થઈ જાય.

દુષ્કાળ પણ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. યજ્ઞો કરવાથી, હોમહવન કરવાથી કે બીજા કોઈ સમજણ વિનાના પ્રયત્નો કરવાથી તેને રોકી શકશે નહિ. આ બધી માત્ર પાણી વલોવવાની મૂર્ખતા છે. સદીઓથી આપણે આ જ કરી રહ્યા છીએ. વિશ્વના બધા જ ભાગોમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની કુદરતી અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા છે જ. જાપાન જવાળામુખીઓથી ધગધગી રહ્યો છે. ઈજરાયલ પાણી વિનાનું રણ-માત્ર છે. આટલી પ્રતિકૂળતા હોવા છતાં પણ આ દેશો સમૃદ્ધ દેશો છે, કારણ કે પ્રકૃતિની પ્રક્રિયાની સામે તેમણે સફળતાપૂર્વક ભારે પુરુષાર્થ કર્યો છે. એક ઈંચ વરસાદ વિના પણ ઈજરાયલ ભારતની તુલનામાં પ્રત્યેક એકરે સાતગણું અનાજ પકવે છે તથા સૌથી વધુ દૂધ પશુ દીઠ મેળવે છે. અમેરિકાનું ટેક્સાસ સ્ટેટ ઘઉં માટે પ્રખ્યાત છે. વરસાદની કશી જ પરવા કર્યા વિના તે દર વર્ષે ભારે નિકાસ કરી શકાય તેટલા ઘઉં પેઢા કરે છે. વરસાદ લાવવા ત્યાં કોઈ યજ્ઞ નથી કરતું કે બીજા કોઈ જ્યોતિષ વગેરેના પ્રયોગો નથી થતા. હા, થાય છે માત્ર વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો, જેનાં સુખદ પરિણામ તે પોતે ભોગવે છે અને વિશ્વને ભાગીદાર બનાવે છે.

પ્રજા પુરુષાર્થી કરારે બને છે?

પ્રકૃતિની પ્રતિકૂળ પ્રક્રિયા પ્રજાને પુરુષાર્થી થવાની પ્રેરણા આપે છે. જો પ્રકૃતિ બધી રીતે માત્ર અનુકૂળ હોય તો જીવન નમાલું બની જાય. માનો કે પ્રતિવર્ષ નિશ્ચિત સમયે નિશ્ચિત માત્રામાં વરસાદ થયા જ કરે, કદી પણ તે તારીખોમાં કે માત્રામાં કશો ફેરફાર ન થાય તો પ્રજાનાં કૌશલ્ય, સાહસ, વગેરે સમાપ્ત થઈ જશે. પ્રકૃતિની અનિશ્ચિતતાના કારણે તો આપણે બંધ બાંધ્યા, નહેરો કાઢી, પાતાળકૂવા કર્યા તથા નવાનવાં ખાતરો વગેરે શોધ્યાં. છેલ્લાં ચાર વર્ષના દુષ્કાળ પછી પણ જો પ્રજા ભરપેટ અનાજ મેળવતી હોય તો આ પુરુષાર્થના કારણે જ છે. જો આમાંનું કશું જ ન કરાયું હોત તો પ્રજા પગ ઘસીઘસીને મરી ગઈ હોત. 400 વર્ષ પહેલાં અકબરના શાસનમાં પણ દુષ્કાળ પડેલો ત્યારે ભારતની વસ્તી માત્ર દસ કરોડ હતી, જે આજે વધીને 80 કરોડ થઈ છે. જો પ્રજાએ આ સાધનો વિકસાયાં ન હોત

તો આટલી વિશાળ જનસંખ્યા કોને આધારે જીવી શકી હોત? ત્યારે દસ કરોડ જ વસ્તી હોવા છતાં લોકોમાં ભારે ભૂખમરો હતો, જ્યારે અત્યારે 80 કરોડ હોવા છતાં લગભગ ભૂખમરા જેવી સ્થિતિ નથી. આ થઈ પ્રકૃતિની સાથે લોકપુરુષાર્થની વાત. પણ હજુ આપણો પુરુષાર્થ પાશેરામાં પહેલી પૂણી જેવો જ છે. એક દિવસ એવો આવે કે ઈજરાયલની માફક એક દિન્ય વરસાએ ન થાય તોપણ આપણે દુષ્કાળથી મુક્ત રહી શકીએ. આ શક્ય છે. જરૂર છે માત્ર પૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથેના સચોટ આયોજનની.

આપણાં પશુઓ

આપણે પશુઓની વાત કરીએ. ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે એક કરોડ અને પિસ્તાળીસ લાખ પશુઓ છે. દૂધની દસ્તિએ વિચારીએ તો આ બધાં પશુઓ મળીને જેટલું કુલ દૂધ આપે છે તેટલું જ દૂધ માત્ર સારી ઓલાદની ઉત્તમ કક્ષાની પચીસ લાખ ગાયોથી મેળવી શકાય. વિશ્વમાં સૌથી વધુ ઢોર ભારતમાં છે અને સૌથી ઓછામાં ઓછું દૂધ આપવાનું પ્રમાણ પણ ભારતમાં છે. આપણી પાસે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કવોન્ટિટી છે, કવોલિટી નથી. ગઈ કાલે જ છ ભરવાડ મારા આશ્રમમાં આવ્યા હતા. તેમની સાથેની વાતોથી જણાયું કે તેમની પાસે 200 ગાયો છે. તેમાંથી માંડ 40-50 દોહવા દે છે. આ દૂઝણી ગાયો પણ શેરબશેર અને બહુબહુ તો ત્રણ શેર દૂધ માંડ આપે છે અને તે પણ વિયાણા પછી 4-5 મહિનામાં ઊચી જતી હોય છે. આ ઉપરથી આવું ગણિત ગણી શકાય:

1. દર ચાર ગાયે માત્ર એક જ ગાય દૂઝણી હોય છે.

2. બધી દૂઝણી ગાયો સામાન્યત: બશેર એટલે કે લિટર અથવા દોઢ લિટર જ દૂધ આપતી હોય છે. (સારી સેવાચાકરી કરવાથી આમાં અપવાદ હોઈ શકે.)

3. આટલું ઓછું દૂધ પણ વધુમાં વધુ છ મહિના સુધી જ આપતી હોય છે.

4. આમ વર્ષભરમાં આઠ ગાયે એક દૂઝણી ગાય થઈ. તેનું બે લિટર દૂધ ગણીએ તોપણ પ્રત્યેક ગાય દીઠ સરેરાશ 250 ગ્રામ ઉત્પાદન થયું. હવે શાંતિથી વિચાર કરો કે આપણે આ ક્ષેત્રમાં કદી પણ સમૃદ્ધ થઈ શકીએ ખરા?

હવે બીજી વાત. જે માલધારી પાસે 200 ગાયો છે તેની પાસે એક વીઘો પણ જમીન નથી. જમીન વિના તેને આ 200 ગાયો પોષવાની છે. તે કેવી રીતે પોષશે? જમીનવાળા બેડૂતો ઉપર દબાણ કરીનેસ્તો. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણી સમાજવ્યવસ્થા એકબીજા ઉપર દબાણ (ટેન્શાન) કરનારી થઈ છે. એથી પ્રજા સતત પરસ્પર લડાઈ-જઘડા કર્યા જ કરે છે. માલધારીઓ બેડૂતોનાં ખેતરોમાં કે શેઢ ઉપર ભારે દબાણ લાવે છે. જ્યારે એક બેડૂતનું ખેતર ભેળાય છે ત્યારે માત્ર તે બેડૂત જ બેહાલ નથી થઈ જતો, પણ તેનું ઉત્પાદન એ રાષ્ટ્રનું ઉત્પાદન હોવાથી પ્રતિવર્ષ હજારો ખેતરોના ભેલાણથી રાષ્ટ્ર પણ પોતાની ઉત્પાદકતા ખુઅ છે, એટલે તે તો રાષ્ટ્રની જ હાનિ થઈ કહેવાય. સમાજરચના એવી હોવી જોઈએ કે એક વર્ગ બીજા વર્ગ માટે ટેન્શાન ઊભું ન કરે. બંને વર્ગોની અથવા બધા વર્ગોનાં હિતો એકબીજાનાં પોષક અને સહયોગી બને. જો આવી સમાજવ્યવસ્થા ન કરી શકાય અને બધાનાં હિતો એકબીજાથી ટક્કર લેનારાં દેખાય તો પ્રજા નાનામોટા વર્ગવ્યૂહમાં ફસાયા વિના રહેશે નહિ અને તેઓ રાજકારણના હાથા પણ થઈ જશે. પશુપાલકો અને બેડૂતોનું ગામેગામ આવું જ થયું છે, કારણ કે જેમની પાસે જમીન નથી તેમની પાસે મોટા પ્રમાણમાં હોરાં છે. આ હોરાં માટે ગૌચર જમીન રહી નથી અને હોય તોપણ માત્ર ગૌચરથી કાંઈ હોરાં પોણી શકાય નહિ.

જમીન વિના પશુપાલનના ધંધામાં પડેલો વર્ગ કોઈ સુખી વર્ગ નથી. લગભગ બારે માસ ગામેગામ, ખેતરે-ખેતરે તે ભટકતો રહે છે. રોજની ટનબંધ ગાળો ખાય છે, અપમાનિત થાય છે, મારામારી, જઘડા, કોઈ-કચેરી અને પોલીસ્યોકીનાં પગથિયાં ઘસ્યા કરે છે. તેની ઓછી આવકનો સારો એવો ભાગ પોલીસ, કોઈ-કચેરી, ગામના આગેવાનો, વગેરેને રાણ રાખવા પાછળ ખર્ચાઈ જાય છે. સતત ભમણશરીલ હોવાથી નથી તે પોતાનાં બાળકોને ભણાવી શકતો કે નથી પાકાં ઘર બાંધીને સ્થાયી તથા નિશ્ચિંત જીવન જીવી શકતો. તે હુંખી

છે. તેનાં બાલ-બચ્ચાં દુઃખી છે. આ આખા વર્ગને આ જ પ્રકારે જીવન જિવાડયે રાખવું તેના કરતાં તેઓ ભણો-ગણો, શિક્ષિત-સંસ્કારી અને સુધૃ બને, સમૃદ્ધ નાગરિકોની માફક તેઓ પણ સ્થાયી પાકાં મકાનોમાં રહે તથા સુખી-સમૃદ્ધ બને તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જેતી અને પશુપાલનનું આયોજન એકબીજાના પૂરક ધંધામાં જ થઈ શકે. બંનેને પરસ્પર વિરોધી બનાવીને તો આપણે અહિત કરી રહ્યા છીએ. આ માટે બે રસ્તા છે:

(1) પશુપાલકોને જમીન આપવી, જે જમીનમાં માત્ર પશુ-ઉપયોગી જ વાવેતર કરી શકાય. તેમનાં પશુઓ રખડતાં, ભટકતાં, હરાયાં કે હાનિકર્તાન બને પણ પોતાની જમીનમાંથી પોતાનો ખોરાક મેળવી લે.

(2) જેમની પાસે જમીન હોય જ નહિ તથા જેઓ જમીન રાખી શકે તેમ ન હોય તે બધાંને પશુપાલનના ધંધામાંથી તેમને યોગ્ય બીજા ધંધા તરફ વાળવા. ખરેખર તો સરકારે કાયદો કરીને એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેમની પાસે જમીન ન હોય તે માત્ર બે જ દૂઝણાં ઢોર પોતાની અંગત આવશ્યકતા માટે રાખી શાખે, તેથી વધુ નહિ. આમ કરવા જતાં જે પશુપાલકો નવરા પડે તેઓને સેના, બી.એસ.એફ., એસ.આર.પી. તથા પોલીસ જેવા વિભાગો તરફ વાળવા જોઈએ.

માલધારી પ્રજા સેના તરફ વળે તો -

ગુજરાતમાં મુખ્યત: પશુપાલકોમાં ભરવાડ, આયર, જત, વગેરે બહાદુર તથા ખડતલ કોમોનો સમાવેશ થાય છે. શરીરથી તથા મનથી પણ આ કોમો બાહોશ, હિંમતવાળી અને ખડતલ છે. ગુજરાતીઓ માટે હુમેશાં કહેવાય છે કે તે ભાતખાઉ પ્રજા છે. વીર પુરુષો તેમાં પેદા નથી થતા. આપણા ઉપર આ એક બહુ મોટું કલંક છે. જો આ માલધારી પ્રજા સેના તરફ વળે તો તેઓ દેશની સર્વોત્તમ સેના થઈ શકે. એક તરફ ગુજરાતની કાયરતાનું કલંક દૂર થશે, તો બીજી તરફ આ માલધારી ભાઈઓ બબ્બે ત્રણ-ત્રણ હજારના પગારદાર થઈને સુખી થશે. સ્થાયી થવાથી તેમનાં બાળકો ભણશે, એટલે તેમની બીજી પેઢી ઓફિસરની પેઢી થઈ જશે. ત્રીજી તરફ ગુજરાતની અસ્થિત્વ વધશે. ચોથી તરફ જેતી ઉપરનું દબાણ સમાપ્ત થઈ જશે, જેથી જેતી વધુ સમૃદ્ધિ લાવશે.

આયોજનની દસ્તિએ વિચારીએ તો એક કરોડ ને પિસ્તાળીસ લાખ ઢોરાંમાંથી દૂધ માટે ઉત્તમ વંશની આપણે માત્ર પચીસ લાખ ગાયો વગેરેની આવશ્યકતા છે. વીસેક લાખ ઢોરાં જેતી માટે અત્યારે આવશ્યક છે. તોપણ આપણી પાસે એક કરોડ ઢોરાં વધારાનાં છે. આ એક કરોડ ઢોરાં જો કાયમ-કાયમ માટે પોષવાનાં હોય તો નક્કી સમજી લેવાનું કે દુષ્કાળનો પ્રશ્ન કદી હલ થઈ શકવાનો નથી. હા, આપણે જીવતાં હાડપિંજરોથી ગુજરાતને ઊભરાતું કરી મૂકીશું. જો આપણી પાસે દૂધ, જેતી, વગેરે માટે 45 લાખ ઢોરાં હોય તો અત્યારે જેટલું ઘાસ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ એટલું વધારે થઈ પડે કે કાં તો આપણે બીજા પ્રાંતોમાં મોકલવું પડે અથવા વધારાનું બાળી નાખવું પડે, કારણ કે આપણે વધારાનાં એક કરોડ ઢોરાંથી મુક્કિત મેળવીએ. પ્રત્યેક પશુ એ પશુધન નથી, પણ જો તે આણિક રીતે પોસાતું ન હોય તો તે ઉપાધિ છે. જે પ્રજાના માથા ઉપર એક કરોડ પશુઓ ઉપાધિ બનીને બેઠાં હોય તે પ્રજા અને તે પશુઓ બંને સુખી ન થઈ શકે. નબળાંને પોષવા જતાં સારાં પણ કુપોષણનો શિકાર થવાનાં જ. માત્ર જિવાડવાં એ જ ધર્મ નથી, પણ હણપુષ્ટ કરીને જિવાડવાં એ ધર્મ છે. જો તેવું ન કરી શકતું હોય તો હાડપિંજરોને રિબાવી-રિબાવીને જિવાડવાનો કશો અર્થ નથી. અંતે તો તે મરવાનાં જ છે, પણ મરતાં પહેલાં યોગ્ય પશુઓનું ઘાસ પડાવીને પછી મરશે, એટલે માત્ર મરવાનાં નથી, મરતાં પહેલાં સારાં પશુઓને મારતાં પણ જશે.

આપણી દ્યાળુતા: રિબામણીનો પર્યાય

હમણાં થોડા જ દિવસો ઉપર મારા આશ્રમના દરવાજે ભરવાડોએ એક લૂલી-મડદાલ ગાય છોડી દીધી હતી. બધાએ તેની સેવા કરી તો તે ઠીક થઈ, પણ પછી પેલા ભરવાડો તેને લઈ જવા આવ્યા. તેને ઊભી કરતાં તે પછિડાઈ અને તે ફરીથી માંદી થઈ. અન્નપાણી લેવાનું બંધ થઈ ગયું. સૌને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે આ ગાય બચવાની નથી. સાત દિવસ સુધી તે રિબાતી રહી. તેને ઈન્જેક્શન અપાવીને રિબામણીમાંથી છુટકારો આપી શકાય તેમ હતું, પણ પ્રજાની ધાર્મિક દસ્તી હજી વાસ્તવિકતા સુધી વિકસી નથી. તે રિબાઈ-રિબાઈને મરી તેમાં કોઈને કોઈના ઉપર કશો રોષ કે આક્ષેપ નથી, પણ જો તેને ઈન્જેક્શન આપી દીધું હોત તો ‘ગૌમાતા’વાળા તૂટી

પડ્યા હોત, આકાશ-પાતાળ એક કરી દીધાં હોત. આપણે રિબામણીને પાપ નથી માનતા, પૂર્વનાં કર્મફળ માનીએ છીએ. આ દસ્તિકોણથી આપણે પ્રશ્નો જ ઉભા કર્યા છે. રખડતાં-ભટકતાં, લૂલાં-લંગડાં, કહોવાઈ ગયેલાં, હાડપિંજર જેવાં હજારો - અરે! લાખો હોરાં બજારોમાં, માર્ગો ઉપર, ગલીઓમાં, ઠેરઠેર અવરોધક બનીને જીવી રહ્યાં છે. આપણી દયાળુતા અંતે તો રિબામણીનો પર્યાય થઈ ગઈ છે.

ત્યારે હવે કરીશું શું? આપણે અહિંસક પ્રજા છીએ, એટલે પશ્ચિમની પ્રજા જે પ્રશ્નને ચપટી વગાડતાં હલ કરી નાખે તે તો આપણે કરી શકવાના નથી. થોડાં વર્ષો ઉપર હું જર્મની ગયેલો. ગાયો જોઈને મન નાચી ઉઠ્યું. 30થી 40 લિટર દૂધ તો સામાન્ય ગાયનું હોય જ. પણ જર્મન સરકાર માટે પણ આ પશુઓનો પ્રશ્ન થયેલો. બનેલું એવું કે સરકાર પાસે દશ લાખ ટન માખણનો ભરાવો થઈ ગયેલો. આ વધારાનું માખણ નાખવું ક્યાં? માખણનો આટલો બધો વધારો હોવા છતાં ખેડૂતો માટે દૂધનો ઘટાડો તો કરી શકાય જ નહિ. એટલે સરકારે ખેડૂતોને અપીલ કરેલી કે તેઓ ગાયો ઓછી કરી નાખે. ઓછી કરાયેલી પ્રત્યેક ગાયનું પૂરું વળતર સરકાર આપશે. જે ગાયો અહીં જોવા પણ ન મળે તે ગાયો ખેડૂતોએ ઓછી કરી નાખીને પ્રશ્નનું સમાધાન કરી નાખેલું.

પણ આપણે ત્યાં તો આવું શક્ય જ નથી. એટલે આપણે 20 વર્ષનું એક આયોજન કરીએ. પ્રતિવર્ષ અનાવશ્યક અયોગ્ય પશુઓનું પ્રમાણ વંધ્યીકરણ દ્વારા ઘટાડવામાં આવે અને ઉત્તમ પશુઓની વૃદ્ધિ સબસિડી વગેરે દ્વારા વધારવામાં આવે. આવતાં 20 વર્ષમાં આ કાર્ય પૂરું થઈ જાય. ગુજરાતમાં માત્ર 45 લાખ (અરે! તેથી પણ ઓછાં) જ પશુઓ રહે. જે રહે તે યોગ્યતમ રહે અને પશુપાલનને ખેતી સાથે સંંકળી લેવાનું કાર્ય પૂરું થાય. બીજી તરફ પશુપાલનના વ્યવસાયમાં રોકાયેલો વર્ગ પોતાને યોગ્ય નોકરી-ધંધામાં જોડાઈ જાય. આ બધું આવતાં 20 વર્ષોમાં પૂરું થઈ જાય તો પછી દુષ્કાળનો પ્રશ્ન રહે નહિ. દુષ્કાળ તો પડવાના જ. તેમને નિવારી નહિ શકાય. પણ તેમની કારમી અસરથી આપણો આપણા પુરુષાર્થી તથા બુદ્ધિપૂર્વકના આયોજનથી મુક્ત રહી શકીશું.

દૂધ વિશે ચર્ચા થઈ તો થોડી ખેતી માટે પણ ચર્ચા કરીએ. ત્રીસ વર્ષ ઉપર હું વાલમ ગામ જતો ત્યારે 800 બળદ હતા, આજે હવે માંડ ત્રીસ રહ્યા છે. ત્રીસ જ બળદો હોવા છતાં ખેતી કે ઉત્પાદન ઘટ્યું નથી પણ વધ્યું છે, કારણ કે ખેતીમાં બળદનું સ્થાન ટ્રોકટરોએ લઈ લીધું છે. હવે બળદ રાખવો પોસાતો નથી. એક બળદનો રોજનો માત્ર દશ રૂપિયા ખર્ચ ગણીએ (જે શક્ય નથી) તોપણ વર્ષે દણદે ચાર-પાંચ હજાર રૂપિયા ખર્ચવા પડે. વળી એક માણસ કાયમ માટે રોકવો પડે. આમ કર્યા પછી પણ બીજા બળદની તથા સ્વયંની કાળી મજૂરીની જરૂર પડે; ત્યારે ખેતી થાય. તેના કરતાં બે હજાર રૂપિયા ભાડાના આપીને ટ્રોકટરથી ઉંડી, ઝડપી તથા કાળી મજૂરી વિનાની ખેતી કરવી લોકોને વધુ પોસાય છે. આ પ્રક્રિયા ગમે તેવી ધર્મની કે આદર્શની વાતો કરવાથી રોકી શકાશે નહિ, કારણ કે અંતે તો માણસ આર્થિક પક્ષને જ વધુ વળગતો હોય છે. એટલે ખેતી માટે અત્યારે પશુઓ રોકાયેલાં છે તે દિનપ્રતિદિન ઓછાં થતાં જશે, વધશે નહિ. આપણા પશુ-આયોજનમાં આ વાતની સભાનતા રાખવી જ પડશે.

નિશ્ચિત વ્યવસ્થા કરીએ

હવે થોડી દુષ્કાળરાહતની ચર્ચા કરીએ. છેલ્યાં ચાર વર્ષના દુષ્કાળના કારણો જે પશુવાડા તથા પાંજરાપોળોમાં પશુઓ રખાયાં છે તેની સંખ્યા ચૌદથી પંચ લાખ જેટલી હશે. પાંજરાપોળોમાં તો મોટા ભાગે લૂલાં, લંગડાં, ઘરડાં, વગેરે પશુઓ વધારે હોય છે. દુષ્કાળના કારણો થોડાં સારાં પશુઓ પણ તેમાં આવ્યાં હશે. આ બધાં કશું જ ઉપયોગી કાર્ય કર્યા વિના વહેલાં-મોડાં મરવાનાં જ છે. પાંજરાપોળોમાં પશુઓની સાર-સંભાળ કેવી રખાય છે તે અલગ વાત છે. પશુરક્ષક કેમ્પોમાં મોટા ભાગે ઉપયોગી પશુઓ રખાયાં છે અને સેવાભાવી સંસ્થા તથા સરકાર ભારે જહેમત ઉઠાવીને ઘાસચારો પૂરો પાડવાનું કાર્ય કરી રહી છે. બંને પક્ષો (સરકાર તથા સંસ્થા) પૂરી સર્ચાઈ હોય તોપણ પ્રત્યેક ઢોરને પૂરેપૂરું ઘાસ આપી શકતું નથી તે હકીકત છે, કારણ કે વીસ કિલોથી ચાળીસ કિલો સુધી કલેવર પ્રમાણે ઢોરને ખોરાક જોઈએ, જ્યારે સાતેક કિલો જેટલું ઘાસ માંડ અપાય છે. આમાં કોઈનો પણ વાંક કાઢવાનો નથી. એટલું ઘાસ પણ સમયસર મળી રહે તો અહોભાગ્ય!

પાંજરાપોળો તથા પશુવાડાઓ પાસે વિશ્લેષણ ફૂડ છે, એટલે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી, જે ભાવે મળે તે ભાવે તેઓ ઘાસ જેંચી લાવે છે.

સુરત-વલસાડ તરફથી તોગા સાથે શેરડીની ટ્રકો ઉત્તર તરફ જતી જોઈ શકશે. ખાંડ માટે ઉત્પન્ન થયેલી શેરડી કારખાનાની જગ્યાએ પશુઓ તરફ વળી છે, કારણ કે ખાંડનાં કારખાનાં પાંચ-છ રૂપિયે વીસ કિલો (તોગા વિના) ભાવ આપે છે, જ્યારે પશુવાડવાળા આઠથી દસનો ભાવ તોગા સાથે રોકડ પૈસામાં આપે છે. બેશક ખેડૂતોને ફાયદો થયો જ, પણ ખાંડનું આયોજન અસ્તવ્યસ્ત થઈ જશે. કદાચ આપણે પરદેશથી ખાંડ મંગાવવી પડે.

આ જ રીતે ગુજરાતના પાણીવાળા ભાગમાં ખેડૂતોએ ઘાસ જ ઘાસ પેદા કર્યું છે. એથી તેમને ઘાસની કમાણી તો થઈ, પણ રાષ્ટ્રને અનાજની ખોટ ભોગવવી પડશે. એથી જ અનાજ મૌંધું થઈ ગયું અને વિદેશથી મંગાવવું પડશે. આ બધું વ્યવસ્થિત આયોજન ન કહેવાય. આમાંથી બહાર નીકળવાનો એક જ માર્ગ છે - ઉત્તમ કક્ષાનાં જ પશુઓ આપણે વધારીએ અને ન પોસાય તેવાં તથા વધારાનાં પશુઓથી કમેકમે આવતાં વીસ વર્ષ સુધીમાં મુક્કિત મેળવીએ. સરકારે લગભગ દશ અબજ રૂપિયા વિકાસના ભોગે દુષ્કાળના કાર્યમાં ખર્ચ નાખ્યા છે. સેવાભાવી સંસ્થાઓએ પણ કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા હશે. પણ આપણે પશુઓના મૂળ પ્રશ્નમાં તો હતા ત્યાં ને ત્યાં જ છીએ. માનો કે ન કરે નારાયણ ને આવતું વર્ષ પણ આવું જ આવે તો? આપણે યાવચ્ચં દ્રંગિવાકરૌ આ વધારાનાં બિનઉપયોગી પશુઓને પોષવાનાં છે? કે પછી જે રહે તે અલમસ્ત રહે, પોતાના પગ ઉપર જીવે (કોઈની દયા ઉપર નહિ) તેવી નિશ્ચિત વ્યવસ્થા કરવી છે? સૌ શાંતિથી વિચારે.

આપણી દરિદ્રતા

ભારત કુદરતી સંપત્તિથી ભરપૂર પણ માનવીય આયોજનથી શૂન્ય હોવાથી વિશ્વના સૌથી ગરીબ દેશોમાં માત્ર સાત જ સ્થાનની ઊંચાઈએ બેઠેલો દેશ છે. આપણા કરતાં 118 દેશો વધુ સમૃદ્ધ છે. તેમાં આપણાથી જ જુદું પડેલું અને ભારે લશકરી ખર્ચમાં તરબોળ રહેનાર પાકિસ્તાન તથા શ્રીલંકા પણ આગળ છે. આપણી ગરીબીનાં કારણો કુદરત નથી પણ આપણો દસ્તિકોણ છે. ભાંત દસ્તિકોણથી ભાંત આયોજન થાય અને તેથી તેનાં પરિણામો વિપરીત આવે. આપણે પ્રજા તથા રાષ્ટ્રની કરોડરકું સમા અર્થશાસ્ત્ર કરતાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રને તથા નીતિશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્રને વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ, તેથી આપણે સમૃદ્ધિ-વિરોધી અધ્યાત્મ તથા નીતિ વિનાના ધર્મને જડબેસલાક વળગી રહ્યા છીએ. એક તરફ સંસારને માયા - મિથ્યા માનીને સુખને પણ ઉપાધિ માનીએ છીએ, એટલે આપણે સુખદ્રોહીપણાના આદર્શનો જ્યાજ્યકાર કરીએ છીએ. બક્તિને પૂર્ણ આધ્યાત્મિક થવા માટે પૂર્ણ સુખવિરોધી થવાનો માર્ગ હજારો વ્યાસપીઠો ઉપરથી ગર્જનાઓ કરીકરીને સંભળાવાય છે. આ બધાના પરિણામે આપણે બીજાનાં સુખોને, સમૃદ્ધિને અને જીવનની સગવડોને પણ મીઠી નજરે જોઈ શકતા નથી.

સુખદ્રોહમાંથી જીવનદ્રોહ પ્રગટે છે

વિશ્વમાં કદાચ સૌથી વધુ ઈર્ઝાળું પ્રજા આપણે હોઈશું, કારણ કે પાડોશીને ત્યાં ગરમ લૂશી બચવા એરકૂલર આવે કે ફીજ આવે તો આપણાને ઈર્ઝાની લૂ લાગવા માંડે છે. સતત ભાર અને અગવડો વચ્ચે જીવતા રહેવાનો અધ્યાત્મનો આદર્શ આપણાને સુખદ્રોહી બનાવે છે. સુખદ્રોહમાંથી જીવનદ્રોહ પ્રગટે છે. આપણે જીવનથી ભાગીએ છીએ, કારણ કે જીવન એ માયા છે, બંધન છે, માત્ર દુઃખ જ દુઃખનો ઢગલો છે. આવી વિપરીત વાતોથી બદબદતાં મગજ કોઈ દૂરના અખંડ સુખ, શાશ્વત સુખ, સર્વોચ્ચ સુખની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમ્યા કરે છે. આવું શાશ્વત સુખ મેળવવા વર્તમાન સુખો પ્રત્યે વૈરાગ્ય, ઘૃણા અને અંતે પલાયન અનિવાર્ય છે. આપણે સાહસને, શૌર્યને, પ્રચંડ નિર્માણને કે મહાન સંશોધનને પૂજવા કરતાં અકર્મણ્યતા અને ઈચ્છા-પૂર્વકની રિબામણીને ગદ્ગદ થઈને પૂજુએ છીએ. પૂજ્યતા મેળવવાનું આકર્ષણ સત્તા તથા લક્ષ્મી કરતાં પણ વધુ પ્રચંડ છે, તેથી ઘણા લોકો જીવનભર પોતાની જાતને રિબાવે છે. આવી પ્રદર્શિત રિબામણી પૂજ્યતાનું વળતર મેળવી ધન્ય બને છે, પણ તેથી પૂજનાર કે પૂજાવનારના જીવનના પ્રશ્નોનું જરા પણ સમાધાન થતું નથી, કારણ કે બંનેમાંથી એકેયે પ્રશ્નોનો સ્પર્શ કર્યો જ નથી.

પ્રશ્નોનું સમાધાન તો ત્યારે થાય કે જ્યારે આપણે પ્રશ્નોને ખુલ્લી આંખે જોવા તૈયાર હોઈએ. જે પ્રશ્નો છે જ નહિ તેમને આપણે પ્રાણપ્રશ્ન બનાવી મૂકીને વાસ્તવિક પ્રશ્નો તરફથી દસ્તિ ફેરવી લઈએ – બસ આનું નામ તો અધ્યાત્મ થયું છે. ચોર્યાસી લાખ યોનિઓ, મોક્ષ, આત્મસાક્ષાત્કાર, ષટ્યુકોનું બેદન, કુંડલિનીશક્તિની જાગૃતિ, શક્તિપાત, વગેરે વગેરેને જીવનમરણના પ્રશ્નો બનાવીને, જીવનના પ્રાણપ્રશ્નો જેવા કે આહાર, આવાસ, આજીવિકા, સ્વાધીનતા, લાગણી, વાસના, સુરક્ષા, સ્વચ્છતા, સમૃદ્ધિ, વગેરે પ્રત્યે ભારે ઉપેક્ષા આપણે કરીએ છીએ, તેથી વિશ્વની દરિદ્ર તથા દુઃખી પ્રજામાં આપણે બેઠા છીએ.

સાચું અધ્યાત્મ સુખદ્રોહી ન હોય

જીવન એક વાસ્તવિકતા છે. તે મારી કે કોઈની કલ્પના નથી. વાસ્તવિક જીવનનું સીધું અભિલષિત તત્ત્વ સુખ છે. પ્રત્યેક માણસ સુખ મેળવવા માગે છે. ત્યાગીમાં ત્યાગી પણ ઉતારાની જગ્યાએ સૌથી વધુ સગવડવાળું સ્થાન શોધે છે. જો તે ન મળ્યું હોય અને કોઈ બીજાએ – ખાસ કરીને તેના સ્પર્ધકે પચાવી પાડેલું હોય તો તેને દ્વેષ થઈ આવે છે. ત્યાગી અને રાગીમાં હમણાં તો એટલો જ ભેદ કરી શકાય કે રાગી પોતાના સુખ માટે પોતે સગવડો ઊભી કરે છે, જ્યારે ત્યાગી બીજાની ઊભી કરેલી સગવડોને ત્યાગની વાતો સાથે ભોગવે છે. સ્વયં સગવડોનું નિર્માણ કર્યો વિના સગવડોને ભોગવવી અને પ્રજાને સગવડો પ્રત્યે વૈરાગ્ય બતાવવો તે આપણું અધ્યાત્મ થઈ ગયું

છે. સાચું અધ્યાત્મ સુખદોહી ન હોય – ખાસ કરીને સૌને સુખી બનાવવા તે તલસતું હોય. કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે સ્વયં દુઃખી કે અશાંત થઈને પણ હજારોનાં સુખ-શાંતિ માટે મથે છે, ત્યારે તે સાચી તપસ્વી બને છે. ઐચ્છિક રીતે બહુજનહિતાય થનારા પ્રયત્નોમાં આવનારાં વિઘ્નો, વિરોધો, બાધાઓ, આક્ષેપો કે કલંકો સુધ્યાંને કશા જ દુર્ભીવ વિના હસતાંહસતાં પૂરા સદ્ભાવથી તે સહે ત્યારે તે આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ થઈ ગણાય.

અધ્યાત્મ અને સમૃદ્ધિ પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો નથી. મેં એવા અનેક શ્રીમંતો જોયા છે, જેઓ કરોડોના ઢગલા ઉપર બેડા હોવા છતાં માથું નમી જાય તેવા આધ્યાત્મિક છે. બીજી તરફ મેં એવા પણ માણસો જોયા છે કે જેમનો ઉપરનો વેશ તથા વાણી ચમકતા ત્યાગ તથા અધ્યાત્મથી ઝળહળતાં હોય, પણ અંદરથી ઈર્ષ્યા, દ્રોષ, શત્રુતા, અહંકાર, ઢોંગ, પાખંડ, દંબ, વગેરે અનેક દોષો બદબદી રહ્યા હોય. જેમની અંતઃદૃષ્ટિ ઊઘડી નથી તે પેલા સાચા અધ્યાત્મને ઓળખી નહિ શકે અને આ ઉપરના ચળકતા અધ્યાત્મને વળગી પડશે. બસ, અહીંથી અનર્થોની પરંપરા સર્જાશે.

આપણે જ્યારે ભૌતિકવાદનો વિરોધ કરી આપણી જાતને આધ્યાત્મિક પ્રજા ગણપાવીએ છીએ ત્યારે સહજ પ્રશ્ન થાય કે ખરેખર આ સાચી વાત છે? આપણામાં ખરેખર સાચા આધ્યાત્મિક માણસો કેટલા? બીજાની વાત જવા દો, તમારા જ ગામમાં નજર ફેરવો: કેટલા માણસોને તમે આધ્યાત્મિક કહેશો? જો આખા ગામમાંથી રક્યોખડ્યો એક પણ સાચો આધ્યાત્મિક માણસ ન મળતો હોય તોપણ આપણે આધ્યાત્મિક પ્રજા છીએ તેવું ગાણું ગાયે રાખીશું? ખરેખર તો આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં આપણી આધ્યાત્મિકતા નહિવત્તું છે. તેમાં પણ પ્રદર્શિત ક્ષેત્રોમાં તો જે દેખાય છે તે મોટા ભાગે દંબ, પાખંડ અને ઢોંગ જ છે. માત્ર ગંગાજળ પીવાથી કે માત્ર દૂધ જ પીવાથી કોઈ આધ્યાત્મિક ન થઈ જાય. તેમ ભોંયરામાં રહેવાથી કે ઝૂંપડીમાં રહેવાથી પણ કોઈ આધ્યાત્મિક ન થઈ જાય, આ તો પ્રદર્શન છે અને જ્યાં પ્રદર્શન હોય ત્યાં દર્શન ન હોય. દર્શન તો સરળ-સહજ-નિરાંબર જીવનમાં છે.

દર્શન કરવાં હોય તો કોઈ ચાર વર્ષના બાળકનાં કરજો. એ ઉઘાંદું હોય તોય અને વાધા પહેર્યા હોય તોય, એ ઝાડા-પેશાબ માટે બેદું હોય તોય અને મમ્મીની આંગળી પકડીને મંદિરે જતું હોય તોય, એ જે છે તે છે, તેની પાસે કશું જ પ્રદર્શન નથી, પ્રદર્શનનું વળતર મેળવવાનું નથી, એટલે તેની પાસે માત્ર દર્શન જ દર્શન છે. બસ, આવી જ રીતે અધ્યાત્મનું પ્રદર્શન ન હોય, અધ્યાત્મ તો જીવનની પરાકાષ્ઠાનો પરિપાક છે. નાસ્તિકતાથી અધ્યાત્મને એટલી હાનિ નથી થતી જેટલી પ્રદર્શનવૃત્તિથી થાય છે. જો આપણે ખરેખર આધ્યાત્મિક પ્રજા થવું હોય તો આ પ્રદર્શનની માયાજાળમાંથી છૂટવું જોઈએ. અમારે સાધુઓમાં એક બહુ પ્રચલિત દોહરો છે:

કમી કો દખિયણ ભલા, શાની કો પંજાબ,
મૂરખ કો માળવો ભલો ઔર ઢોંગી કો ગુજરાત.

આધાત લગાડે તેવી વાત તેમાં કહી છે, પણ તેમાં કાંઈક તથ્ય હશે જ. જીવનનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં બનાવટી માણસો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા બનાવટ કરતા જ હોય છે, પણ અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં જો આપણે માત્ર પ્રદર્શિત રૂપ તથા પ્રદર્શિત આચારની જ પૂજા કરતા રહીશું તો આપણે સત્યને નહિ, અસત્યને જ મેળવીશું. જો આપણે સાચા અધ્યાત્મને પામીશું તો જીવનના તમામ પ્રશ્નોના સમાધાનમાં તે પૂર્ણ ઉપયોગી થશે – ખાસ કરીને અર્થશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મનો અવિરોધ જ નહિ, પણ પારસ્પરિક પોષણ પણ મેળવી શકીશું. અધ્યાત્મના નામે સુદામાઓનો સમાજ રચવો નથી, પણ જનક જેવા રાજ્યિકોનો સમાજ રચવો છે. આપણી બુદ્ધિશક્તિ વર્તમાન અગવડો તથા ભાવિ અગવડોને દૂર કરી વધુમાં વધુ સગવડોનું નિર્માણ કરવામાં લાગે. ભરપૂર સગવડો વચ્ચે પણ આપણે નિઃસ્પૃહતાથી રહી શકીએ. જો જળ જ ન હોય તો કમળની નિઃસ્પૃહતા કયાં રહેશે? નિઃસ્પૃહ થવા માટે જળદ્રોહ કરવાની જરૂર નથી. જળદ્રોહ તો અંતે કમળને જ સૂક્ષ્મી નાખશે. આવી જ રીતે ત્યાગી થવા માટે સુખદ્રોહ કે સંસારદ્રોહ કરવાની જરૂર નથી. એ બધાની વચ્ચે જ પોતાને નિઃસ્પૃહ રાખી શકવાની ક્ષમતા મેળવવાની જરૂર છે.

હવે બીજુ વાત. પૂર્વે કહ્યું તેમ આપણે નીતિશાસ્ક્ર કરતાં ધર્મશાસ્ક્રને વધુ મહત્વ આપીએ છીએ. નીતિશાસ્ક્ર એટલે જીવનના વ્યાવહારિક ક્ષેત્રમાં ઊંચાં મૂદ્યોની સ્થાપના; અને ધર્મશાસ્ક્ર એટલે પોતપોતાના સંપ્રદાયોમાં બતાવાયેલાં રૂઢ આચારો, વ્રતો, નિયમો વગેરે. આપણે કપાળમાં તિલક કરવા ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ. કુંગળી-લસણ, વગેરે અખાદી અને અપેય વસ્તુઓનું લાંબું લિસ્ટ બતાવતા રહીએ છીએ. પ્રતિદિન બેત્રાણ વાર તો મંદિરે જવું જ જોઈએ તેના પર ભાર મૂકીએ છીએ. અગિયારસ, વગેરેના ઉપવાસ ઉપર તથા અધિક માસનાં એકટાણાં કરવા ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ. પોતાના સંપ્રદાયના ધર્મગ્રંથનો નિત્યપાઠ કરવા ઉપર અને સાધુ-સંતોને પગે લાગવા – અરે, લાંબા દંડવત્ પ્રણામ કરવા ઉપર, દર્શન ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ અને તેમના આશીર્વાદથી કેવાં-કેવાં દુઝકર કાર્યો પણ થઈ જાય છે તેની રસભરી ચર્ચા પણ કરીએ છીએ. આ થયું ધર્મશાસ્ક્ર.

એક માણસ સવારે વહેલો ઊઠે છે, ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરે છે, દેવદર્શન કર્યા પછી જ જીબ ઉપર કાંઈક મૂકે છે, એક-બે કલાક તો તે દેવમંદિરે વિતાવે જ છે, ખાવા-પીવાની બાબતમાં તે પૂરેપૂરો ચુસ્ત છે, કોઈના ઘરનું પાણી નથી પીતો. અરે! વધુ પવિત્ર જીવન મેળવવા પોતાના ઘરનાં માણસોના હાથની રસોઈ પણ તે નથી જમતો. પોતાનાં ધોયેલાં કપડાને કોઈ અડી ન જાય તેની તે કાળજી રાખે છે. તેણે માની લીધેલી પવિત્રતા માટે તે ભારે નિયમો પાળે છે. કેટલાક તો રસોઈ માટેનાં લાકડાં પણ ધોઈને જ વાપરે છે, કારણ કે કોઈ અપવિત્ર હાથે તેનો સ્પર્શ કર્યો હોય તો પોતે અપવિત્ર થઈ જાય તેવો તેને ભય છે.

રસોડા અને પાણિયારાની બાબતમાં આપણે ભારે કઠોર નિયમો ઘણ્યા છે, તેમ છતાં આપણાં રસોડાં તથા પાણિયારાં માખીઓ, વાંદાઓ, કિડાઓથી મોટા ભાગે ઓતપોત રહેતાં હોય છે. સંપ્રદાયોએ માણસની આભડહેટ બનાવી છે, માખી, ઉંદર કે વાંદાઓ, વગેરેએ બનાવી નથી. એટલે લાકડાં ધોઈને રસોઈ કરનાર પવિત્રતા (!) રસોઈ ઉપર માખીઓ બેકી હોય તો તે ઉડાડતો જાય ને જમતો જાય, તેમાં તેને આભડહેટ લાગે નહિ. આટલા કઠોર નિયમો પછી પણ પણ્ચિમની પ્રજા જેટલી સ્વર્ચ પ્રજા આપણે નથી થઈ શક્યા, કારણ કે નિયમોને સ્વર્ચતા સાથે ઓછો સંબંધ છે, ધાર્મિક રૂઢિઓ સાથે વધુ સંબંધ છે. ધાર્મિક રૂઢિઓ પાળ્યાનો આપણાને આનંદ જ નહિ, ગર્વ પણ છે અને આ જ ગર્વ તેવી રૂઢિઓને પાળનાર પ્રત્યે ઘોર તિરસ્કાર પણ પેદા કરે છે. એટલે તો એક ચુસ્ત સંપ્રદાયિક માણસ મોટા ભાગે નફરતો તથા અસહિષ્ણુતાનો બંડાર બની જતો હોય છે.

ધાર્મિકતાનો ઊભરો અને નીતિમત્તાની ઓટ

સંપ્રદાયિક રૂઢિઓ, આચારો, નિયમો, વગેરે પ્રત્યે આટલો બધો સમય તથા શક્તિનો ભોગ આપનાર માણસને તેના વ્યાવહારિક જગતમાં આપણે તદ્દન જુદ્દો જ જોઈએ છીએ. તે જરા પણ સંકોચ વિના ભેળસેળ કરે છે, ઓછું જોખે છે, માલબદલો કરે છે, છેતરે છે, કામચોરી કરે છે, વિશ્વાસધાત કરે છે, વચનભંગ કરે છે, લાંચ-રુશવત લે છે. અસત્ય બોલવું તેને મન રમત છે. તે કન્યાનો દહેજ લે છે. ઓછો દહેજ લાવનાર કન્યાને રિબાવે છે અને અંતે બાળી પણ મૂકે છે. એવું કયું અનિષ્ટ છે જે આપણે નથી કરતા? દાણચોરી તથા દેશદોહીનું કામ કરનારા માણસોને જેલમાં પાઈપૂજા કરતા જોયા છે. આ બધું સાબિત કરે છે કે આપણે તથાકથિત ધાર્મિક પ્રજા તો છીએ પણ નીતિમાન નથી અથવા બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં છીએ. અંગ્રેજોએ આપણાને વારસામાં જે નીતિમત્તાનું ધોરણ આપ્યું હતું તે પણ આપણે સાચવી શક્યા નથી. ગોરી પ્રજા તો દાડુ-માંસ વગેરેનો ખુલ્લાખુલ્લા પ્રયોગ કરે છે, જ્યારે આપણે ‘જેવું અન્ન તેવું મન’ સૂત્રને વળગીને વનસ્પતિ કે કંદ-મૂળ જેવી વસ્તુઓ પણ નથી ખાતા. જો આ બધાં અન્ન શુદ્ધ હોય તો આપણાં મન તો પેલી ગોરી પ્રજા કરતાં સેંકડેગણાં શુદ્ધ થવાં જોઈએ ને? પણ તેવું નથી દેખાતું, કારણ કે આપણે ધર્મશાસ્ક્ર (સંપ્રદાય-રૂઢિઓ) ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ, જ્યારે પેલા નીતિશાસ્ક્ર ઉપર ભાર મૂકે છે.

આપણી લોકસભા તથા વિધાનસભાઓનો વધુમાં વધુ સમય કોણે કેટલું કમિશન ખાધું, કોણે કેટલા પૈસા હડપ કર્યા તથા કેટલી સત્તાનો દુરૂપયોગ કર્યો, વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં પૂરો થાય છે. જે સમય રાષ્ટ્રહિત તથા લોકહિતની વ્યાપક તથા ગંભીર ચર્ચાવિચારણ કરવામાં ઉપયોગી થવો જોઈએ તે થતો નથી. મહત્વાનાં બિલો પૂરી ચર્ચા કર્યા વિના મિનિટોમાં પાસ કરી દેવાય છે. જે તથ્યો આખો દેશ જરા પણ શંકા વિના જાણે છે, તેને માત્ર કચ્ચાગરી બહુમતીના જોરે અસત્ય સાબિત કરાય છે. ચર્ચાનો સ્તર એટલો

બધો નિમ્ન કક્ષાનો જોવા મળે છે કે આપણું (દેશનું) ભવિષ્ય અજ્ઞોના હાથમાં છે કે વિશેષજ્ઞોના હાથમાં તે સામાન્ય બુદ્ધિનો માણસ પણ જાણી શકે છે.

માત્ર સરકારી ક્ષેત્રમાં જ બધાં દૂષણો ભેગાં થયાં છે તેવું કહેવું નથી. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નીતિમત્તાની દસ્તિએ આપણે વધુ ને વધુ વામન થતા જઈએ છીએ. ધાર્મિકતાનો ઉભરો અને નીતિમત્તાની ઓટ - બંને એકસાથે આગળ વધી રહ્યાં છે, બલકે વધુ પડતો આ ધાર્મિક ઉભરો અફીણના નશાની માફક લોકોને જુસ્સો તો ચબાવે છે, પણ પ્રજાના નૈતિક સ્તરને જરાય ઉંચો નથી કરી શકતો. અર્થલોલુપતા તથા સત્તાલોલુપતાની પ્રચંડ ભીસમાં આપણે સૌ પરસ્પરને ભીસી રહ્યા છીએ. લગભગ પ્રત્યેક ધાર્મિક આયોજન કોઈ ને કોઈ રીતે નાના-મોટા ફંડફણ માટે જ થતું હોય છે. આવા ફણાઓના ઢગલા માટે પ્રજામાં ધાર્મિકતાનો ઉભરો લાવવો અનિવાર્ય છે. આવો ઉભરો ધર્મની ભવ્યતાનું બારોટી અફીમ પિવડાવીને જ લાવી શકાય. વધુ નહિ, માત્ર 5-10 દિવસ નશો રહે એટલે બસ. બોરડી ખંખેરાઈ જાય એટલે ઘણું થયું. ખંખેરાઈ ગયેલી બોરડીને ધાર્મિકતા મળી. આયોજકો તથા ઉદ્ઘોષકોને અર્થ સાથે તારણહારતા મળી. હા, નીતિમત્તા તો બિચારી દૂર પડેલા જોડા આગળ ડૂસકાં ભરતી રહે. તેને મંચ સુધી પહોંચવા જ ન દીધી. કદાચ કરસનદાસ માણેકે એટલે જ કંબું હશે:

થેલી, ખડિયા, ઝોળી, તિજોરી સૌ ભરચક ભરાણાં,
કાળી મજૂરીના કરતલને બે ટંક પૂણ્યા ન દાણા -
તે દિન આંસુભીનાં રે હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!

નીતિમત્તા વિનાની ધાર્મિકતાથી હરિનાં લોચનિયાં આંસુ જ સારતાં હશે!

કદાચ એટલે જ આપણે દરિદ્ર છીએ, દુઃખી છીએ, જીવનના પ્રાણપ્રશ્નોને હલ ન કરી શકનારા છીએ. કુદરતી સંપત્તિથી ભરપૂર ભૂભાગ ઉપર વસીને પણ આપણે સમૃદ્ધ નથી થઈ શકતા, કારણ આપણે પોતે જ છીએ.

આવાસપ્રશ્ન

1

સ્વાધીનતા સાથે આપણાને વારસામાં મળેલા અનેક વિકટ પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન પ્રજા માટે આવાસનો રહ્યો છે. છેલ્લાં 40 વર્ષોમાં આ પ્રશ્નનું સમાધાન તો દૂર રહ્યું, સૌથી વધુ વિકરાળતા તેણે ધારણ કરી છે. ત્રણોક વર્ષ પહેલાં મારે મેડિસકો દેશના પ્રવાસે જવાનું થયેલું. તેની રાજ્યાની મેડિસકો સિટીની વસતી એક કરોડ અને સિતેર લાખની હતી. આટલું મોટું શહેર અને આટલી વિશાળ વસ્તી હોવા છતાં અને મેડિસકો દેશ સામાન્ય કક્ષાનો દેશ હોવા છતાં પણ ત્યાં મેં મુંબઈ-કલક્તા જેવી ઝૂપડપણી જોઈ ન હતી. દૂરદૂર સુધી નાનાં પણ આયોજનપૂર્વકનાં વ્યવસ્થિત મકાનો જોઈને મને નવાઈ લાગેલી.

લંડન - ન્યૂયૉર્ક - ટોકિયો જેવાં વિશાળ નગરોમાં મકાનોના અભાવનો પ્રશ્ન નથી, પણ વધારાનાં મકાનોનો પ્રશ્ન છે. માત્ર અડધા જ કલાકમાં તમે ભાડેથી કે વેચાતું મકાન પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણેનું મેળવી શકો છો. કેટલીયે જાહેરાખબરો, મકાનો માટેનાં જ સામયિકો તથા દલાલો ચપટી વગાડતાં તમને મકાન આપી શકે છે. પૂરા પૈસા ન હોય તો બહુ સરળતાથી લોન મળી શકે છે. કાર્યાલયોની વિધિઓ એટલી ટૂંકી તથા જડપી હોય છે કે કશી જ દોડાદોડી કર્યા વિના માત્ર ટેલિફોન કરીને પણ કામ થઈ શકે છે. ત્યાંની પ્રજાની જવનશક્તિ મકાન મેળવવા, કબજો જમાવવા, કબજો છોડવવા કે વર્ષો સુધી કોર્ટકચેરીઓના ધક્કા ખાવામાં વેડફાઈ જતી નથી. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોને બને તેટલાં સરળ અને દબાણ વિનાનાં કરીને જ પ્રજાને સુખ-શાંતિ આપી શકાય. આપણો આ ત્રણોય ક્ષેત્રોને ભીષણ દબાણવાળાં બનાવી દીધાં છે; એટલે આપણે શાંતિ માટે યણો, સપ્તાહો અને યોગશિબિરો કરવાં પડે છે. પેલી પ્રજા આમાંનું કશું જ કર્યા વિના સરળતાથી જવન જીવી શકે છે.

આવાસના પ્રશ્નો દૂર ઊંડાણાં ગામડાંઓને પરેશાન નથી કરતા, પણ નગરો તથા મહાનગરોને હેરાન-પરેશાન કરી રહ્યા છે. વસ્તી રોજ-રોટી માટે નગરો તરફ દોડી રહી છે, કારણ કે ગામડાંઓમાં બધા માણસોને રોજ આપવાની ક્ષમતા નથી. જે કાંઈ થોડીક ક્ષમતા છે તે અવિકસિત અને ઉપરથી અવધિવાળી છે. એક નાના ગામમાં રહીને બ્યાપાર કરનારો માણસ રોજ તો કદાચ મેળવી શકે, પણ લક્ષાધિપતિ કે કરોડપતિ ન થઈ શકે, પણ જો તે કોઈ નગર-મહાનગરમાં જઈને વસે તો ત્યાંની બ્યાપકતામાં તે પૈસાદાર થઈ શકે. માત્ર રોજ-રોટી માટે જ નહિ, પણ શિક્ષણ, પૈસો, કળા, સાહિત્ય, કારીગરી, સંગીત તથા સંપર્ક, વગેરે અનેક તત્ત્વોનાં વિકાસ, કદર અને તકો નગરોમાં મળે છે તે ગામડાંમાં મળતાં નથી. એટલે નગરો તરફ પ્રજાના ધસારાને રોકી શકાશે નહિ. માત્ર નગરોને વધતાં અટકાવો અને ગામડાંને ભાંગતાં બચાવો તેવી બૂમો પાડવાથી કશું જ પરિણામ આવ્યું નથી કે આવવાનું નથી. જ્યાં રોજ હશે ત્યાં પ્રજા દોડશે. આ એક અનિવાર્ય પ્રક્રિયા છે તેમ સમજીને તેનું હકારાત્મક આયોજન કરવું જોઈએ. નકારાત્મક દસ્તિથી પ્રશ્નોનું સમાધાન નથી થતું, માત્ર બળાપો જ વ્યક્ત કરી શકાય છે.

સાહસિક પ્રજાનો વિકાસ

જોકે ગામડાં તૂટી રહ્યાં છે તેવું કહેવું પણ બરાબર નથી. આજે પણ મોટો ભાગનાં ગામડાં ભરપૂર છે. ત્યાં પણ મકાનો ઉજ્જવ થયાં નથી. હા, ગામડાની મહત્વાકંક્ષી, રોજ-રોટી કે જવનવિકાસને સ્થગિત ન કરવાની ઈચ્છાવાળી પ્રજા નગરો તરફ જઈ રહી છે. તેણે જવું જ જોઈએ. જો તે જ્યાં છે ત્યાં જ અટકી જાય તો તેનો પૂરતો વિકાસ ન થઈ શકે. કચ્છના દૂરના ગામડાનો એક સામાન્ય માણસ મુંબઈ કે કલક્તા જઈને પોતાની ક્ષમતાથી જહાજરાઝીનો માલિક, ઉદ્યોગપતિ કે મોટો વેપારી બને છે. જો તે ગામડાંમાં જ રહી ગયો હોત તો તેનો આવો વિકાસ થઈ શક્યો ન હોત. વ્યક્તિના વિકાસમાં સ્થળનું મહત્વ રહેતું જ હોય છે. પલાંઠી વાળીને એક જ જગ્યાએ બેસી ગયેલી પ્રજા બહુ તો પેટ બરનારી પ્રજા થઈ શકતી હોય છે, પણ સાહસી અને પ્રવાસી પ્રજા વિકાસની હરણફળો ભરી શકતી હોય છે.

આજે જો ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ અને રાજ્યસ્થાન, વગેરેની પ્રજાઓને મુંબઈ-કલકત્તા, વગેરે નગરોથી તેમનાં ગામોમાં પાછી મોકલી દેવામાં આવે તો આખું અર્થતંત્ર જ તૂટી પડે. એટલે નગરો તરફ પ્રજાનો જે ધસારો છે, તેને રોકી શકાશે નહિં, રોકવો પણ ન જોઈએ.

સંતુલનનો અભાવ

પણ ત્યારે નગરોમાં ઠલવાતી આ પ્રજાને વસાવવી કયાંથી? મોટો પ્રશ્ન આવાસનો છે. આ કોઈ ન ઉકેલી શકાય તેવો પ્રશ્ન નથી. પૂર્વ કલ્યું તેમ એક કરોડ ને સ્કિત્સેર લાખની વસ્તીને મેક્સિકો સ્કિટી ટીક્ટીક રીતે વસાવી શકતું હોય તો આપણે મુંબઈમાં માત્ર 70 લાખની વસ્તીને કેમ ન વસાવી શકીએ? એમ કહેવાય છે કે અત્યારે મુંબઈમાં 45 ટકા લોકો જૂંપડપણીમાં રહે છે. પ્રતિવર્ષ આ ટકાવારી વધી રહી છે. આવનારાં વર્ષોમાં પૂરું મુંબઈ જૂંપડપણીનગર થઈ ગયું હશે. જો આમ થશે - જરૂર થશે - તો તેમાં વસ્તીનો વધારો નહિં પણ આપણી અક્ષમતા જ કારણરૂપ ગણાશે. આવાસના પ્રશ્નને આટલો વિકરાળ બનાવવામાં ભાડવાત માટેનો એકપક્ષીય કાયદો તથા જમીનસંપાદનથી માંડીને મકાનબાંધકામ અને તે પછી તેના ઉપરના ભીષણ કર, વગેરે મુખ્ય કારણો છે.

આપણે મોટા ભાગે છેડા ઉપર જીવનારી પ્રજા છીએ. છેડા ઉપર સંતુલન નથી હોતું. સંતુલન તો મધ્યમાં હોય છે. આપણે મોટા ભાગે એવા કાયદા બનાવીએ છીએ કે તે કાં તો આ છેડાના હિત માટે હોય કે પછી પેલા છેડાના હિત માટે હોય. બંને છેડાઓને પૂરો ન્યાય મળે તેવો સંતુલિત કાયદો બનાવી શકીએ તેવી સંતુલનદિશિ હજુ આપણે મેળવી શક્યા નથી. ભાડાના જ કાયદાને લો. એક વાર કોઈને તમે મકાન ભાડે આપો પછી તમે તેને ખાલી કરાવી ન શકો. મોંઘવારીની સાથે તમે ભાડું વધારી ન શકો. અરે, ભાડવાત ભાડું આપવાનું બંધ કરી દે તોપણ તમે મકાન ખાલી કરાવી ન શકો. જો કોઈમાં જાઓ, તો લાંબી પ્રક્રિયા પછી કોઈ તમને ચઢેલું ભાડું આપવાનો હુકમ કરે, તે પણ હપ્તાથી ભરવાની ભાડવાતને રાહત આપે. જો ભાડવાત હપ્તા ભરવામાં પણ ચૂક કરે તો ફરી કોઈમાં જાઓ, ફરી પાછી એની એ જ પ્રક્રિયા અને અંતે હપ્તા ભરવાની તાકીદ કરીને કર્તવ્ય પૂરું કરાય.

ભાડવાત તમને માસિક 100/- રૂપિયા ભાડું આપતો હોય, પણ તે પોતે પાંચસો કે હજારના પેટાભાડૂત રાખીને તમારી જ મિલકત ઉપર આવક ઊભી કરે. જો સ્થળ મહત્વનું હોય તો ભાડવાત શક્ય તેટલી પાંચડી વસ્તુલ કરે. ભાડવાત જૂના સમયનું નજીવું ભાડું આપતો હોય તોપણ મકાન રિપેર કરવાની જવાબદારી મકાનમાલિકની હોય. જો મકાનમાલિક રિપેર ન કરાવે તો ભાડવાત પોતે મકાનની મરામત કરાવી, ભાડામાંથી રકમ કાપી શકે. નગરપાલિકા સમય-સમય ઉપર મકાનની વેલ્યુ વધારી તેના ઉપર કર નિર્ધારિત કરે તે જો ભાડવાતના માથે ન હોય તો મકાનમાલિકે જ ભરવાના હોય. મુંબઈ જેવા શહેરમાં આજે પણ ઘણાં મકાનો પાંચ કે દશ રૂપિયાના ભાડે ચાલી રહ્યાં છે. વર્ષો-જૂનાં આ મકાનોમાંથી મકાનમાલિકને શું મળે તે વિચારવાનું. જીર્ણશીર્ણ થયાં હોવાથી પ્રતિવર્ષ કેટલાંક મકાન ધરાશાયી થઈ જાય છે અને ઘણાંને દબાવી મારે છે. સુંદર નવાં મકાનોની બાજુમાં જ જૂનાં, ગંધાતાં અને ખખડી ગયેલાં મકાનો આપણી અભ્યવસ્થા તથા લાચારીની સાક્ષી આપતાં ઊભાં છે.

જો મકાનમાલિક તે જગ્યાએ નવું બહુમાળી મકાન બાંધવા ઈચ્છે તોપણ ભાડવાતો ખાલી ન કરે. નવા બંધાયેલા મકાનમાં તેટલી જ જગ્યાનું મકાન તેમને ભાડે આપવાની બાંધધરી આપો તોપણ કદાચ વધુ કસીને સોંદો કરવા ભાડવાત પ્રયત્ન કરે.

એવાં કેટલાંક ઉદાહરણ હું જાણું છું કે નવા બંધાયેલા મકાનમાં ભાડવાતને મફત ફ્લેટ આપવાની શરતે ભાડવાતો થોડા સમય માટે ખસ્યા હોય. આપણી પાસે એવાં પણ ઉદાહરણો છે કે ભાડવાતે પોતાનો બંગલો કે ફ્લેટ વસાયો હોય તોપણ જૂના ભાડાના મકાનનો કબજો છોડતા ન હોય. પોતાના નવા મકાનના વધુ પૈસા કમાવા કોઈને ભાડે આપું હોય અથવા નવા મકાનમાં તો તે રહેવા ગયો હોય, પણ જૂનું ભાડાનું મકાન પોતાના કબજામાં જ રાખતો હોય. ઘણી વાર વિદેશ ગયેલો મકાનમાલિક કાયમ માટે સ્વદેશ પાછો ફરે અને પોતાના મકાનની તાતી આવર્ષયકતા હોય તોપણ ભાડવાત પાસે મકાન ખાલી કરાવી શકાય નહિં. પૂર્વ કલ્યું તેમ, ભાડવાત પોતાના નવા મકાનમાં રહેતો હોય તોપણ કબજો છોડાવી શકાય નહિં. મકાનમાલિકની લાચારી એટલી બધી કે કબજો પાછો મેળવવા કાં તો તે કોઈમાં જાય, જ્યાં વર્ષો સુધી મુદ્દતો ભર્યા પછી પણ પૂરો ન્યાય મળશે તેની ખાતરી નથી. કોઈમાં કેસ જીત્યા પછી માથાભારે અને વગવાળો

ભાડવાત વર્ષો સુધી મકાન ખાલી ન કરે, કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સ્ટે ઓર્ડરને નિમિત્ત બનાવી શકે.

નિરાશાથી પ્રજા ભાંગી પડે

આપણે એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ કે કોઈ અને તેમાં પણ દીવાની કોઈમાં જઈને ઝડપથી કોઈ ઉચિત નિર્ણય મેળવી શકાય તેવું રહ્યું નથી. પ્રજા જ્યારે વહીવટકેતથી નિરાશ થાય ત્યારે અડધી ભાંગી પડે, પણ જો તે ન્યાયના ક્ષેત્રથી પણ નિરાશ થાય તો પૂરી ભાંગી પડે. ભૂતકાળમાં સૌરાષ્ટ્રમાં વધુપડતા બહારવટિયા થવાનું મુખ્ય કારણ ન્યાય પ્રત્યેની નિરાશામાં રહેલું છે. તેજસ્વી પ્રજા સતત અન્યાયને પડકાર ફેંકે અને નમાલી પ્રજા મૂંગા મોઢે બધું સહી લે. કોઈ પણ દેશ માટે ન્યાય પ્રત્યેનો અવિશ્વાસ સૌથી વધુ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારો બની જતો હોય છે. ન્યાયના ક્ષેત્રથી નિરાશ થયેલી પ્રજા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બે ટૂંકા રસ્તા અપનાવતી હોય છે: (1) ભાડવાતને પૈસા આપીને મકાન ખાલી કરાવવું, (2) ગુંડાઓને રોકીને ધાક્ધમકીથી મકાન ખાલી કરાવવું. સારા માણસો પોતાની લાચારીને સમજને ભાડવાતને સારી રકમ આપીને મકાન ખાલી કરાવવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. ભાડવાતો પણ કસીને સોઢો કરી પડાવાય તેટલું પડાવતાં આંચકો નથી અનુભવતા. અહીં ધર્મ કે નીતિની કોઈને પડી નથી હોતી. ઘણી વાર તો વધુ-પડતા ધાર્મિકો અને મંદિરો તથા કથાવાતીમાં આગળપડતો ભાગ લેનારાઓ બરાબર કસીને સોઢો કરતા હોય છે, પણ જો ભરપૂર પૈસા આપવા છતાં પણ જો ભાડવાત મકાન ખાલી ન કરે તો છેવટમાં ગુંડાઓની સેવા પણ લેવાય છે.

પ્રત્યેક મોટા નગરમાં પોલીસની સમાંતર ગુંડાઓની પણ ઓછીવતી સત્તા કામ કરતી હોય છે. ઘણી વાર આ બંને સત્તાઓ વચ્ચે ઘર્ષણ થતું હોય છે, તો ઘણી વાર પ્રણયમૈત્રી પણ થતી હોય છે. જે કામ વર્ષોના ધક્કા તથા પૈસાનું પાણી કર્યા પછી કોઈ નથી કરી શકતી તે કામ આ લોકો ચયપી વગાડતાં કરી શકે છે. બસ, અહીંથી અરાજકતા, અવ્યવસ્થા અને ભયભીતતા શરૂ થાય છે. પણ પ્રત્યેક ગુંડાટોળીનું બ્યક્ઝિતત્વ સરખું નથી હોતું. કેટલાક સામા પક્ષ પાસેથી પણ પૈસા વસૂલ કરીને વાતને જ્યાંની ત્યાં સ્થગિત રાખી દે છે. વાત પતી ન જાય તો બંને પક્ષો પાસેથી અવારનવાર આવક થતી રહે છે. ગુંડાઓ સાથે એક વાર સંબંધ બાંધ્યા પછી શત્રુતા કરવાનું કોઈને પણ પોસાય નહિ. એટલે કામ નહિ થાય તેવી ખાતરી થઈ ગયા પછી પણ ઘણા લોકો આ ચક્કરમાંથી છૂટતા નથી. આવું બધું અનિષ્ટ કેમ કરવું પડે છે? કારણ કે પોતાનું મકાન પાછું જોઈએ છે. કાયદાથી તે શક્ય નથી એટલે બીજા શક્ય તે રસ્તે પ્રજા વળી જાય છે. આથી વધુ ચિંતાનો શો વિષય હોય કે કાયદા પ્રમાણે જીવવા માગનાર ડગલે ને પગલે હાનિ જ હાનિ ઉઠાવે અને કાયદાને મુહીમાં લઈને દૃષ્ટા પ્રમાણે રમત રમનાર લાભ જ લાભ મેળવે? મકાનભાડા સંબંધી બનાવાયેલો કાયદો લગભગ એકપક્ષીય થઈ ગયો છે.

એકપક્ષીય કાયદો

કાયદો બનાવતાં લોકો એવી અસરમાં હતા કે બધા જ મકાનમાલિકો શોષણ કરનારા છે અને બધા જ ભાડવાતો શોષિત છે. આ પૂર્વગ્રહ જ હોવાથી યથોચિત સંતુલન રાખી શકાયું નથી. આ કાયદાને કારણે મકાનો ખાલી પડ્યો હોય તોપણ કોઈ ભાડે આપવા તૈયાર નથી, કારણ કે ભાડે આપવાનો સીધો અર્થ છે કે કાયમ માટે મકાન ખોવું. આ એકપક્ષીય કાયદાથી એક તરફ મકાનમાલિકોને નુકસાન થયું છે, તો તેથી પણ વધારે નુકસાન ભાડવાતોને થયું છે, કારણ કે ઝૂંપડપણીની અનિવાર્યતા અહીંથી શરૂ થઈ જાય છે. મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, વગેરે નગરોમાં રોજ છે, પણ મકાન નથી એટલે હવે લાચાર વર્ગ ઝૂંપડપણી ઊભી ન કરે તો બીજું શું કરે? ઝૂંપડપણી ઊભી કરવા માટે કશી જ સરકારી વિધિ નથી કરવી પડતી, બસ જમીન ખાલી દેખાય કે તરત જ ઝૂંપડાં ઊભાં કરી દો. કોઈ નકશો નહિ, કોઈ મંજૂરી નહિ, કોઈ એન.ઓ.સી.ની જરૂર નહિ. ‘સબ ભૂમિ ઝૂંપડો કી?’ આપણે ત્યાં કાયદેસરનું બાંધકામ પણ અનેક ધક્કા પછી કરી શકાય છે, તેમાં જો થોડો ફેરફાર કર્યો હોય તો તોડનાર અધિકારીઓ વગર નોટિસે ઘૂળઘાણી કરી શકે છે. પણ ઝૂંપડપણી માટે આવો કશો ભય નથી, કારણ કે તદ્દન ગેરકાયદેસર બાંધકામ છે. તદ્દન ગેરકાયદેસર જે થતું હોય તેમાં ઉખલગીરી ન કરાય!

એક વાર એક હળદર વેચનારને ભળસેળના કાયદામાં પકડવામાં આવ્યો. કેસ ચાલ્યો. ન્યાયધીશો તેને નિર્દોષ છોડી મૂક્યો, કારણ કે તેમાં ભળસેળ હતી જ નહિ. એમ ન સમજતા કે તે ચોખની હળદર હતી. ના... ના... તેમાં હળદર નામનું તત્ત્વ જ ન હતું, એટલે

બેળસેળ ન હતી! પ્રત્યેક ઝૂંપડપણી સાથે અનેક સ્થાપિત હિતો જોડાઈ જતાં હોવાથી તેને રોકી શકતી નથી. મુંબઈના આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ મથકેથી બહાર નીકળતાં જ પ્રત્યેક વિદેશીને જે દશ્ય જોવા મળે છે તે પ્રથમ પ્રભાવ ભારત વિશે ભારે જુગુપ્સા ભરી દે છે: આ ભારત, જ્યાં કુદરતી હાજરે જવા માટે માર્ગની બંને બાજુએ સેંકડો પુરુષો નીચું ઘાલીને બેઠા હોય છે. ગંધાતી ગટરો અને બણબણતાં માખી-મચ્છરો વચ્ચે એકલા મુંબઈમાં જ 45 લાખ લોકો જીવી રહ્યા છે! મકાનોની સીડીઓ નીચે, ખાંચામાં, રેલવેના ભંગાર ડબ્બાઓમાં, પાઈપોનાં ભૂંગળાંમાં, પુલોની નીચેની જગ્યાઓમાં, જ્યાં-ત્યાં, જેમ-તેમ, ગમે ત્યાં માણસો જાનવર કરતાં પણ ભૂંડી દશામાં સડી રહ્યાં છે! આ દેવભૂમિ ભારત! અહીં અવતરવા દેવો લાલાયિત રહે છે! અહીં જ ભગવાનના અવતાર થાય છે અને ધર્મની સ્થાપના થાય છે!

ભારતની અસંખ્ય દીવાલો ઉપર તો સત્યુગ આવી ગયો છે. યજ્ઞો, સપ્તાહો, શક્તિપાતની શિબિરો બહુ સરળતાથી મોક્ષ તો આપે છે, પણ મકાન નથી આપી શકતાં. અરે, મકાન ન આપે અને માત્ર ધૂમ પૈસો માત્ર સંડાસ બાંધી આપવામાં ખર્ચો તોપણ ભારતની હવા શુદ્ધ થાય. પણ પ્રજા તો દુર્ગંધ મારતી અને અસામાજિકતાથી ખદબદ્દી રહી છે. ત્યારે એનો ઉપાય શો? છે એવો કોઈ રસ્તો કે જેથી પ્રત્યેક કુટુંબને પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણેનું સારું સ્વચ્છ સુધાર મળે? હા, છે.

2

બહુ મોડેમોડે, આટલું બધું બગડી ગયા પણી સરકારે હમણાં એક આવાસનીતિની જહેરાત કરી છે. સમાચારપત્રોના આંકડા પ્રમાણે 1,80,000 કરોડ રૂપિયા તે આવાસયોજના પાછળ ખર્ચવાની છે. ગામેગામ, નગરેનગરે આ રકમમાંથી લાખો મકાનો બંધારો અને ઘરબાર વિનાના લોકો તેમાં રહેતા થશે. આટલી મોટી – જંગી રકમ મેળવવા માટે સરકારને ભારે કર નાખવા પડશે અને આ અંદાજી રકમ વર્ષો વીતશે તેમ નાની થઈને અંતે વળતર માટે અધ્યો જેવી થઈ જશે, અર્થાત્ જેટલાં મકાનો બાંધવાનું લક્ષ્ય છે તેટલાં મકાનો માટે આ રકમ નાની થઈ જશે, કારણ કે પ્રતિદિન મૌંઘવારી વધતી રહે છે. મૌંઘવારી વધે અને પગારો ન વધારો તે પણ શક્ય નથી. પગાર વધારો અને વહીવટી ખર્ચમાં બજેટનો મોટો હિસ્સો વાપરી નાખો, પણી દુષ્કાળરાહત, મધ્યાહ્ન-ભોજન, વગેરે અનુત્યાદક ક્ષેત્રો પ્રત્યે બજેટની કોથળી છૂટી મૂકો. હવે વિકાસ માટે શું રહ્યું? ઉત્યાદક યોજનાઓ નાશાંના અભાવે કાં તો બંધ કરવી પડશે અથવા અત્યંત મંદ ગતિએ ચલાવવી પડશે. આવાસ માટે આટલી મોટી રકમ કર નાખ્યા વિના ફાજલ પાડવી શક્ય જ નથી.

વર્ગીય રાજકારણ

સરકારનો જેને પણ હાથ અડે તેમાં રાજકારણ, વહીવટની અકુશળતા, વિલંબ અને મોટા પ્રમાણમાં કટકી ન હોય તો સૂર્ય પણ્ચિમમાં ઊગે.

આવાસયોજનામાં ભારતના પ્રત્યેક નાગરિક માટે સમાન તકો નથી, પણ સરકારની વોટ બેંકને છલકાવી આપનાર વર્ગોને લક્ષમાં લેવાયા છે. એવું લાગે છે કે આ વર્ગીય રાજકારણ અર્થાત્ કોમવાદી રાજકારણમાં હજુ પણ આપણે વધુ ને વધુ ઊંડા ઝૂંપતા જઈ રહ્યા છીએ. વર્ગબેદ અને કોમબેદમાં જ્યાં ડગલે ને પગલે લાભો ધરી દીધા હોય ત્યાં કોમી એકતા કે વર્ગવિહીનતાની વાતો માત્ર ફારસ જ કહેવાય. આવાસયોજના જેવી સર્વની જરૂરિયાતવાળી યોજનામાં પણ રાજકારણની બદબૂ દૂર ન કરી શકાઈ હોય તો તેની ભવિષ્યની સિદ્ધિઓ કેવી હશે તે સમજ શકાય તેમ છે. સરકારને જો વર્ગબેદ અને કોમવાદ સમાપ્ત કરવા હોય તો હવે જે કોઈ નવી યોજનાઓ થાય તે માત્ર ભારતના નાગરિકને ધ્યાનમાં રાખીને થાય. નાગરિકતાને ગૌણ બનાવી કોમ કે વર્ગવિશેષ માટે જ યોજનાઓ ઘડાશે તો દિનપ્રતિદિન પ્રજા ભારે વિખવાદ, સંઘર્ષ અને વિરોધી ભાવ જગાડનાર નિરાશા તરફ દોરાઈ જશે.

આવાસનીતિની મૂળ વાત ઉપર આવીએ. પ્રથમ તો જો સરકાર સ્વયં આ વહીવટ કરવાની હોય તો ઇન્દ્રાનગરોમાં નવાં બંધાયેલાં અને માત્ર એકાદ વર્ષમાં પીંખાઈ-ચૂંથાઈ ગયેલાં મકાનો જોઈ આવો. પચાસ ટકા પૈસા પણ પૂરા વપરાતા નથી. બાંધકામ એટલું તકલાદી હોય છે કે તે થોડાં વર્ષો પણ ટકી શકતું નથી. જહેર ઉદ્યોગો અને ખોટ કરતા ઉદ્યોગોને હોંશોહોંશો પોતાના બનાવ્યા તો ખરા, પણ હવે તેમને ચલાવવા તે માથાનું શૂણ થઈ ગયું છે. સરકાર ગમે તેટલી સારી હોય, સ્વચ્છ હોય તોપણ તેને નોકરિયાતોથી કામ લેવાનું હોય છે.

એટલે કટકી, વિલંબ, નિમ્ન સ્તર અને ધોર અવ્યવસ્થાને રોકી શકતાં નથી. તેના કરતાં આવાં કાર્યો પ્રજાને જ કરી લેવા પ્રોત્સાહન અપાય તો નિર્માણ માટેનો સમય ઘટે, સ્તર સુધ્યે, અવ્યવસ્થા મટે અને સરકારનું શિરદઈ દૂર થાય.

રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતા

સર્વપ્રથમ તો આવાસો માટે વિપુલ ધન જોઈએ. કર દ્વારા ભેગું કરીને નોકરિયાતોના હાથે તેને ધૂળધાણી કરવું તેના કરતાં પ્રજા સ્વયં આ ક્ષેત્રમાં પોતાનું વધારાનું ધન લગાવે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. પ્રજા જો બેંકમાં, પેઢીમાં કે શોરોમાં મૂડીરોકાણ કરીને 15થી 20 ટકા લાભ મેળવી શકતી હોય, તો આવાસ તો રાષ્ટ્રીય આવશ્યકતા છે. તેમાં રોકાયેલા ધનનું પૂરું વળતર ભવિષ્યની સુરક્ષા સાથે તેને મળવું જ જોઈએ. તેના મૂડીરોકાણથી માત્ર તે જ લાભાન્વિત નથી થતી, પણ દેશની એક તાતી આવશ્યકતા પૂરી કરવામાં તે સહાયક થાય છે. એટલે મૂડીરોકાણ માટે જેટલાં આકર્ષણો, થાપણો, બોંડો, વગેરેમાં કરવામાં આવે છે, તેથી વધુ આકર્ષણો આવાસ માટે થયેલા મૂડીરોકાણને મળવાં જોઈએ.

કરથી છટકેલું નાણું (બિનહિસાબી ધન) અબજો-અરબો રૂપિયામાં ફરી રહ્યું છે તથા સ્થગિત થયું છે. હજાર પ્રયત્નો પછી પણ તેમાં ખાસ સુધારો કરી શકાયો નથી. જ્યાં આવકવેરાનો દર ધણો ઊંચો હોય ત્યાં આ દૂષ્ણ રહેવાનું જ. જો બધા પ્રયત્નો પછી પણ આ રોગને નાથી શકતો ન હોય તો નવી દિશાઓ તલાશવી જોઈએ. કરથી છટકેલાં નાણાંને પ્રગટ કરવા ઈન્દ્રિય બોંડ જેવી યોજનાઓ અમલમાં મુકાઈ તે ઠીક જ થયું. પણ તેના કરતાં પણ જો આ બિનહિસાબી નાણાંને આવાસનિર્માણ તરફ વાળવામાં આવે તો તે કદી સંતાડી ન શકાય તેવી રીતે પ્રગટ થઈ જાય, અર્થાત્ મકાનો બંધાઈ જાય. આજે પણ જમીન ખરીદવામાં તથા મકાનના બાંધકામમાં અમુક અંશો તો બિનહિસાબી નાણું વપરાતું જ હોય છે, પણ પ્રજા દ્વારા અત્યારે બંધાતાં મકાનો લગભગ પોતાને માટે હોય છે. વ્યાપારિક ધોરણે બંધાતાં મકાનો વેચી દેવા માટે હોય છે, જેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. વ્યાપારિક ધોરણે ભાડે આપવા જથ્થાબંધ મકાનો બંધાતાં નથી, કારણ કે ભાડાનો કાયદો લાલબજી લઈને આડો ઊભો છે. જેની પાસે હિસાબી કે બિનહિસાબી મૂડી છે તેને છૂટથી મકાન-બાંધકામમાં રોકવા દો, તેને પૂરું વળતર મેળવવા દો. આમ થવાથી સરકારને ભાડા ઉપર ભારે કર મળશે. કારીગરો, મજૂરો, આર્કિટેક્ટો, બેંકો, કોન્ટ્રાક્ટરો, વગેરેને સૌને રોજ મળશે. પ્રજાને મકાન મળશે.

સરકાર રાષ્ટ્રીય આવાસનીતિનું નિશ્ચિત નિર્ધારણ કરે તેમાં નાનામાં નાના મકાનનાં કદ તથા સ્વરૂપ નક્ષી કરે. તેથી નાનું બનાવી શકાય જ નહિ. ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાઓ તો તે પૂરી કરતું જ હોય. મોટામાં મોટા મકાનને બાંધવામાં કોઈ પ્રતિબંધ ન હોય પણ તેનો કરભાર એટલો હોય કે અનાવશ્યક મોટું મકાન રાખવું પોસાય જ નહિ. જેમ ગરીબો તથા મધ્યમવર્ગના માણસો આ દેશના નાગરિકો છે, તેમ શ્રીમંતો પણ આ દેશના જ નાગરિકો છે. પ્રત્યેક શ્રીમંત શોષણખોર છે તેવું વાતાવરણ ઊભું કરવાથી ઊદ્યોગોને તથા નિર્માણને ફટકો પડશે. શ્રમને ન્યાય મળવો જ જોઈએ, પણ તે માટે શ્રીમંતોને કંગળ બનાવવા જરૂરી નથી. શ્રમ અને મૂડી બંનેની જરૂર છે. બંને એકબીજાનાં પૂરક તથા પોષક બને, વિરોધી નહિ. જો ભાડાનો કાયદો સંતુલિત રીતે સુધારવામાં આવે તો સરકારની જગ્યાએ પ્રજા પોતે પણ અબજો રૂપિયાનું મૂડીરોકાણ આ ક્ષેત્રમાં કરે. વ્યાપારની અનિશ્ચિત આવક કરતાં ભાડાની નિશ્ચિત અને ખાતરીવાળી આવક મેળવવા સૌકોઈ આકર્ષાય તેમ છે.

જમીનનો પ્રશ્ન

પણ માત્ર મૂડીનો જ પ્રશ્ન હલ કરવાથી બધું પત્તી જવાનું નથી. બીજો પ્રશ્ન જમીનનો છે. ભારતની પાસે – ખાસ કરીને નગરોમાં ઘણી ઓછી જમીન છે. આ ઓછી જમીનમાં અલગઅલગ બંગલાઓ કે નાનાનાનાં મકાનો બાંધવાથી નગરોનો વિસ્તાર દૂર, દૂર સુધી થશે, તેથી વાહનવ્યવહારનો પ્રશ્ન પણ જટિલ બનશે, એટલે નગરોમાં બંધાનારાં મકાનો બહુમાળી જ હોવાં જોઈએ. આપણો ધરતીના છેડા તરફ મકાનો નથી વધારવાં, પણ આકાશ તરફ વધારવાં પડશે. ગગનચુંબી બહુમાળી મકાનો સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નગરોમાં નથી.

આવાં બંધાયેલાં બહુમાળી મકાનોના કોન્ટ્રાક્ટરો ઉપર તેના ઉત્તમ સ્તર માટે સરકારી નિયંત્રણોની વધારેપડતી જરૂર નથી, કારણ કે

સરકારી કર્મચારીઓ કોન્ટ્રાક્ટરોને ટકાવારી આપવા ફરજ પાડે છે. એક સાચો કોન્ટ્રાક્ટર ઉત્તમ સ્તરનું બાંધકામ કરીને પણ જો ટકાવારી ન આપે તો તેના બાંધકામને અમાન્ય કરી દેવાય છે, જ્યારે ટકાવારી આપનાર બીજો કોન્ટ્રાક્ટર હલકામાં હલકા સ્તરનું બાંધકામ કરીને પણ માન્યતાનું પ્રમાણપત્ર મેળવી શકે છે. આ રોગ એટલો ભયંકર થઈ ગયો છે કે ઉત્તમ સ્તર જાળવવા પ્રજાના પૈસે નોકરીમાં રખાયેલા માણસો પોતાના સ્વાર્થ માટે સ્તરને નીચામાં નીચું લાવવામાં નિમિત્ત થઈ રહ્યા છે. બસ, ટકાવારી આપો અને મુક્ત મનથી ભેણસેળ કરો. ટકાવારી ન આપો તો શુદ્ધ વસ્તુ વેચતા હો તોપણ દંડભાગી બનો. આવાસ-નિર્માણના ક્ષેત્રમાંથી ટકાવારીનું દૂષણ દૂર કરવા સરકારી કર્મચારીઓની ઉખલગીરી બંધ કરાય.

ફરી પ્રશ્ન થાય કે જો સરકારી નિયંત્રણ જ ન હોય તો કોન્ટ્રાક્ટરો કે નિર્માંતાઓ બાંધકામના સ્તરને વધુ ઉત્તરતો નહિ કરી નાખે? આપણા માણસોની પ્રકૃતિ જોતાં તેવી શક્યતા ખરી. પણ તેનો ઉપાય મકાનવેચાણની સાથે અનિવાર્ય ગોરંટી દ્વારા કરી શકાય, અર્થાતું મકાનવિકેતાઓ ઓછામાં ઓછી 50-60-70 કે 100 વર્ષની ગોરંટી આપે. મકાનવેચાણની શરતોમાં આ અનિવાર્ય શરત જોડી દેવાય. જે બાંધકામ-નિર્માંતા 50 કે તેથી વધુ વર્ષની ગોરંટી આપે નહિ તેને બાંધકામ કરવાની છૂટ ન અપાય. જે મકાનો વ્યાપારિક ધોરણે ભાડાની આવક માટે બંધાયાં છે, તે તો મજબૂત રહેવાનાં જ, કારણ કે તેનું અલ્પાયુષ્ય મકાનમાલિક માટે જ હાનિકર થશે.

પ્રશ્ન ક્યારે હલ થાય?

જમીનસંપાદન કરવાની બાબતમાં વધુપડતી ઉખલગીરી અને કનડગતો બંધ કરાય. જમીનો અવરુદ્ધ કરવાથી જમીનોના ભાવ વધે છે. એથી બાંધકામ મૌંઘું થઈ જાય છે. જો આવાસનાં બહુમાળી મકાનો બાંધવાની નિશ્ચિત શરતે જમીનો છૂટી કરાય તો જમીનોના ભાવ ઘટી જશે. આવાસો માટે શરૂઆતમાં પડાપડી રહેવાની જ, પણ નિશ્ચિત સપાઠીએ મકાનો બંધાઈ ગયા પછી લોકોને ખાતરી થશે કે હવે મકાનો દુર્લભ વસ્તુ નથી, ગમે ત્યારે ભાડે કે વેચાણથી મેળવી શકાય છે. વસ્તુનો અભાવ તેના સંગ્રહ માટે મોહ પેદા કરે છે, પણ વસ્તુની પ્રચુરતા આ બંને દોષોથી મુક્ત કરે છે. કરોડો કઠોર કાયદાઓથી આવાસનો પ્રશ્ન સુલજાવી નહિ શકાય, પણ બાંધકામની છૂટ આપીને પ્રજાને વધુમાં વધુ મૂડીરોકાણ કરવા આકર્ષવાથી આ પ્રશ્ન હલ થઈ શકશે.

સરકાર 1,80,000 કરોડ સીધા ખર્ચે તેના કરતાં સિમેન્ટ ઉપરનો ટેક્સ દૂર કરે. ઈટો, રેતી, કપચી અને લોખંડ, વગેરે જરૂરી વસ્તુઓ સસ્તી બનાવે, અર્થાતું તેના ઉપરથી ટેક્સ દૂર કરે અથવા ઘણો ઓછો કરે તો તે તેની બહુ મોટી સેવા ગણાશે. મકાન-બાંધકામમાં મૂડી રોકનાર સાહસિકોને ઓછા વ્યાજવાળી લોન આપે તથા ખરીદનારને પણ લોન આપે. સરકારની સૌથી મોટી સેવા એ જ ગણાય કે તે તેના માણસો દ્વારા અને કાયદાઓની ગુંચો દ્વારા થનારી અગવડેને પાછી ખેંચી લે, બાકી બધું પ્રજા ઉપર છોડી દે. જોતજોતાંમાં નગરો અને મહાનગરો બહુમાળી મકાનોથી ભરપૂર થઈ જશે.

ભારતથી આરબ દેશોમાં ગયેલા કારીગરો હવે પાછા ફરવાના છે, કારણ કે ત્યાં આવાસનિર્માણકાર્ય હવે ઘણું મંદ પડ્યું છે. આ કારીગરો પાછા ફરતાં બેકારીના પ્રશ્નો ઊભા થવાના છે. તેને પહોંચી વળવા તથા તેમની કુશળતાનો પૂરો ઉપયોગ કરવા પણ પ્રજા દ્વારા મુક્ત બાંધકામની ગતિ વધારવી જરૂરી છે.

મુક્ત બાંધકામનો અર્થ ગમે તેમ આંદુંઅવળું, અસ્તવ્યસ્ત નહિ, પણ પ્રજાની મૂડી દ્વારા પ્રજાના વહીવટથી સરકારની નિશ્ચિત યોજના પ્રમાણે થનારું બાંધકામ છે.

1955માં રશિયાના પ્રધાનમંત્રી બુહ્ગાનીન તથા પાર્ટીના મહામંત્રી કુશેવ ભારત આવેલા. તેમણે સ્વ. પુ. નહેરુને સલાહ આપી કે જો ભારતને વિકસિત દેશ બનાવવો હોય તો પાયાના ચાર ઉદ્યોગોમાં સ્વાવલંબી બનો. આ ચાર ઉદ્યોગો છે: (1) વીજળી, (2) પોલાંડ, (3) ખાતરો અને (4) ઇલેક્ટ્રોનિક્સ. આ ચારેમાંથી બીજા અનેક ઉદ્યોગો તથા ઉત્પાદનો થતાં હોય છે. મૂળમાં આ ચારેનો પાયો જ ન હોય તો વિકાસની શક્યતા કાં તો સમાપ્ત થઈ જાય અથવા મંદ પડી જાય. આ ચારેમાં સૌથી વધુ મહત્વનું ક્ષેત્ર વીજળીનું છે.

વીજળીતંત્ર

કોઈ દેશ કે પ્રદેશને આર્થિક રીતે બેહાલ કરી નાખવો હોય તો તેના વીજળીના તંત્રને ડખોળી નાખો, બસ, આપોઆપ બધું તૂટી પડશે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં ગુજરાતમાં આ જ થઈ રહ્યું છે. એક તરફ વીજળીનો વપરાશ કૂદકે ને ભૂસકે વધી રહ્યો છે. નવાનવા ઉદ્યોગો, જેતી તથા લોકોના ઉન્નત જીવનસ્તરના કારણે આવું થવું અનિવાર્ય છે, પણ બીજી તરફ માગણીને પહોંચી વળાય તેટલી વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. જે સ્થાપિત ક્ષમતા છે, તેનો પણ અકુશળતાના કારણે પૂરો લાભ લઈ શકતો નથી. પ્રત્યેક બાબતની માફંક વીજળીની બાબતમાં પણ સરકારે પૂરી લગામ પોતાના હાથમાં રાખી છે, તેથી સરકારી વહીવટ ગમે તેટલી નિષાથી હાથમાં લેવાયો હોય (જોકે તેવું ભાગ્યે જ બને છે) તો પણ તેની અનેક દુર્બળતાઓ રહેવાની જ. વીજળીના ક્ષેત્રે તો સરકાર ભારે દુર્બળતા તથા લાચારી ભોગતી રહી છે. પ્રથમ તો યુનિયનના જોરવાળા કર્મચારીઓ ગમે ત્યારે અંધારપટ કરી નાખવાની ધમકી આપીને વધુમાં વધુ લાભો કઢવવા બાંધો ચઢવતા હોય છે. વીજળીમથકોને સતત ચાલુ રાખવા સ્પેરપાટ્ર્સ તથા અન્ય વસ્તુઓની ખરીદી વગેરેમાં ભારે ગોટાયો થઈ શકતો હોય છે. ઉત્તરતી કક્ષાની વસ્તુઓ ઊંચા ભાવે ખરીદવાથી માત્ર ભાવવધારાનો જ બોજ નથી વધતો, પણ ઉત્તરતી કક્ષાની વસ્તુ દ્વારા યંત્રો બંધ પડવાથી વીજળી-ઉત્પાદનને ભારે ધક્કો લાગે છે. તે હાનિ ઘણી મોટી છે.

આપણી રાષ્ટ્રભક્તિ સીમાડાની પેલે પાર રહેતા શત્રુઓની વિરુદ્ધ તો જાગી ઉઠે છે (જોકે તેમાં પણ અપવાદની ટકાવારી મોટી થવા લાગી છે), પણ જે શત્રુઓ સીમાડા-પારથી આ દેશને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે તેના કરતાં સેંકડોગણું નુકસાન આ જ દેશના મોટામોટા પગારો લઈને, મોટીમોટી ખુરશીઓ ઉપર બેઠેલા અને જ્યાં બેઠા છે ત્યાં જ મૂળ ખોદીને એટલે કે જાણતાં-અજાણતાં પોતાના જ દ્વારા પોતાના દેશની ઘોર ખોદવા પોતાની ખુરશીઓનો ઉપયોગ કરતાં અચક્તા નથી. તેમના દ્વારા એ બધું થઈ રહ્યું છે. સ્વસ્થ એકમને પણ સમય પહેલાં જ માંદું બનાવી દેવાય છે, પછી એ એકમના મંદવાડની થાળીમાં બારમાનાં બત્રીશ પક્વાન સારી રીતે જમી શકાય છે. આવું કરતાં આપણને આંચકો નથી આવતો, આપણને પોતાની કદરૂપી જાત પ્રત્યે ઘૃણા નથી થતી, ઉલયાના ઇષ્ટમિત્રો સહિત પોતાની આવી કુશળતા માટે મુસ્તાક રહીએ છીએ. જ્યાં સુધી સરકાર પોતાના હસ્તકના વહીવટોની કાયમી લાચારીઓને સમજી નહિ શકે, ત્યાં સુધી પ્રજાની રાહુદશા ઉત્તરવાની નથી..

શાસક-વર્ગ

શાસન, વહીવટી કર્મચારીઓ, ન્યાયતંત્ર અને પ્રજા - આ ચાર ઘટકોમાં સૌથી વધુ અગત્યનો ઘટક શાસનકર્તાઓનો છે. તેમની પ્રામાણિકતા, કુશળતા, અપક્ષપાત્રી વલશ તથા જવાબદારીનું ભાન આગળના ત્રણ ઘટકોમાં આપોઆપ ઉત્તરસું હોય છે, પણ જો શાસક વર્ગ ખુલંખુલ્લા અપ્રામાણિક, અકુશળ, પક્ષપાત્રી તથા જવાબદારી વિનાનો થઈ જાય પછી ઉપરના ત્રણ ઘટકો, તેમાં પણ વહીવટી કર્મચારીઓને બ્રાટ થતા રોકી નહિ શકાય. બ્રાટાચારની નાભૂદી ચોથા વર્ગના કર્મચારીથી શરૂ કરવાની ન હોય, ઠેઠ ઉપરથી જ શરૂ કરાય. થોડાં વર્ષો પહેલાં આખો દેશ બ્રાટાચાર વિરુદ્ધ આંદોલન કરતો હતો. નવીનવી સરકારો પણ બ્રાટાચાર-નાભૂદીનાં બુલંદ વચ્ચેનો આપતી હતી, પણ હવે પ્રજા થાકી છે. તેને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે આ દેશમાં જીવનું હશે તો બ્રાટાચાર સાથે જ જીવી શકાશે. આપણે

જાપાન કે પશ્ચિમના દેશો થઈ શકવાના નથી. જ્યારથી આ વાત શાણ માણસોને સમજાઈ છે, ત્યારથી ભષ્ટાચાર વિરુદ્ધનાં આંદોલનો બંધ થઈ ગયાં છે. “જીવો અને જીવવા દો”ની વિશાળતાના અભયારણ્યમાં ભષ્ટાચારને પણ માનપૂર્વકનો પ્રવેશ મળી ગયો છે. જો બધાં જ્ક્ષેત્રોમાં તેનું ગાજતેવાજતે સામૈયું થતું હોય તો વીજળીખાતું તો વીજળીવેગે આ કામ કેમ ન કરે?

ગ્રાહકો

હવે બીજો વર્ગ ગ્રાહકોનો રહ્યો. ગ્રાહકો પણ આ જ મારીના માનવી છે. વીજળીચોરી એટલા મોટા પ્રમાણમાં થવા માંડી છે કે તેનો આંકડો આધાત લગાડે તેવો છે. મીટરો બંધ કરવાં, કર્મચારીઓની સહાયતાથી મીટરો પાછાં પાડવાં, સીધું કનેક્શન કરી વીજળી વાપરવી, વગેરે-વગેરે અનેક રીતે વીજળી ચોરાઈ રહી છે. સરકાર અહીં પણ લાચાર છે. તે કોઈને પકડી શકતી નથી. કેટલીક જગ્યાએ તો આખું ગામનું ગામ ચોરેલી વીજળી ઉપર રસોઈ બનાવતું હોય છે! ચોરેલો માલ કરકસરથી વાપરવાનો હોય નહિ, એટલે વીજળીના મોટામોટા સગડા ધગધગતા કરી દેવાય છે. આવું જ ઉદ્ઘોગમાં પણ થઈ રહ્યું છે. આ બધામાં સૌથી વધારે હાનિ સાચા માણસોને છે, કારણ કે તેમને ભારે બિલ ભરવાં પડે છે – પોતાનાં તથા બીજાના દ્વારા ચોરીમાં વપરાયેલી વીજળીનાં પણ. ‘સત્યમેવ જયતે’ કોઈ સમયે સાચું હશે, પણ અત્યારે તો ઊલટું જ થઈ ગયું છે. આથી વધારે કઈ કરુણતા હોય કે સચ્ચાઈથી જીવનારને દંડ ભોગવવો પડે અને ચોરી કરનારને લીલાલહેર થઈ જાય! આપણી આ અવ્યવસ્થા હવે બ્યવસ્થા થઈ ગઈ લાગે છે. આ રીતે વીજળીનો પાયાનો ઉદ્ઘોગ રાહું અને કેતુ બંનેની દાઢમાં જકડાયો છે. શાસનની અક્ષમતા જ તેમાં કારણ છે. તેનાં અનિષ્ટોને નાથી શકતાં નથી..

બળતણ

પણ ગુજરાતની વીજળી માટે આ બંને કરતાં પણ વધુ ભીષણ અને ચિંતા ઉપજાવે તેવો પ્રશ્ન બળતણનો છે. ગુજરાત પાસે ગંગા-જમુના જેવી વિશાળ બારમાસી નદીઓ નથી. જે છે તેમાંથી શક્ય હતી તેટલી વીજળી ઉત્પન્ન કરાય છે. એટલે જળવિદ્યુત માટે આપણી સીમા લગભગ પૂરી થઈ ગઈ કહેવાય. હા, આપણી પાસે ધુઘવાટા મારતો વિશાળ સાગર છે. જો તેનાં મોજાંનો ઉપયોગ કરી શકાય તો થોડા પ્રમાણમાં વીજળી મેળવી શકાય. પણ આ દિશામાં હજુ આપણે માત્ર પા-પા પગલી જ ભરવાનું વિચારી રહ્યા છીએ. અણુકેન્દ્રો દ્વારા પણ વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકાય. તારાપુરમાંથી આપણને અડધી વીજળી મળે છે, કાકડાપારમાં નિર્માણ ચાલુ છે, પણ કેટલાક માણસોને તેમાં મોત જ મોત દેખાય છે એટલે વિરોધનો વંટોળ થઈ રહ્યો છે. જો આપણે ગુજરાતને ઉદ્ઘોથી ધમધમતો પ્રદેશ બનાવવો હોય તો સાહસ કરવાં જ પડશે. બીકણવૃત્તિને સમજણનો ગિલેટ ચઢાવી માત્ર ભયસ્થાનોની જ પિપૂડી વગાડ્યા કરીશું તો પરાકાષ્ઠામાં માત્ર નકારાત્મકતા જ હાથ આવશે. આપણે ભયોની સામે તકેદારી રાખવી જ છે, પણ ભયોનું બિહામણું ચિત્ર ઊભું કરીને શૂન્યનું વરણ કરવું નથી. કાકડાપારના અણુમથક પ્રત્યેના વિરોધી વલણથી આવાં બીજાં વીજળીમથકો કરવાની વાત વિલાઈ ગઈ છે. હા, પાડોશી રાજ્યો આવાં મથકો આપણી સીમા પાસે જ કરે તો તેમને રોકી શકશો નહિ.

હવે આપણી પાસે એકમાત્ર વિકલ્પ તાપીય વીજળીમથકોનો રહે છે. તાપથી ચાલનારાં વીજળીમથકો આ ક્ષેત્રમાં અત્યારે સર્વોપરી મહત્ત્વનાં છે. પણ તાપ કરવો કયાંથી? ઈધણ જોઈએ. ગુજરાત પાસે કોલસો નથી. અત્યારે કોલસો ઠેઠ બિહાર વગેરે દૂરના પ્રદેશોથી આવે છે. 500 મે.વોટના એક થર્મલ મથકને ચાલુ રાખવા રોજનો 100-150 વેગન કોલસો જોઈએ. આવાં કેટલાંય મથકો અને બીજા કેટલાય ઉદ્ઘોગો પ્રતિદિન કોલસાની રાહ જોઈને બેઠાં હોય છે. દૂરથી આવતો કોલસો તેનાં ભાડાં, ઘટ તથા ચોરી સાથે મોંઘો પડે છે. વીજળીના લગભગ એક યુનિટે એક રૂપિયો લાગત આવતી હશે. આટલી મોંઘી વીજળી કેટલીક જગ્યાએ ખોટ ખાઈને, કેટલીક જગ્યાએ નફો કરીને સરકાર વેચે છે. ભારતમાં કદાચ આપણે સૌથી મોંઘી વીજળી વાપરતા હોઈશું, તેમ છતાં જી. ઈ. બોર્ડ પ્રત્યેક વર્ષે કરોડોની ખાધ સહન કરે છે. સરકાર એસ.ટી.ની માફક વીજળીનો ધંધો પણ ભારે ખોટમાં ચલાવી રહી છે. કરોડોની ખાધ હવે અબજોએ પહોંચવાની છે અને આ અબજો રૂપિયા અંતે તો પ્રજાએ જ ભરવાના છે.

જો કોઈ કાંતિકારી પગલું નહિ ભરાય તો આવતાં થોડાં વર્ષોમાં વીજળીનું યુનિટ પાંચ રૂપિયે થઈ જશે. જરા તો વિચાર કરો, જો

વીજળી જ આટલી બધી મૌંઘી થઈ જાય તો ગુજરાતના ઉદ્યોગો આપોઆપ તૂટી પડશે. ગુજરાત માટે અત્યારે સૌથી મહત્વનો પ્રાણપત્ર ઈંધણનો છે. જો તેને સસ્તું અને ભરપૂર ઈંધણ મળે તો જ તે વીજળીના પ્રવાહને ચાલુ રાખી શકે. હવે માત્ર ચીલાચાલુ કોલસાના આધારે આવનારાં વર્ષોમાં આપણે વીજળી-ઉત્પાદન કે તેમાં વધારો કરવાનાં સ્વખાં સેવી શકીએ નહિ.

ગુજરાતનો ગોસ

કુદરતે આપણા માટે ગોસનું ભરપૂર ઈંધણ પેદા કર્યું છે. સમુદ્રકિનારે તથા ગુજરાતના ભીતરી ભાગોમાં ઘણી જગ્યાએ ભારે પ્રમાણમાં કુદરતી ગોસ નીકળ્યો છે. આ ગોસનું આર્થિક વિકાસમાં નર્મદાયોજના કરતાં પણ વધુ મહત્વ છે. નર્મદાયોજના પૂરી કરતાં અને તેનાં પરિણામ મેળવતાં વર્ષો લાગી જવાનાં છે, પણ જો આ ગોસયોજના તરફ ધ્યાન જાય તો માત્ર એક જ વર્ષમાં તેનાં પરિણામ મેળવી શકાય છે. માત્ર ગુજરાત જ નહિ, મહારાષ્ટ્ર તથા રાજસ્થાન પણ તેનો લાભ લઈ શકે છે. પણ લગભગ બધે થતું આવ્યું છે તેમ આ ગોસના ક્ષેત્રમાં પણ કાં તો આપણે જગ્યા નથી અથવા તો કોઈ લાચારીના કારણે સ્થિતપ્રણ થઈ ગયા છીએ. કેન્દ્ર સરકારના ઉત્તરના નેતાઓને આ ગોસનો મહિમા સમજાયો. તેમણે ભારે મહત્વાકંક્ષી યોજના બનાવી અને ગુજરાતના ગોસને 1700 કિ.મી. દૂર ઠેઠ મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશ સુધી માત્ર છ મહિનામાં જ લઈ ગયા. વિદેશથી તોતિંગ પાઈપો આવી, ઝપાટાબંધ કામ થયું અને 17 અબજ રૂપિયા ખર્ચની એક કરોડ ઓશી લાખ ઘનમીટર ગોસ બેંચવો શરૂ કરી દીધો!

કેવી વિચિત્રતા છે કે ગુજરાતનું ઈંધણ દૂરદૂર ઉત્તરમાં જાય અને ઉત્તર-પૂર્વનો કોલસો રેલવે દ્વારા ગુજરાતમાં આવે! આ પ્રક્રિયામાં તો ગુજરાત એક તરફ ગાંઠનું ગોપીયંદન ગુમાવે છે અને બીજી તરફ મૌંઘોદાટ કોલસો દૂરથી મંગાવે છે. રેલવે ઉપર આથી ભારે દબાણ રહે છે. ગુજરાતના કેટલાંય તેલકોત્રોમાં નીકળેલા ગોસના વર્ષોથી ભડકા કરી દેવાય છે, કારણ કે ભાવ નક્કી કરી શકતો નથી. ગુજરાતનો ગોસ ગુજરાતને આપવામાં ભાવ નક્કી કરી શકતો નથી એટલે ગુજરાતની છાતી ઉપર જ તેના ભડકા કરી દેવાય છે. બીજી તરફ હજીરા પાઈપલાઇનમાં 1,80,00,000 ઘનમીટર ગોસનો ધોધ માત્ર છ મહિનામાં જ ભાવ નક્કી કરીને વહેતો કરી દેવાય છે. મોસાળમાં જમણ ને મા પીરસનાર, પછી શું બાકી રહે? ગુજરાતની પ્રજા જ નહિ, પક્ષ-વિપક્ષના નેતાઓ પણ આ બાબતમાં લગભગ અંધારામાં રહી ગયા લાગે છે. જો તેઓ આ ગોસનું મહત્વ સમજી શક્યા હોત તો આટલી સરળતાથી બધું કાર્ય પતી ન ગયું હોત, ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રનું હિત પણ જોવાયું હોત.

દેશ એક છે અને પૂરા દેશની સંપત્તિ ઉપર પૂરા દેશને અધિકાર છે. જરૂરી હોય તો એક પ્રાંતની વસ્તુઓ બીજા પ્રાંતમાં લઈ જ જવી જોઈએ, પણ ઘરનાં છોકરાને ઘંટી ચટાડવાની ન હોય. પહેલાં જે વસ્તુ જ્યાંથી નીકળી છે તેનું હિત જોવાનું હોય. જે સતત અબજની પાઈપલાઇનો નાખીને આ પોણાબે કરોડ ઘનમીટર ગોસ લઈ જવાય છે તે પાઈપલાઇન જ્યારે ગોસ પૂરો થશે ત્યારે નકામી થઈ જવાની, તેના પર આધારિત કારખાનાં પણ બંધ થઈ જશે. જો આ ગોસ વધુમાં વધુ સતત વર્ષ ચાલે તોપણ પ્રતિવર્ષ એક અબજ રૂપિયા માત્ર પાઈપોનો જ ઘસારો કપાય. આ એક અબજ રૂપિયા કારખાનાની પેદાશો ઉપર ચઢાવાય તો ઉત્પાદન ભારે મૌંઘું થઈ જાય. આમ કરવા કરતાં બિહારનો કોલસો બિહારમાં જ રહેવા દઈને સુપર થર્મલ મથકો કોલસાની ખાણોની પાસે જ બનાવવામાં આવે. એક-બે હજાર મેગાવોટવાળાં અનેક વીજળી-સંકુલો બંગાળથી દિલહી સુધી અને ભુવનેશ્વરથી ભોપાલ સુધી જ્યજ્યકાર કરાવી દે. રેલવે ઉપરનું દબાણ પણ સમાપ્ત થાય. બીજી તરફ ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રમાં જ્યાં આ ગોસ નીકળ્યો છે, ત્યાં પણ આવાં જ એક-બે હજાર મેગાવોટનાં સુપર થર્મલ પાવર મથકોનું નિર્માણ કરાય તો મુંબઈથી જ્યપુર અને ઇન્દોરથી હૈદરાબાદ સુધી તેનો પ્રભાવ ફરી વળે.

જે ઈંધણ જ્યાં ઉત્પન્ન થયું છે, તેને દૂરદૂર સુધી બેંચી લઈ જવાની જગ્યાએ તેનો નજીક જ આયોજનપૂર્વક ઉપયોગ કરો. ખાતરો માટે ગોસ જરૂરી હોય તો દૂરદૂર કારખાનાં સ્થાપવાં તેના કરતાં જ્યાં ગોસ છે ત્યાં જ સ્થાપવાં ઉચિત કહેવાય. જો ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રનાં ભવિષ્યનાં બધાં વીજળીમથકો ગોસાધારિત બનાવવામાં આવે અને તેમને પૂરો ગોસ અપાય તો વીજળીની લાગત પચીસ પૈસા યુનિટે ઊતરી જાય, તો જેતી, ઉદ્યોગ અને બીજાં તમામ કામમાં આ પાયાનો ઉદ્યોગ ક્ષમતાથી વિકાસ કરાવી શકે. હજ પણ સમય છે. જો આપણે જાગીએ, લાચારી છોડીએ અને આ બળતો ગોસ તથા બાકીનો ગોસ વીજળીના નિર્માણમાં લગાવીએ તો જ આપણું ભવિષ્ય છે,

નહિ તો આ પાયાનો ઉદ્ઘોગ ઈંધણ વિના કે મૌંઘાદાટ ઈંધણથી તૂટી પડશે અને ગુજરાત ઉપર આર્થિક અંધકાર છવાઈ જશે.

યુનિયનો

10

એક સમય હતો જ્યારે મૂડીવાઈઓ ઈચ્છા પ્રમાણે મજૂરો તથા કારીગરોનું શોષણ કરતા. અર્થશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આવશ્યકતા કરતાં જે વસ્તુઓ વધારે હોય તેના ભાવ ઉત્તરતા જાય. આવશ્યકતા કરતાં વસ્તુઓ ઓછી હોય તો વસ્તુના ભાવ આપોઆપ ચઢી જાય. પહેલાંના સમયમાં મૂડીરોકાણ કરતાં શ્રમનો ઢગલો ઘણો મોટો હતો. પોતાના શ્રમનું વધુ વળતર મેળવવા ગામડાનો માણસ શહેર તરફ દોડતો અને વધુ વળતર મેળવતો. પણ મૂડી અને શ્રમનું સંતુલન સરખું ન રહેવાથી તથા મૂડી કરતાં શ્રમ વધુ ગરજુ હોવાથી મૂડી ઈચ્છા પ્રમાણે શ્રમનું શોષણ કરી શકતી. યુરોપની કાયાપલટ ઔદ્યોગિક કાન્નિથી થવા લાગી. ઔદ્યોગિક કાન્નિનું સૌથી મોટું પ્રેરક બળ યુદ્ધ છે. જે દેશો સતત અથવા વારંવાર યુદ્ધરત રહેતા હોય છે તે ઔદ્યોગિક વિકાસ કરીને જ યુદ્ધરત રહી શકતા હોય છે. અહીં વિજ્ઞાનની અનિવાર્યતા પણ આવી જતી હોય છે. પણ જે દેશો યુદ્ધની ઈચ્છા પણ નથી કરતા હોતા ને ચીલાચાલુ પરિસ્થિતિમાં સંતુષ્ટ રહીને લગભગ સ્થગિત થઈ જતા હોય છે, તેમને ત્યાં ઉદ્યોગો સ્થપાય તો તે માત્ર દેખાદેખી, બહારથી લાવેલા અને અલ્યુ પ્રમાણના હોય છે. પ્રજાની ઈચ્છાશક્તિ તથા જીવનસ્તર મધ્યમ અથવા નિભન કક્ષાનાં થઈ જતાં હોય છે. આવી પ્રજા વિશ્વને દોરનારી નીછે, પણ દોરનારી થઈ જતી હોય છે. યુદ્ધનો ઉન્માદ જેટલો ખરાબ છે તેથી વધારે ખરાબ આવશ્યકતા હોવા છતાં પણ યુદ્ધવિમુખ થવું તે છે.

મૂડી અને શ્રમ

સતત યુદ્ધમાં વસ્ત રહેનાર પદ્ધિમમાં ઉદ્યોગો કૂદકે ને ભૂસકે વધ્યા, તેની સાથે જ મજૂરોના પ્રશ્નો પણ વધ્યા. કાર્લ માર્કસ જેવા મનીષીએ અર્થચિંતનમાં નવું ચિંતન ઉમેદ્યું. તેણે જણાવ્યું કે ‘આ કારખાનાં માત્ર મૂડીથી નથી ચાલતાં પણ મજૂરોના શ્રમથી ચાલે છે. મૂડી કરતાં પણ શ્રમનું મહત્ત્વ વધારે છે. આવશ્યકતા છે માત્ર શ્રમને સંગઠિત કરવાની. સદીઓથી મૂડી સૌના ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેમાં પણ શ્રમને તો પગ નીચે કચરે છે. હવે શ્રમ રાજ્ય કરશે. જો મજૂરો સંગઠિત થાય અને હિંમતભર્યો પડકાર આપે તો શ્રમકાન્નિથી રાજકાન્નિ થઈ શકે.’ માર્કસનું આ ચિંતન પૂર્વયુરોપમાં સફળ થયું. જોતજોતાંમાં વિશ્વના ઘણા ભાગમાં મજૂરસંગઠનો સ્થપાયાં અને હડતાળરૂપી શક્તિથી ઘણા અન્યાયો દૂર કરાયા તથા ઘણા હક્કો મેળવાયા. આ તો થઈ એક તરફની વાત.

સ્વાધીનતા પછી ભારતમાં પણ એકેએક ક્ષેત્રમાં યુનિયનો થવા લાગ્યાં. સરકારે પણ જેમ બીજુ દિશામાં કર્યું, તેમ મજૂરક્ષેત્રમાં પણ એકપક્ષીય કાયદાઓ કર્યા અથવા કરવા પડ્યા. મૂડી ઉપર લાગેલું શોષણખોરીનું કલંક આપણે વધુ મોટી આંખોથી જોયું, એટલે કાયદા કરતાં મૂડીના હિતનો લગભગ વિચાર જ ન કર્યો, માત્ર મજૂરના જ હિતનો વિચાર કરીને નવાનવા અટપટા કાયદા કર્યો. શોષણ અટકું જ જોઈએ અને પ્રત્યેક નાગરિકને પોતાની ખર્ચોતી શક્તિનું વળતર મળવું જ જોઈએ, પણ તે એકપક્ષીય ન થઈ જાય તેની સભાનતા જરૂરી છે. આજે સ્થિતિ એ છે કે કામદાર પોતાની ઈચ્છા ન હોય તો કામ ઉપર ન આવે. કામ છોડી દેવું હોય તો કશી જ નોટિસ કે સમય આપ્યા વિના ગમે ત્યારે છૂટો થઈ શકે, પણ કારખાનાનો માલિક તેને છૂટો ન કરી શકે. તેની અક્ષમતા, ઓછી ક્ષમતા કે વિપરીત કિયા થતી હોય તોપણ તેને છૂટો ન કરી શકાય. સંગઠિત કામદારો ધીમું કામ કરીને, હડતાળ પાડીને, ઘેરાવ કરીને કે બીજી રીતો અજમાવીને કારખાનાંના માલિકને ડેરાન-પરેશાન કરી શકે. આ વાતાવરણ બંગાળ, કેરળ અને મુંબઈ તરફ એટલું વધી ગયું કે મૂડીરોકાણ સ્થગિત થઈ ગયું. જે કારખાનાં ચાલુ હતાં તે પણ બંધ પડવા લાગ્યાં. માલિકો અને મેનેજરો કારખાનાં છોડીને જાન બચાવવા ભાગવા લાગ્યા. ઘણાં કારખાનાંઓનું સ્થળાંતર થવા લાગ્યું.

પ્રાંતીય સરકારોએ હુકમો કાઢીને આવાં સ્થળાંતરોને અટકાવવા પોતાની વગ વાપરી. ખરેખર તો તેમણે મજૂરોના હક્કોની સાથે મૂડીની રક્ષાનો પૂરો પ્રભાવશાળી પ્રબંધ કરવો જોઈતો હતો, પણ દેશનું રાજતંત્ર ચુંટણી વખતે બે હાથે બે કામ કરે છે. ડાબા હાથે પૈસાદારો પાસેથી પૈસા ખેરવે છે અને જમણા હાથે ગરીબોના વોટ લે છે. તેમના મુખારવિંદમાંથી ગરીબીનાબૂદીની વાતો અસખલિત વધ્યા કરે છે, પણ પૈસાની નદી શ્રીમંતોનાં શિખરો ઉપરથી ભાવવધારાના ભરપૂર બદલા સાથે અવિરત કરાય છે, એટલે તે પ્રભાવશાળી પગલું

ભરી નથી શકતી. જ્યાં કામદારોની શાંતિ નથી હોતી, ત્યાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ અટકી જતો હોય છે.

અન્ય પરિબળ

ભારતમાં એક બીજું પરિબળ પણ મજૂર-અશાંતિમાં આડકતરો ભાગ ભજવે છે. આપણે ત્યાં બેત્રણ પ્રદેશોના માણસો જ મુખ્યત: મૂડીરોકાણ કરનારા સાહસિકો છે. બાકીના પ્રદેશો મોટા ભાગે મજૂરો, કારીગરો, ટેકનશિયનો તથા શિક્ષિતો પૂરા પાડનારા છે. જે પ્રદેશને પોતાનાં કારખાના-માલિકો નથી હોતા તેના શાસકોને ઊંડેઊંડે બીજા પ્રદેશના આવા માલિકો પ્રત્યે અસંતોષ અને કેટલીક વાર ઘૃણા પણ હોય છે. કેટલીક વાર આવું થવા માટે સાચાં કારણો પણ હોય છે, તો કેટલીક વાર પૂર્વગ્રહો પણ ભાગ ભજવતા હોય છે. આથી આવા શાસકો પરપ્રાંતના માલિકોનો ઉચિત હક્ક રક્ષવા જેટલું પણ સૌજન્ય નથી રાખી શકતા. પરિણામે ઉદ્યોગોમાં વાતાવરણ વધુ ડહોળાય છે અને અંતે ઉદ્યોગોની ગતિને ફટકો પડે છે. ઉદ્યોગપતિઓને ખોટી રીતે વારંવાર ફટકારવામાં આવે તો અંતે તો તેનાં પરિણામ કામદારોની બેકારીમાં તથા શાસન દૂર થવામાં આવતાં હોય છે.

ઉદ્યોગરૂપી કલ્યવૃક્ષના પોષક

ઉદ્યોગોની અસલામતીથી એક બીજા અનિષ્ટનો ફાંટો માલિક તરફથી ફૂટે છે. તે સમજે છે કે જ્યારે-ત્યારે આ ફેકટરી મારે છોડવી જ પડશે, એટલે બને તેટલી ખાધ બતાવીને, બને તેટલું દેવું કરીને તેનો કસ કાઢી લો, જેથી છોડતી વખતે બહુ અફ્સોસ ન થાય. આમ ત્રણે તરફથી મૂડીને ગુંગળાવવામાં આવે છે. ઉદ્યોગોના પ્રભાવશાળી વિકાસ માટે આ ભારે ચિંતાનો વિષય કહેવાય.

ખરેખર તો સરકાર, માલિકો અને મજદૂરો – આ ત્રણો ઉદ્યોગરૂપી કલ્યવૃક્ષના પોષક હોવાં જોઈએ. તેનાં મૂળ કાપીને તો પોતાનું જ અહિત નોતરવાનું કામ થશે. આ માટે એક તરફ સદ્ભાવનું વાતાવરણ નિર્મિત કરાય, તો બીજી તરફ સંતુલિત કાયદાઓ બનાવાય. સંતુલિત એટલા માટે કે તેમાં કારીગરોના હક્કોના જેટલો જ વિચાર મૂડીરોકાણ કરનારાઓ માટે હોય. અમેરિકાની સમૃદ્ધિમાં તેના આવા સંતુલિત કાયદાઓનું ભારે મહત્ત્વ છે. કામદારોને સરકારી ધોરણ પ્રમાણે પગાર મળવો જ જોઈએ, પણ તેની સામે તેણે પૂરતું કામ પણ આપવું જોઈએ. જો તે પૂરતું કામ ન આપે અથવા તેના વર્તનથી બ્યવસ્થાપકને અસંતોષ થાય તો તે તેને કારણ આપ્યા વિના છૂટે કરી શકે છે. છૂટા થવાનો ભય કામદારને શિસ્ત તથા શ્રમમાં નિષ્ઠાવાળો બનાવે છે.

હડતાલનો સામનો

હમણાં થોડાં જ વર્ષો પહેલાં અમેરિકાનાં હવાઈ મથકોના એર કન્ટ્રોલરોએ ભારે પગાર-વધારો માગીને હડતાલ પાડી. હવાઈ મથકો એટલે અમેરિકાનું નાક અને એર કન્ટ્રોલરો એટલે પ્રાણવાયુ. એમના વિના એક પણ વિમાન ચઢી-ઉત્તરી શકે નહિ. લોકોની ચિંતાજનક ધારણાની વિરુદ્ધ રેગન-પ્રશાસને ભારે સાહસ, હિંમત તથા ધીરજ બતાવીને આ હડતાલનો સામનો કર્યો. તેણે તરત જ સેનામાંથી આ કાર્યના વિશેષજ્ઞો બોલાવીને ગોડવી દીધા. એક કલાક માટે પણ કશી અવ્યવસ્થા ન થઈ. હડતાલ નિષ્ફળ ગઈ, એટલું જ નહિ, અમેરિકન બ્યવસ્થા પ્રમાણે હડતાલિયાઓની નોકરી તો ગઈ, પણ બીજે પણ કોઈ સ્થળે આવી જગ્યા ઉપર તેમને નોકરી ન મળે તેવી કાયદાકીય બ્યવસ્થા થઈ. આથી ત્યાં હડતાલ કરવાનું કોઈ સાહસ કરતું નથી. આવું જ લગભગ બધાં ક્ષેત્રોમાં છે.

પગાર ભરપૂર આપો, પણ મૂડી, ઉત્પાદનસંકુલ કે પ્રજાની અનિવાર્ય સેવાઓને ઈચ્છા પ્રમાણે ખોરવી નાખવાની સત્તા કોઈને પણ અપાય નહિ. બળવાન અને તટસ્થ શાસકો જ આવું વાતાવરણ નિર્મિત કરી શકતા હોય છે.

યુનિયનો વ્યાપ

આપણાં યુનિયનો હવે મિલના કમ્પાઉન્ડો સુધી જ સીમિત રહેલ નથી. તેમનો વ્યાપ એકએક ક્ષેત્રમાં ફેલાયો છે. ખાસ કરીને સરકારી ક્ષેત્રોમાં યુનિયનો તો ઘણી વાર પ્રજા સાથે ખુદ સરકારને પણ ખોબે આંસુને રડાવે છે. અમદાવાદનાં કોમી તોઝનો વખતે અમદાવાદની પોલીસ હડતાલ ઉપર ઉત્તરી ગઈ હતી તે યાદ હશે. અંગ્રેજો કે દેશી રજવાડાના રાજ્યશાસનમાં આવી કલ્યના પણ ન કરી શકાય.

હડતાલ ઉપર ઉત્તરવાનાં કારણો ગમે તેટલાં પ્રબળ હોય તોપણ અમદાવાદ જ્યારે ભડકે બળતું હોય અને અસામાજિક અસ્વાઓ એક પછી એક ગળાં કાપતા હોય ત્યારે આવી હડતાલ જોયે ન મળે તેવું કુકર્મ કહેવાય. યુદ્ધના સમયે સેના આવી હડતાલ કરી બેસે તો? જે રીતે આપણે અશિસ્તને પંપાળી રહ્યા છીએ તે રીતે તો આવું થાય તો આશ્ર્ય ન માનશો. નવાઈ તો એ છે કે આવા હડતાલિયાઓ હડતાલનો પૂરો પગાર વસૂલ કરે છે અને તેમનો વાળ વાંકો કરી શકતો નથી. બહુ ઝડપથી યુનિયનો વિસ્તર્યા છે અને પોતાની મર્યાદાસીમાની પરવા કર્યા વિના ગમે ત્યારે તે પગલું ભરીને સરકારને તથા પ્રજાને બાનમાં રાખતાં થવા લાગ્યાં છે.

પ્રાચીનકાળમાં સરકારો પીંડારાઓને નાથી શકતી ન હતી, એટલે તેઓ બેફામ બનીને પ્રજાને રંજાડતા. હવે એ પીંડારાઓ તો નથી રહ્યા, પણ અમર્યાદિત અને અશિસ્તવાળાં યુનિયનો સૌને રંજાડે છે. એસ.ટી.ના ડ્રાઇવર કે કંડકટર સાથે કોઈ પોલીસને કે કોઈ ઉતારુને જઘડો થયો; બસ, સેકડો બસો રસ્તા ઉપર જામ થઈ ગઈ. “અમારી માગણી પૂરી કરો, પછી જ બસો ચાલશો.”

પ્રજાનું ક્યાં યુનિયન છે?

પ્રજાની હાલાકીનો પાર નથી, પણ પ્રજાનું ક્યાં યુનિયન છે? પ્રજા પડે ચૂલામાં! તે રખડે, રહ્યા કે અટવાય તેમાં અમારે શું? વ્યક્તિગત જઘડામાં આખું એસ.ટી. તંત્ર થંભી જતું હોય તેવું વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા નહિ મળે.

હમણાં થોડા દિવસ ઉપર ટેલિફોનવાળાઓએ લગભગ 24 દિવસની હડતાલ પાડી. બધા ગ્રાહકોના ટેલિફોન બંધ. (હા, બિલ તો ચાલુ જ.) કોઈ મરે કે કોઈનું ખૂન થાય, અમારે શું? અમારે તો અમારા પગારવધારા સાથે કામ છે.

ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સાથે સંબંધિત આચાર્ય-અધ્યાપકો હડતાલ ઉપર ઉત્તર્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓનું વર્ષ બગડે કે ભવિષ્ય બગડે – અમારે શું? અમારી માગણી મનાવવાનો આ જ ખરો મોકો છે. નૈતિકતા કે આદર્શની વાતો જાય જહેનુંમાં! અમારે તો અમારી માગણીઓ પૂરી કરાવવી છે.

એક હડતાલમંત્રી જોઈએ

દિવસ ઉગે છે અને નવાં નવાં ક્ષેત્રોમાંથી હડતાલની ધમકીઓ આવે છે. સરકારે એક હડતાલ-આતું ખોલીને એક હડતાલમંત્રી રાખવો જોઈએ, જે બધી હડતાલોના પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યા કરે.

નિશ્ચિત ક્ષેત્રમાં યુનિયનો હોવાં જ જોઈએ. તેઓ પોતાને થતા અન્યાય પ્રત્યે છેવટમાં હડતાલનું શક્ત ઉગામે તોપણ બરાબર છે, પણ પ્રત્યેક યુનિયનને પોતાની મર્યાદા તથા જવાબદારી હોવી જોઈએ. અમેરિકામાં ગેરકાયદેસર હડતાલ પડાવનાર યુનિયનની સામે મિલમાલિક કરોડો ડોલરનો દાવો માંડી શકે છે અને જો ન્યાયાલયમાં તે સાચો ઠરે તો આખું યુનિયન જ સાફ્ થઈ જાય. એટલે ત્યાંના યુનિયનો બેજવાબદારીથી વર્તતાં નથી. તેમને પણ પરિણામ ભોગવવાનો ડર લાગે છે. આપણો ત્યાં પરિણામો માત્ર માલિકોને, પ્રજાને અને સરકારને ભોગવવાનાં હોય છે. કોઈ યુનિયનને કશું પરિણામ ભોગવવું પડયું હોય તેવું જાણ્યું નથી.

હડતાલ અન્યાયકર્તા પ્રત્યે હોય

હડતાલ પાડતી વખતે આટલું તો ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ કે તે માત્ર અન્યાયકર્તાઓ પ્રત્યે જ હોવી જોઈએ. નિર્દોષ કે હક્કદાર પ્રજા કે વર્ગોને હાનિ થવી ન જોઈએ. એસ.ટી.ની હડતાલથી નિર્દોષ પ્રજા ભારે દુઃખી થાય છે. તેમાં પણ ઓચિંતી જ વગર નોટિસે બસો ઉભી કરી દેવાથી વૃદ્ધો, બાળકો, રોગીઓ, પરીક્ષાર્થીઓ, કોઈ જનારાઓ, વગેરે અનેક લોકોની થતી હાનિ કલ્પનાતીત હોય છે. આ મહાપાપ છે.

એ જ રીતે ટેલિફોનની હડતાલ સરકાર સામે હોય, પણ નિર્દોષ અને ઝી ભરીને ટેલિફોન કરવાના હક્ક ધરાવતા ગ્રાહકોને સીધાં પરિણામ ભોગવવાં પડે તે ભારે અનૈતિકતા છે.

આવી જ રીતે પરીક્ષાના સમયે જ હડતાલ પાડીને હજારો વિદ્યાર્થીઓના ભવિષ્યને ધમરોળવાનું કામ તો તેથી પણ વધુ ઘૃણાજનક કહેવાય.

હડતાલનું શક્ત તો તેની સામે જ પ્રયુક્ત થાય જે તેમાં દોષી હોય. ગમે તેવી લડાઈમાં પણ બંને પક્ષની સેના પ્રજાકીય લક્ષ્યો ઉપર બોંખવર્ષી નથી કરતી, માત્ર સૈનિક લક્ષ્યો ઉપર જ હુમલા કરાય છે. બે રાષ્ટ્રોના યુદ્ધ વચ્ચે પણ આવાં આદર્શ તથા નૈતિકતા છે. તો પ્રજાના જુદાજુદા વર્ગો પોતાના યુનિયનનું જોર નિર્દોષ પ્રજા કે નિર્દોષ વર્ગ ઉપર ઠાલવે તે અધમતાની જ નિશાની કહેવાય. માનો કે અમદાવાદના પાણીવિભાગના કર્મચારીઓ પોતાની માગણી મનાવવા ભારે દબાણ લાવવા હડતાલ કરી બેસે, તો આચાર્યો, અધ્યાપકો તેમના પગલાને શું કહેશે?

રેગન સરકારે જેમ એર કન્ટ્રોલરોને ભાન કરાયું, તેમ જો સરકાર પ્રબળ બનીને આ યુનિયનોના નખને સમય રહેતાં જ કાતરી નહિ નાખે તો દેશ ભયંકર અંધાધૂંધીમાં, અશિસ્તમાં, લાયારીમાં અને અંતે વિનાશમાં ધકેલાઈ જશે. એકપક્ષીય કાયદાઓ અને એકપક્ષીય વલણોની જગ્યાએ સર્વપક્ષીય કાયદાઓ, તટસ્થ વલણો અને શત્રુને પણ માન ઊપરે તેવો ન્યાયી વહીવટ સ્થિર કરીને જ આપણે સૌનું ભલું કરી શકીશું.

વાહનવ્યવહાર

આર્થિક પ્રગતિ માટે મહત્વનાં કારણોમાં વાહનવ્યવહાર સૌથી મુખ્ય કારણ છે. આજા શરીરમાં ફેલાયેલ નાનીમોટી નસોની માફક આખા રાષ્ટ્રમાં માર્ગોની ગુંધણી કર્યા વિના આર્થિક વિકાસ કરી શકાય નહિ. પૂરતા માર્ગો તથા પૂરતાં ગતિશીલ વાહનોના અભાવમાં ઘણી વાર પ્રબળ સૈચ પણ હારી જતું હોય છે. એટલે વાહનવ્યવહારની સ્થિતિ સેના અને તેના દ્વારા થનારાં યુદ્ધો ઉપર પણ નિર્ણયક પ્રભાવ પાડતી હોય છે.

સ્વાધીનતા પછી આ દિશામાં જવાબદાર માણસોનું ધ્યાન ગયું. સંયુક્ત મુંબઈ રાજ્યમાં માર્ગોની બાબતમાં ગુજરાતનો ખાસ વિકાસ ન થઈ શક્યો. ગુજરાતે ભૂતકાળમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાના તો અનેક નેતાઓ પૂરા પાડ્યા છે, પણ પ્રાંતીય કક્ષાનો કોઈ પ્રભાવશાળી નેતા ઉત્પન્ન કરી શક્યું નથી અથવા પચાવી શક્યું નથી. કેટલીક વાર તો રાષ્ટ્રીય કક્ષાના નેતાઓએ પોતે પ્રાંતીય કક્ષાના ન થઈ જાય તે ભયે પોતાના જ ટેબલ ઉપર પોતાના પ્રાંતની ઉપેક્ષા પણ કરી છે. આજે તો સ્થિતિ એ છે કે નથી આપણી પાસે રાષ્ટ્રીય કક્ષાનું નેતૃત્વ કે નથી આપણી પાસે પ્રાંતીય હિતો અને હક્કોની રક્ષા કરનારું પ્રભાવશાળી નેતૃત્વ. આપણી નાનીમોટી યોજનાઓથી માંડીને લગભગ પ્રત્યેક કાર્યમાં બિચારા જેવી દશામાં આપણે આવી ગયા છીએ.

ભયંકર અક્સમાતો

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં માર્ગવ્યવહારના ક્ષેત્રમાં રાજ્યકક્ષાએ તથા જિલ્લાકક્ષાએ સારું એવું કાર્ય કરી શક્યા છીએ. જોકે આ કક્ષાના રસ્તાઓનો સ્તર (મજબૂતાઈ અને સુધૃત્તા) ઉત્તમ નથી રહ્યો. રાષ્ટ્રકક્ષાના માર્ગોમાં આપણી પ્રગતિ મંદ જ કહેવાય. જોકે સૌથી વધુ વાહનવ્યવહારનું દબાણ આ રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગો ઉપર છે, તોપણ તેમને પહોળા કરવાનું કે અન્ય નવા માર્ગોનું નિર્માણ કરી વાહનવ્યવહારને વિભાજિત કરવાનું કાર્ય જોઈએ તેવી ગતિથી થતું નથી. આ કારણે વડોદરાથી મહેસાણા વચ્ચે તો કદાચ ભારતભરમાં સૌથી વધુ અક્સમાતો થતા હશે. આ માર્ગે પ્રવાસ કરનારને લગભગ દર 50 કિ.મી.ના અંતરે એકાંદ અક્સમાત જોવા મળશે. થોડા દિવસ પહેલાં નિર્ધિયાદથી મહેસાણા સુધીમાં મેં સાત અક્સમાતો જોયા હતા, તેમાં બે અક્સમાતો આગળ તો મડદાં પડ્યાં હતાં. તરત જ થયેલા એક ત્રીજા અક્સમાતમાં ભારવાહનમાંથી ફેંગોળાઈ ગયેલો યુવાન ગરીબ માણસ કાળજું ફાટી જાય તેવી ચીસો પાડીને તરફડતો-તરફડતો પડ્યો-પડ્યો રૂદન કરતો હતો!

પ્રવાસ દરમિયાન વારંવાર આવાં દશ્યો નિહાળનારના મન ઉપર પણ વિષાદ, ભય અને અસુરક્ષાની છાયા ફરી વળે તે સ્વાભાવિક છે. વિશ્વભરમાં જ્યાં વાહનો છે, ત્યાં અક્સમાતો થાય જ છે, પણ વાહનોના અનુપાતમાં જોઈએ તો આપણે ત્યાં અનેકગણા વધુ અક્સમાતો થાય છે. જો કાળજી તથા જવાબદારીભરી વ્યવસ્થા ઊભી કરી શકાય તો આ અક્સમાતોને નિવારી શકાય છે, ઘણાં જીવનોને અકાળ મૃત્યુ કે ત્રાસમૃત્યુથી બચાવી શકાય છે.

અક્સમાતોના નિવારણ માટે શું?

ભારતીય પ્રજાને પ્રત્યેક દુઃખ માટેનું સચોટ આધ્યાત્મિક તથા ધાર્મિક કારણ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે, એટલે તે દુઃખોને તો સહી શકે છે, પણ દુઃખોને કાયમ માટે દૂર કરવાના પ્રયત્નો નથી કરી શકતી. જેમ કે કોઈ માર્ગ-અક્સમાતમાં પોતાનો સ્વજન માર્ગો ગયો તો તરત જ પૂર્વનાં કર્મો, પ્રારબ્ધ, લખાયેલું નિશ્ચિત મૃત્યુ તથા અંતે આત્માની અમરતા વગેરે વાતો દ્વારા “એનું આ જ પ્રમાણો મૃત્યુ લખાયેલું તે કોણ મિથ્યા કરે?” એવું કાચબિયું વિજ્ઞાન અને ફરી પાછો ધાર્મિક ઊભરો આવે તો મરેલા આત્માની સદ્ગુરી માટે એક ભાગવત સપ્તાહ વગેરે કરાવીને કૃતકૃત્યતા અનુભવવાની, પણ આવો અક્સમાત ફરીને ન થાય તથા બીજાનાં સ્વજનો આવી રીતે ન મરે તે માટે તે દિશાના સચોટ પ્રયત્નો કરવાના નહિ. જે રકમ સપ્તાહો વગેરેમાં વપરાય છે, તે જ રકમ જો અક્સમાત-નવારણની જુબેશમાં વપરાઈ

હોય તો ઘણાંનાં જીવન બચાવી શકાય. આપણે જીવતાં કરતાં મરેલાંઓની વધુ ચિંતા કરીએ છીએ. હા, જીવન ધારણ કરનારી ભવિષ્યની પ્રજાની તો ચિંતા જ નથી કરતા.

પ્રથમ દીવાદાંડીનું મૂળ

અમેરિકામાં તારે સફ્ટવારાં વહાણોનો જમાનો. એક વ્યાપારી અમેરિકાનુરોપ વચ્ચે આવાં વહાણોથી વ્યાપાર કરે. તેની અત્યંત પ્રેમાળ પત્ની પતિના વિયોગને સહન ન કરી શકે, તેની પ્રતીક્ષામાં તે જૂર્યા કરે. મહિનાઓ પછી પાછાં ફરેલાં તેનાં વહાણોએ તેને સંદેશો આપ્યો કે શેઠનું વહાણ પાણીમાં ડૂબેલા એક ખડક સાથે ટકરાઈને તૂટી ગયું છે અને શેઠ ડૂબી ગયા છે. પત્નીને ભારે આઘાત લાગ્યો. પતિના અકાળ અને કરુણ મૃત્યુથી તે દુઃખમાં પાગલ થઈ ગઈ. દિવસો વીત્યા અને તેને કળ વળી. તેની પાસે અપાર સંપત્તિ હતી. ધાર્મિક લોકોએ પતિની પાછળ કોઈ દેવળ બંધાવી આપીને પરલોકમાં પતિને ઉત્તમ સુખ આપવાની વાત કરી, તો કોઈએ તેની કર્મકંડવિધિમાં ભારે ખર્ચ કરવાની સલાહ આપી, પણ એક સર્જને તેને સમજાવી કે જે ખડકે તારા પતિના વહાણને ડુબાડ્યું છે તે ખડકે બીજાં પણ કેટલાંય વહાણ ડુબાડ્યાં છે, ઘણી સ્થીઓના સુહાગ તેણે છીનવ્યાં છે. હવે તું એવું કર કે ભવિષ્યમાં એ ખડક સાથે કોઈનું વહાણ ટકરાય નહિ. વિધવા થયેલી પત્નીને તે વાત ગમી. તેણે તે જમાનામાં મોટી રકમ ખર્ચની પેલા ખડક ઉપર ઊંચો મિનારો બંધાવ્યો. દૂરથી દેખાય અને વંચાય તેવી રીતે લખ્યું, “મારાથી દૂર રહો, અહીં મૃત્યુ છે.” એમ કહેવાય છે કે આ પ્રથમ દીવાદાંડી હતી, જેણે ઘણાં વહાણોને ડૂબતાં બચાવ્યાં હતાં. આ રચનાત્મક અને દસ્તિવાળું સાચું શ્રાદ્ધ કહેવાય.

પ્રજાને રૂઢ ધાર્મિકતાના મોહપાશમાંથી છોડવાય નહિ ત્યાં સુધી તે જીવનલક્ષી ધર્મને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. જે ધાર્મિકતાની સાથે ઘણા માણસોની અકારણ શ્રેષ્ઠતા તથા આજીવિકા સંકળાઈ હોય તે મિથ્યા ધાર્મિકતાના ફંદામાંથી પ્રજાને છોડવવી એટલે ગટરમાં ડૂબતા ગમ્ભરુ બાળકને બચાવવા જેવું પુષ્યકાર્ય થાય.

ત્રિમાર્ગી ઝુંબેશ

માર્ગો ઉપર થતા ભયંકર અકસ્માતોને અટકાવવા ત્રિમાર્ગી ભારે ઝુંબેશની જરૂર છે. પ્રથમ તો સરકારી તંત્ર એટલે કે આર.ટી.ઓ. ડ્રાઇવિંગ લાઈસન્સ આપતાં તથા વાહનોની સ્થિતિ ચકાસતાં કડક અને કઠોર વલણ રાખે. મોટા ભાગના આપણા ડ્રાઇવરોને માર્ગવ્યવહારના કાયદાઓનું જ જ્ઞાન નથી હોતું. હાથમાં સિટ્યરિંગ પકડ્યું એટલે ડ્રાઇવિંગ આવડી ગયું. બહુ જલદી, નહિ જેવી પરીક્ષા આપીને જરૂર તેને લાઈસન્સ મળી જાય છે. લાઈસન્સ મેળવવા માટે ડ્રાઇવરની કુશળતા કરતાં બીજું પરિબળ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કપરી કસોટી કર્યો વિના જ્યારે એક અણઘડ માણસને વાહન ચલાવવાનો પરવાનો અપાય છે, ત્યારે તે તેના પોતાના તથા બીજાના મોતનો પરવાનો પણ બની જઈ શકતો હોય છે. જો આવું જ થતું હોય તો પ્રત્યેક અકસ્માતમાં આર.ટી.ઓ. પણ જવાબદાર ગણાય.

મને યાદ છે, 20 વર્ષ સુધી યુગાન્ડામાં ગાડી ચલાવનાર મારા એક પરિચિત ભાઈ લંડનમાં બાર વખત પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ લાઈસન્સ મેળવી શક્યા ન હતા. ત્યાં પહેલાં પુસ્તકની પરીક્ષા થાય છે, અર્થાત્ માર્ગવ્યવહારનાં ચિહ્નો, જુદાજુદા નિયમો, વગેરે વિશે પુછાય છે. તેમાં પાસ થયા પછી તે સિટ્યરિંગ પકડીને વાહન ચલાવતાં શીખી શકે છે. તે પછી તેને પાકું લાઈસન્સ મળે છે. આપણે ત્યાં પણ આવું કંઈક હશે તો ખરું, પણ વ્યવહારમાં બધું અભરાઈ ઉપર ચંચળી દેવાય છે.

હમણાં જ એક અકસ્માત થયો. એક ઓસ્સિડબેલું (પાછળથી જાણ્યું કે તે ઓસ્સિડ નહિ, પણ પેટ્રોલમાં ભેણસેળ કરવામાં કામ આવતું કોઈ ઓછાં હતું) ટેન્કર ઢાળ ઉપર ઊભું કરીને ચાલક ચા-પાણી કરવા પાસેની હોટલમાં ગયો. ટેન્કર ખસ્યું, ગબડીને ખાડામાં પડ્યું. એક બીડી પીતા માણસે ઢોળાયેલા તેલમાં અધૂરું કામ પૂરું કર્યું. લોકો પણ તેલના ડબા ભરવા વાસણો લઈને દોડી આવ્યાં અને સ્વાહા થઈ ગયા. ડીસા પાસે ઘણાં માણસો મરી ગયાં. આ ઘટનાને રોકી શકાઈ હોત.

પણ્ણિમમાં ઊભા કરાયેલા પ્રત્યેક વાહનને તરત જ હેન્ડબ્રેક લગાવવી અનિવાર્ય હોય છે. હેન્ડબ્રેક છુટી કરીને જ ગાડીને ચાલુ કરી

શકાય. આપણે ત્યાં હેન્ડબ્રેકનો રિવાજ જ નથી. ઘણી ગાડીઓમાં તો હેન્ડબ્રેક હોતી જ નથી, હોય તો ડ્રાઇવરો હેન્ડબ્રેક લગાવતા જ નથી. માત્ર ગાડીને ગિયરમાં મૂકે એટલે પત્યું. જો પેલા ટેન્કરે હેન્ડબ્રેક લગાવી હોત તો આ કરુણ ઘટના ન ઘટી હોત.

આવી જ રીતે સિંગનલ આપવાનો રિવાજ પણ આપણે ત્યાં નથી, કદાચ કોઈ આપે તો ખોટો આપે છે. જેમ કે પાછળના વાહનને ઓવરટેક કરી આગળ વધવાની છૂટ આપવી હોય ત્યારે સાચી રીતે તો ડાબો સિંગનલ આપવો જોઈએ, પણ ડ્રાઇવરો જમણો સિંગનલ આપે છે. જમણો સિંગનલ તો પાછળના વાહનને ઓવરટેક કરતું અટકાવવા માટે તથા જમણી તરફ વળવા માટે છે. સામેથી એક પુરપાત વાહન આવી રહ્યું છે, એટલે પેલું વાહન પોતાની સાઈડમાં થોડું દેખાય છે. આ એક તરફ ખસવાની કિયાને પાછળનું વાહન સાઈડ આપી સમજીને ઓવરટેક ન કરે તે માટે તે જમણો સિંગનલ ચાલુ કરે છે, જેથી પાછળવાળાને જ્યાલ આવે કે આગળથી વાહન આવી રહ્યું છે, ઓવરટેક થઈ શકે તેમ નથી. ઓવરટેક માટેની અનુકૂળતા થતાં જ તે ડાબો સિંગનલ આપે છે, જે ઓવરટેકની સલામતી આપે છે. પણ આપણે ત્યાં આ બવસ્થા જ નથી; છે તો ઉંધી છે. અક્સમાત થવામાં આ બવસ્થા પણ ભાગ ભજવે છે.

ગાડીને પોતાની સાઈડ રાખીને ચલાવવાની જગ્યાએ મોટા ભાગના ચાલકો ઠેઠ વચ્ચે અથવા ઘણી વાર તો ઊલટી સાઈડ (જમણી તરફ) લઈ જઈને ચલાવતા હોય છે. જર્મનીમાં તો મેં જોયું હતું કે વાહનો પોતાની સાઈડ પર દૂર રહે તે માટે વચ્ચેના પછ્ચાથી ત્રણ-ચાર ફૂટ દૂર બંને તરફ બીજા બે પછ્ચા પણ દોરેલા હોય. એથી વાહન મધ્યમ પછ્ચા સુધી તો ન જ આવી શકે. તેણે તેની તરફના પછ્ચાની અંદર જ રહીને ચાલવું જોઈએ. આપણે ત્યાં આવું કશું નથી. આપણે ઈર્ઝાળું તથા મિથ્યાભિમાનમાં રાચતી પ્રજા હોવાથી વધુમાં વધુ માર્ગનો અવરોધ કરવામાં ખુમારી અનુભવીએ છીએ. પરિણામે પાછળના વધુ ગતિવાળા વાહનને આગળ જવા જગ્યા નથી મળતી.

વળાંકમાં જ્યાં સળંગ પછ્ચો દોર્યો હોય ત્યાં ઓવરટેક કરી શકાય જ નહિ, પણ અહીં તો તેય થાય છે. આ પછ્ચાઓ શા માટે છે તેની જ ઘણા ચાલકોને ખબર હોતી નથી. ઘણી વાર તો સિંગનલ આપ્યા વિના જ વાહનને ઝટ દઈને વાળી દેવાતું હોય છે, તો કેટલીક વાર સિંગનલ અને વળવું બંને એકસાથે થતું હોવાથી પાછળના વાહનને વિચારવાની તક જ નથી મળતી. ખરેખર તો ઘણે દૂરથી સિંગનલ આપવો જોઈએ, જેથી આગળપાછળવાળા બંને સમજ શકે.

સૌથી વધુ અક્સમાતો

આપણે ત્યાં સૌથી વધુ અક્સમાતો સામસામા ટકરાવાથી તથા ચાર રસ્તાઓના કોસથી થતા હોય છે. સામસામા ટકરાવાથી અક્સમાત થવામાં એક જ રસ્તા ઉપર સામસામો ભારે વાહનબ્યવહાર તથા ચાલકોનો મિથ્યા દુર્ભાવ કારણ હોય છે. જો માર્ગને જુદા પાડી શકાય તો આ અક્સમાતો રોકી શકાય. ચાલકો જો સદ્ભાવ તથા પોતાના જ હિતને સમજીને માર્ગના મધ્યભાગથી દૂર વાહન ચલાવે તો અક્સમાતો નિવારી શકાય. મોટા માર્ગને મળનારા નાના માર્ગો માટે તો અટકી જવાનો તથા જગ્યા મળે ત્યારે કોસ કરવાનો નિયમ હોય છે; પણ આપણે કશું જ પાલન કર્યા વિના પેસી જતા હોઈએ છીએ, જેથી બે વાહનો ભયંકર ઘડકાથી ટકરાઈ જતાં હોય છે. આવું રોકવા આપણે જગ્યા-જગ્યાએ બંધો મૂક્યા છે. પશ્ચિમમાં આવા બંધ નથી હોતા, માત્ર બોડ જ મૂક્યું હોય. બસ, બોડ પ્રમાણે સૌ શાંતિથી કાયદા પ્રમાણે આગળ વધે. ચાલકોને ધીરજ નથી, શાંતિ નથી. ભારે અને ખોટી ઉત્તાવળના કારણે તેઓ ઘણી વાર ઘરે પહોંચવાની જગ્યાએ ભગવાનના ઘરે પહોંચી જાય છે અને બીજા કેટલાયને પહોંચાડી આપે છે.

દિનપ્રતિદિન માર્ગવાહનબ્યવહાર વધુ ને વધુ ખતરનાક બનતો જાય છે. મુંબઈથી દિલ્હી જવા નીકળેલી ટ્રકને ધીમી ગતિએ ચાલવાની શિખામણ ન અપાય. તેને વારંવાર પૈડું ઉત્તાવળી તથા વારંવાર બ્રેક લગાવવાની પણ સલાહ ન અપાય. ગતિને રોકીને તો આપણે ગતિશૂન્ય થઈ જઈશું, પણ માર્ગો ઉપર રખડતાં ઢોરાં, ઉંટગાડીઓ, ઢોડતાં છોકરાં, ઘેટાં-બકરાં, માણસોની અભ્યવસ્થિત અવરજવર, ધીમાં વાહનો, વગેરેથી માર્ગને મુક્ત કરવા જોઈએ. અક્સમાતોને અટકાવવા માત્ર ગતિ રોકવાની વાત નકારાત્મક થશે. ખરી જરૂર એ છે કે કુશળ ચાલકો નિયમો પ્રમાણે જ વાહન ચલાવે, નિયમોને જાણો તથા પાળો. આર.ટી.ઓ. આ બાબતે પોતાનું વલણ કડક બનાવે. લાયન્સ કલબ જેવી સંસ્થાઓ માર્ગવાહનબ્યવહાર સુધારવા જુબેશ ઉપાડે. નાનીમોટી પુસ્તકાઓ, નકશાઓ, વગેરે દ્વારા આપણા ચાલકોને યોગ્ય

પ્રશિક્ષણ મફત અપાય અને કડક રીતે તેમની પાસે પાલન કરાવાય, માર્ગો પહોળા તથા એકતરફી થાય – આવું ઘણુંબધું થાય, તો ઘણાં કમોતને અટકાવી શકાય.

12 ટેકનોલોજી

પાકિસ્તાને દિલહી તથા મુંબઈ ઉપર માર કરી શકે અને અણુશર્કોનું વહન કરી શકે તેવી ભિસાઈલનો સર્કળ પ્રયોગ કર્યાના સમાચાર જાહીને ભારતની સુરક્ષા વિશે ચિંતિત તથા જાગ્રત વર્ગને ચિંતા થવાની જ. ભારત-પાકિસ્તાન જુદાં થયાં ત્યારથી શર્કોની બાબતમાં હંમેશાં પાકિસ્તાન આપણી આગળ રહેતું આવ્યું છે. સુપરસોનિક વિમાનો પ્રથમ તેને ત્યાં આવ્યાં, આપણાં હન્ટર અને ડેનબેરા જેવાં વિમાનો તરત જ બીજી કક્ષાએ મુકાઈ ગયાં. આપણે ચિંતાતુર થયા અને સુપરસોનિક વિમાનોની શોધમાં નીકળ્યા. અંતે ચાર વર્ષે શ્રી કૃષ્ણ મેનનના પ્રભાવથી આપણે રશિયા તરફ વળ્યા અને મિગ-21 પ્રકારનાં વિમાનો ખરીદાં તથા અહીં ફેકટરીમાં જ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ફેકટરીમાંથી જ્યારે મિગ-21 વિમાનો બહાર આવવા લાગ્યાં ત્યારે પાકિસ્તાને તેનાથી ચઢિયાતાં વિમાનો મેળવી લીધાં હતાં. આપણું ઉત્પાદન પ્રભાવહીન થઈ ગયું. ફરી આપણે પ્રયત્નો કર્યા. મિગ-23 લાભ્યા તથા તેનું ઉત્પાદન શરૂ કરવા પગલાં ભર્યા, ત્યાં તો તેનાથી ઘણાં ચઢિયાતાં એફ-16 પ્રકારનાં વિમાનો પાકિસ્તાનમાં આવી ગયાં. ફરી આપણે તેને પહોંચી વળવા દોડ્યા. જગુઆર તથા મીરાજ-2000ના સોંદા થયા અને અંતે મિગ-29ના પણ સોંદા થયા.

શસ્ત્રાંશો વિશે

હવે આપણે મિગ-23નું ઉત્પાદન બંધ કરીને મિગ-29નું ઉત્પાદન શરૂ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. જ્યારે ઉત્પન્ન થયેલું પહેલું વિમાન ફેકટરીમાંથી બહાર નીકળશે ત્યારે તે ગતાવધિ (આઉટ-ટેટેડ) થઈ ચૂક્યું હશે. જેવું વિમાનોનું તેવું જ ટેન્કો, તોપો તથા અન્ય શર્કોનું પણ સમજવું. કટકીનું જે ભયંકર મોજું દેશના વાતાવરણ ઉપર ફરી વળ્યું છે, તેણે રક્ષાતંત્રને પણ બાકાત રાખ્યું નથી, એટલે ઘણી વાર ઊતરતી કક્ષાની તો કેટલીક વાર તદ્દન નકામી વસ્તુઓ આપણે વહોરી બેસતા હોઈએ છીએ. આ બધી ચિંતા ઉપજાવે તેવી વાત છે. શ્રી કૃષ્ણ મેનન તથા પં. નહેરૂજીની ઈચ્છા હતી કે શર્કોમાં આપણે પૂર્ણ નિર્ભર થઈ જઈએ. જોકે તેમની ઈચ્છા ઘણી ઉત્તમ હતી, પણ તે પૂર્ણ ન થઈ શકી – પૂર્ણ થઈ શકે તેમ છે જ નહિ. અત્યારે આપણાં કારખાનાંઓ જે શસ્ત્રાંશ બનાવે છે તે મોટા ભાગે પરદેશનાં ડિઝાઇન કરેલાં હોવાથી લાઈસન્સ નીચે તેમનું ઉત્પાદન કરાય છે. પ્રત્યેક લાઈસન્સવાળી કંપની અથવા રાષ્ટ્ર પ્રતિવર્ષ આપણી પાસેથી કરોડો રૂપિયા જેંચી લઈ જાય છે. જે લોકો પોતે જ પોતાનાં શર્કોની ડિઝાઇન કરે છે, તેઓ પણ પૂરી રીતે આત્મનિર્ભર નથી થઈ શકતા, તો જે બીજાની ડિઝાઇનના લાઈસન્સ ઉપર ઉત્પાદન કરે તે આત્મનિર્ભર કેવી રીતે થઈ શકે? અમેરિકા તથા રશિયાએ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સતત ચઢિયાતાં શર્કો વિકસાવવાનું મહત્વ સ્વીકાર્ય. તેમણે એ પણ જાણ્યું કે માત્ર મૂડી તથા શ્રમિકોથી આ કાર્ય થવાનું નથી. આ કાર્ય કરનાર વિશેષજ્ઞો હોવા જ જોઈએ. વિશ્વભરમાંથી – ખાસ કરીને જર્મનીમાંથી તેમણે વિશેષજ્ઞોને આકર્ષ્યા અને તેમના દ્વારા સતત અને ઊંચામાં ઊંચાં શસ્ત્રાંશ બનાવ્યાં. આપણે ત્યાં ઊંલદું થયું. એક તરફ તો અહીં એક એવી વિચારકોની લોભી છે જે શસ્ત્રાંશ પ્રત્યે ભારે ઘણાં તથા ઉપેક્ષા સેવે છે. સ્વાધીનતાનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં આ લોભીનો ભારે વૈચારિક પ્રભાવ દિલહી શાસન ઉપર હતો. જોકે ઘણી ભારે હાનિ ભોગવ્યા પછી આપણને ભાન થયું કે શર્કોની ઉપેક્ષા કરાવનારું ચિંતન અવ્યાવહારિક તથા આત્મઘાતી હતું.

આપણા સપૂતોનાં ફળ વિદેશો ભોગવે છે

આજે આપણને પરિસ્થિતિએ કાંઈક સાચી દિશા બતાવી છે, પણ ભારતમાં અમેરિકા કરતાં ઊંલદું થયું. અમેરિકાએ વીણીવીણીને વિશ્વભરમાંથી વિશેષજ્ઞોનો સંગ્રહ કર્યો, જ્યારે આપણે આપણા જ વિશેષજ્ઞોને સાચવી ન શક્યા, એટલે તેઓ આ દેશ છોડીને પરદેશ ચાલ્યા ગયા. વિદેશોમાં આજે ભારતના કેટલાય સપૂતો પોતાની કુશળતાનાં ફળ વિદેશોને આપી રહ્યા છે. દેશમાં તેમની કદર-કિંમત થતી નથી એટલે તેઓ ભારે નિરાશા અને ખેદ અનુભવે છે. આપણે યોગ્યતાની જગ્યાએ અનેક કારણોસર અયોગ્ય માણસોને ઊંચી નોકરીઓની નવાજેશ કરી દઈએ છીએ એનું આ પરિણામ છે. જો આપણા યોગ્ય માણસોને આપણે પચાવી શક્યા હોત તો શર્કોની

ડિઝાઇન આપણી પોતાની હોત, તો કરોડોની રોયલ્ટી પેટે હુંડિયામણ ઘસડાઈ ન જાત અને વિદેશીઓના હાથમાં આપણી ચોટી ન આવી જાત. (બ્રિટનના લાઈસન્સ ઉપર નિર્મિત થતાં નેટ વિમાન '65ના યુદ્ધ વખતે સ્પેરપાદર્સના વિલંબના કારણે પૂરાં કાર્યક્ષમ રહી શક્યાં ન હતાં, કારણ કે ચોટી બ્રિટનના હાથમાં હતી.) જો શસ્ત્રોની બાબતમાં આપણે આત્મનિર્ભર થવું હોય તો લાઈસન્સ દ્વારા નહિ પણ પોતાની પ્રતિભા દ્વારા પોતાની ડિઝાઇન કરીને જ આત્મનિર્ભર થઈ શક્ય. ભારતના માત્ર પાંચમા ભાગનો દેશ પાકિસ્તાન સતત આગળ રહે અને પાંચગણો મોટો દેશ સતત પાછળ ને પાછળ રહે તે ચિંતા અને શરમનો જ વિષય કહેવાય, સાથેસાથે વિદેશનીતિની દુર્બળતા પણ કહેવાય.

જે દશા સૈનિકક્ષેત્રમાં અનુભવાય છે તે જ દશા સિવિલક્ષેત્રમાં પણ થઈ રહી છે. બ્રિટનના લાઈસન્સ ઉપર એમ્બેસેડર અને ઇટલીના લાઈસન્સ ઉપર ફીઆટનું નિર્માણ વર્ષોથી આપણે કરીએ છીએ. શ્રી રાજીવ ગાંધી પ્રધાનમંત્રી થતાં નવા વિચારોના પ્રભાવનો લાભ વાહનના ક્ષેત્રમાં પણ મળ્યો. હવે માર્ગો ઉપર સુજુકી (મારુતિ), ડી.સી.એમ., ટેયોટા, નિશાન, મિસ્સુબીસી, હોન્ડા, મઝદા, વગેરે અનેક જાપાની કંપનીઓનાં લાઈસન્સ ઉપર આપણે ગાડીઓ બનાવી રહ્યા છીએ. પ્રત્યેક કંપની રોયલ્ટીના કરોડો રૂપિયા લઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી પણ વધુ ખરી વાત તો એ છે કે ભારતના પૈસે જાપાનના મજૂરને રોજ મળે છે. આપણા જ પૈસે ત્યાંની ફેક્ટરીઓ ચાલે છે અને જાપાનની સરકાર અબજો રૂપિયાનું હુંડિયામણ તથા કર કમાય છે. આપણે આપણી પોતાની ગાડી કેમ નથી બનાવી શકતા? અને કદાચ બનાવીએ તો તે આ પરદેશી વસ્તુ આગળ કેમ ઊભી રહી શકતી નથી? આપણે સ્વીકારવું પડશે કે આપણે જાપાન, વગેરે દેશો (કોરિયા હોંગકોંગ, તાઇવાન, વગેરે) જેવી ટેકનોલોજી વિકસાવી શક્યા નથી.

દાણચોરી કેમ વધે છે?

ઇલેક્ટ્રોનિક વસ્તુઓ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર ઉપર ફરી વળી છે. ટી.વી., વિડિયો, ટેપરેકોર્ડર, કેસેટ, કેમેરા, કમ્પ્યુટર, વગેરે હજારો વસ્તુઓ વિના ચાલી શકતું નથી. આ બધીમાંથી આપણે આપણી પોતાની ડિઝાઇન કરેલી કેટલી વસ્તુઓ બનાવીએ છીએ? લગભગ કાંઈ નહિ અથવા બહુ થોડી અને તે પણ 10-12 વર્ષ પાછળની! ભારતની કંપનીઓ ટી.વી. વગેરેની આખી કિટ જાપાનથી આયાત કરી, અહીં માત્ર થોડા સ્કૂ ચઢવવાની કારીગરી કરી, પોતાના નામે બજારમાં મૂકે છે. ફરી પાછા આપણે રોયલ્ટી દ્વારા ત્યાંની ઔદ્યોગિક ઉચ્ચતાને વધારવા-જિવાડવા આપણી શક્તિ ખર્ચાએ છીએ. કેસેટની પણી પણ ત્યાંથી જ આવે. આપણે આટલાં વર્ષો પછી પણ પોતાની સ્વતંત્ર કેસેટ પણ નથી બનાવી શક્યા, જે પરદેશની હરીફાઈમાં ઉંચી સાબિત થાય.

એક અંદાજ પ્રમાણે ભારતમાં પ્રતિવર્ષ પંદર હજાર કરોડ રૂપિયાનો દાણચોરીનો માલ આવે છે. એકલું કાપડ જ બસોથી પાંચસો કરોડનું આવતું હશે. આપણે પંદર હજાર કરોડનો માલ ઉત્પન્ન કરનાર વિદેશી કારીગરો, મજૂરો, મિલો, વગેરેને રોજ આપીએ છીએ તેનું આપણાને ભાન પણ નહિ હોય. આટલો માલ જો અહીં ઉત્પન્ન કરાયો હોત તો દેશી માણસોને કેટલી મોટી રોજ મળે! જાપાન કે અમેરિકામાં દાણચોરીનો બહુ ભારે પ્રશ્ન જ નથી, કારણ કે ત્યાં વિદેશોથી લલચાઈને લાવવા જેવું ખાસ કાંઈ નથી. બધું જ ઉત્તમ સ્તરનું પોતાના દેશમાં ભરપૂર ઉત્પન્ન થાય છે. હવે દાણચોરીની જરૂર જ કયાં રહી? આપણે આવી ઉત્તમ સ્તરની વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી એટલે દાણચોરીનું દૂષ્પણ વધતું જાય છે. વિદેશી વસ્તુઓની આટલી મોટી દાણચોરી કે કાયદેસર આયાતથી માત્ર આર્થિક હાનિ જ નથી થતી, ખરેખર તો આર્થિક હાનિ કરતાં પણ સ્વદેશાભિમાનની હાનિ ઘણી મોટી થઈ રહી છે. વિદેશી વસ્તુઓની આગળ સ્વદેશી વસ્તુઓ ‘કાંઈ નહિ’ એવી મનોવૃત્તિ અંતે તો ‘ભારત કાંઈ નહિ’માં પરિણમી જતી હોય છે. પ્રત્યેક પ્રજાને રાષ્ટ્રીય ગૌરવ અપાવનારાં મૂળભૂત કારણો હોય છે. આવાં કારણો ન હોય તો પ્રજા કાં તો મિથ્યાભિમાની થઈ જાય અથવા તો ગૌરવહીન થઈ જાય. આપણે બંને થયા છીએ.

જુનવાણી - પ્રતિગામી વિચારસરણી

ઉદ્યોગો તથા જરૂરી ટેકનોલોજીનો વિરોધ કરી હજાર-બે-હજાર વર્ષ પહેલાંની જીવનપદ્ધતિ અપનાવવાની સુફિયાણી વાતો કરનારા

માણસોનો પણ અહીં તોટે નથી. પ્રદૂષણ, ઝૂપડપવી તથા અસામાજિકતા, વગેરે સાચાં કારણો આગળ ધરીને તેઓ આગળ વધવા નહિ, પાછળ - ખૂબ પાછળ જઈને જીવન જીવવાનાં સ્વખાં સેવે છે. કેટલાંક ધાર્મિક ક્ષેત્રો તથા ભારતીય જીવનદસ્તિયાલશે, ગમશે, ફાવશે વગેરે)થી તેમને ખાસ્સો ટેકો મળી રહે છે. પણ આ રીતે તો આપણો સૈનિક તથા સિવિલ બંને ક્ષેત્રો આત્મહત્યા જ કરી બેસવાના. પંચમહાલ કે બનાસકાંઠાના પછીત વિસ્તારો ઔદ્યોગિક પ્રદૂષણથી તો મુક્ત છે, પણ રોજ-રોટીથી પણ મુક્ત છે, એટલે તેઓ બિસ્તરા-પોટલાં બાંધીને શહેરો તરફ દોડે છે. ટેકનોલોજી અને ઉદ્યોગોને પડતાં મૂકીને તો આપણો વિશ્વની ઉત્તરતી - ત્રીજાચોથા નંબરની પ્રજા થઈ જઈશું. એટલે આ નકારાત્મક - આત્મઘાતી માર્ગ તો અપનાવી શકાય જ નહિ. હા, માનવવૃદ્ધિને પ્રદૂષણ કે બીજી થનારી આડ-અસરોના નિરાકરણમાં લગાવીને શક્ય તેટલું ઉદ્યોગો તથા ટેકનોલોજીનું ઉધારપાસું ઓછું કરી જમાપાસું વધારી શકાય. ભારતના વિકાસને રુદ્ધ કરનારી મુખ્ય વસ્તુ જુનવાણી અને પ્રતિગામી વિચારસરણી છે. તેને દૂર કરવી એ સૌથી વધુ મહત્વનું છે.

આપણી ભૂમિ સમૃદ્ધ છે

કુદરતી પરિસ્થિતિની રીતે વિચારીએ તો ભારતભૂમિ ઋતુઓ, ખનિજો, વગેરે અનેક રીતે સમૃદ્ધ ભૂમિ છે. અહીં સપાટ અને સમતલ, ઉપજાઉ ભૂમિનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. ઋતુઓ એવી છે કે ત્રણ-ત્રણ ઊપજો લઈ શકાય. નદીઓ અને પર્વતોની રચના એવી છે કે જો તમે તેનો ખરો ઉપયોગ કરો તો ન્યાલ થઈ જાઓ. ખનિજો તો અહીં અપાર છે. કોલસો, લોખંડ, પેટ્રોલિયમ જેવી મૂળભૂત કાચી વસ્તુઓ અપાર છે. બીજી તરફ મજૂરી એટલી બધી સસ્તી છે કે પ્રત્યેક વસ્તુને વિશ્વના બજારમાં સ્પર્ધા કરી શકે તેટલી સસ્તી બનાવી શકાય. ભારતને ભગવાને શું નથી આપ્યું? બધું જ આપ્યું છે. માત્ર વિચારવાની દસ્તિ જ બદલવાની જરૂર છે. જાપાન પાસે કોલસો નથી, પેટ્રોલ નથી, લોખંડ નથી. કાચો માલ તો તેની પાસે છે જ નહિ. દૂર-દૂરથી તે કાચો માલ મગાવે છે, છતાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ સસ્તામાં સસ્તી કરીને વિશ્વભરમાં વેચે છે. તેની સમૃદ્ધિ કોઈથી ઉત્તરતી નથી, કારણ કે તેનું મસ્તિષ્ણ જડતાનો શિકાર થયું નથી.

આવું જ રણમાં વસેલા ઈજરાયલનું છે. રણને નંદનવન તો તેણે બનાવ્યું જ છે, પણ સતત યુદ્ધરત રહેવા છતાં તેનો વિકાસ જરાય થંભ્યો નથી. વિશ્વના ફ્લક ઉપર આ ટચુકડો દેશ આર્થિક, રાજકીય, સૈનિક અને ધાર્મિક રીતે મહત્વની હસ્તી બન્યો હોય તો તેનું મૂળ કારણ સાચી દિશાનું ચિંતન છે. આપણા વારસામાં આપણાને ચિંતનની જે દિશાઓ મળી છે તેનાં પરિણામ ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય રીતે આપણો ભોગવી રહ્યા છીએ. ઈજરાયલમાં એક ઈંચ પણ વરસાદ ન થતો હોવા છતાં તેને દુષ્કાળની અસર નથી થતી. તેનું અન્ન-ઉત્પાદન આપણા કરતાં એકરદીઠ સાતગણું છે. ફળફળાઈ તો દૂરદૂરના ઈંગ્લેન્ડમાં વેચાય છે. આપણે દુષ્કાળમાંથી બહાર નીકળી શકતા જ નથી, કારણ કે નથી આપણે માણસનું કુટુંબનિયોજન કરી શકતા કે નથી આપણે પશુઓનું કુટુંબનિયોજન કરી શકતા. અત્યારે તો માણસોની સંખ્યા ઘટાડવા કરતાં પણ વધુ આવશ્યકતા પશુઓની - ખાસ કરીને ન પોસાય તેવાં પશુઓની - સંખ્યા ઘટાડવાની છે. એકલા ગુજરાતમાં જ વધારાનાં એક કરોડ પશુઓ છે. સૂર્યચંદ્રની સત્તા સુધી તેમને પોષવાનો અર્થ છે - આપણે કદી પણ દુષ્કાળના પ્રશ્નને હલ કરી શકીશું નહિ. પશુ-કંકાલોથી આ દેશ ઊભરાઈ જશે. (અત્યારે પણ ઊભરાય જ છે.) ધર્મ તથા વારસાનું ચિંતન જ એવું છે કે આપણે સચોટ દિશા પકડી શકતા નથી.

આપણે સમૃદ્ધ કર્યારે થઈ શકીએ ?

આપણે સમૃદ્ધ થવું છે, પણ સમૃદ્ધ માટેની અનિવાર્ય શરતો પૂરી કરવી નથી. એટલે ઊત્તરેલાં કપડાં, ગતાવધિ (આઉટડેરેડ) બટરઓઈલ કે દૂધના પાઉડર માટે પડાપડી કરીને જીવીએ છીએ. ગૌરવ માટે આપણી પાસે શું છે? વિશ્વની પ્રથમ નંબરની પ્રજા આગળ આપણે કેવા દેખાઈએ છીએ? આપણી ધાર્મિકતા આટલા જથ્થાબંધ પ્રમાણમાં હોવા છતાં આપણે સાચા અને પ્રામાણિક નેતાઓ તથા અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ, વ્યાપારીઓ કે ધર્મગુરુઓ, વગેરે પેદા નથી કરી શકતા. આટલી મોટી નિષ્ફળતા પછી પણ આપણે આપણી ધાર્મિકતા વિશે ફરી વિચાર કરી શકતા નથી, કારણ કે આપણાને સ્થગિતતા અને પ્રાચીનતાનો કાલ્યનિક મોહ ગમે છે. પોતાનું નવું વિમાન બનાવવા પાછળ બુદ્ધિ લગાવવા કરતાં આપણાને પુષ્પક વિમાનની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરવા બુદ્ધિ લગાવવી ગમે છે. આવા વલણથી તો દેશ અને પ્રજા વધુ ને વધુ બુદ્ધિમંદતા તથા જડતાને પ્રાપ્ત થશે.

આપણાં બાળકો વિશ્વના ઉત્તમોત્તમ વૈજ્ઞાનિક બને, આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ હડતાળના પ્રયોગોથી નહિ પણ વિજ્ઞાનના પ્રયોગોથી દિનરાત ધમધમતી રહે, આપણા નેતાઓ તથા પ્રજા આ વૈજ્ઞાનિક ટેકનિકલ માર્ગની અનિવાર્યતાને સમજે, ધાર્મિક ક્ષેત્રો પ્રજાના વિકાસમાં (ઉભેટનું) બમ્પનું કામ ન કરે પણ પ્રોત્સાહનનું કામ કરે – જો આ બધું થાય તો આવનારાં થોડાં જ વર્ષોમાં ભારત કંગાલિયતમાંથી વિશ્વનો સમૃદ્ધ દેશ બને. પણ જો આ ન થઈ શક્યું તો કરોડો યજ્ઞો તથા લાખો સપ્તાહો પણ આપણને પ્રથમ નંબરની પ્રજા બનાવી શકશે નહિ.

સત્તા અને સમૃદ્ધિએ અત્યાર સુધી ત્રણ માર્ગો બદલ્યા છે: પ્રથમ ભૂમિમાર્ગો, પછી સમુદ્રમાર્ગો અને હવે તે અંતરીક્ષમાર્ગો આગળ વધી રહી છે.

એવી કઈ પ્રજા હશે જેને સત્તા અને સમૃદ્ધિ ન ગમતી હોય? એવી કઈ પ્રજા હશે જેને ગુલામી અને કંગાલિયત ગમતી હોય? વિચની બધી જ પ્રજાને સત્તા અને સમૃદ્ધિ ગમતી જ હોય છે. ગમવું અલગ તત્ત્વ છે અને પામવું અલગ તત્ત્વ છે. ઘણાને સોનું ગમતું હોય પણ વાલની વીંટી પણ પામી શકતા ન હોય. ગમવું એ રુચિ છે અને પામવું એ કૃતિ છે. પ્રથમ રુચિ પ્રગટે, પછી કૃતિ થાય, અર્થાત્તુ લક્ષ્ય પ્રમાણે વિવેકપૂર્વકનો ભારે પુરુષાર્થ થાય. સત્તા અને સમૃદ્ધિ તમને અવશ્ય મળે. જો ન મળે તો તમારી રુચિ તથા કૃતિમાં ખામી હોવી જોઈએ. જરા વધુ વિચારીએ.

આપણને સત્તા કયારે ગમે છે?

આપણે સત્તાની રુચિવાળી પ્રજા છીએ? આવા પ્રશ્નનો ઉત્તર હા અને ના બંનેમાં આપી શકાય. જો કોઈ સાહસ, હિંમત, કુરબાની કર્યા વિના સત્તા મળતી હોય તો તૈયાર છીએ, એટલે કે આવી નિર્ભય અને નિરાપદ સત્તા આપણને ગમે છે, પણ જો સત્તા મેળવવા ભયંકર સાહસ, અપાર હિંમત, સર્વસ્વની કુરબાની કરવાની હોય તો આપણે સત્તાથી દૂર રહીએ છીએ અને ‘આપણે ભલા અને આપણું કામ ભલું’વાળી દુર્બળોના ડહાપણવાળી ફિલસૂઝી અપનાવીએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં આપણને સત્તા નથી ગમતી. સાહસી અને શૂરવીર લોકો કરતાં સાહસહીન કાયર પ્રજા વધુ ખટપટી, વધુ કાવાદાવા કરનારી અને વધુ પારસ્પરિક કલહવાળી બની જતી હોય છે. સિંહો કરતાં ચકલાં પરસ્પર વધારે લડ્યા કરતાં હોય છે. પરસ્પર સતત વિખવાએ કરતાં ચકલાં સિંહો સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે અહિંસાની ફિલસૂઝીના આદર્શનો ઉપદેશ આપે તો તે હાસ્યાસ્પદ બની જાય. અહિંસાની ફિલસૂઝી તથા આદર્શ તો હિંસાની ક્ષમતાવાળા માણસને કે પ્રજાને શોભે. કોઈ ખૂંખાર બહારવટિયો કોઈ સંત પાસે જુલમ કરનારાં શાસ્ત્રો હેઠાં મૂકે તો શોભી ઊઠે, પણ કોઈ લોટ મારી ખાનાર બિખારી કોઈ સંત પાસે આવીને ‘હવે શાસ્ત્રો નહિ વાપરું’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે તો તે હાસ્યાસ્પદ લાગે.

આપણે સત્તાહીન કેમ રહ્યા?

આપણી કાયરતાને ઢાંકવા ઘણી વાર આપણે અહિંસાનો ઝનૂની પક્ષ લઈએ છીએ, એટલે તો એકેએક ગલીમાં, એકેએક મહોલ્લામાં કોઈ ને કોઈ ગુંડો છદેચોક પૂરી પ્રજાને બાનમાં રાખીને બેઠો છે. મંદિરના ભગવાનને રાજુ રાખવા કરતાં પણ પેલાને વધુ રાજુ રાખવા લોકો દીનતાપૂર્વક તૈયાર રહેતા હોય છે. અહિંસા અને કાયરતાના યોગવાળી પ્રજાનો કોઈ ઈતિહાસ મેં સાંભળ્યો નથી. જે વિચારસરણી પ્રજાને સ્વાધીન રહેવા માટેની અનિવાર્ય શરતો પૂરી ન કરતી હોય, બલકે તેની ઉપેક્ષા કરતી-કરાવતી હોય તે વિચારસરણી નદી તરવા માગતી વ્યક્તિના ગળામાં લટકાવેલી શિલા બરાબર છે. આપણો જો સ્વસ્થતાપૂર્વક આપણો ઈતિહાસ જોઈશું તો જણાશે કે આપણે સ્વયં આપણા ઉપર બહુ જ ઓછો સમય સત્તા ભોગવી છે, બહુ મોટા પ્રમાણમાં બહારથી આવેલી મુહીબર પ્રજાએ વધુમાં વધુ સત્તા ભોગવી છે. ઈરાનીઓ, ગ્રીકો, શકો, કુખાણો, સિથિયનો, હૂણો, આરબો, સુલતાનો, મોગલો અને અંગ્રેજો સંખ્યામાં પૂરો એક ટકો પણ ન હોવા છતાં પૂરા ભારત ઉપર એકછત્ર, ઈરાનીપૂર્વક રાજ્ય કેમ કરી શકતા હતા અને આપણે કેમ સત્તાહીન બની જતા તેનાં નિશ્ચિત કરણો તપાસવાં જોઈએ.

સત્તા-સમૃદ્ધિ કોણ મેળવે છે?

પ્રથમ કહ્યું તેમ સત્તા અને સમૃદ્ધિ પહેલાં ભૂમિમાર્ગો સંપાદિત કરતી. બળવાન અને સાહસી પ્રજા પોતાના અડીખમ અને કુશળ નેતૃત્વ હેઠળ દૂરદૂરના પ્રદેશો સુધી દિવિજ્ય કરવા નીકળી પડતી. તેનાં મહાન લક્ષ્યો આપોઆપ તેને કર્મઠ, કુશળ, સાહસી તથા

હિંમતવાન બનાવતાં માનો કે સિક્કંદર બે લાખ સૈનિકોને લઈને દિવિજ્ય કરવા નીકળ્યો. બે લાખ સૈનિકોને સમુદ્ર, વિશાળ નદીઓ, ઉત્તુંગ પર્વતો, નિર્જણ રણો, વગેરે અત્યંત વિકટ માર્ગથી સંચાલિત કરી એક પછી એક રાજા-મહારાજાઓને જીતી આગળ વધતો હોય, બે લાખ માણસોનાં રોજનાં ખોરાક, પાણી, તંબુઓ, પશુઓનો ઘાસચારો, નૌકાઓ, વાહનો, વગેરેની વ્યાપક કલ્યાણ કરો તો ખ્યાલ આવે કે આ કામ કેટલું કઠિન છે! પહેલગામથી અમરનાથ સુધીની 28 કિ.મી.ની પર્વતીય યાત્રા દસેક હજાર માણસો પ્રથમથી અનેક સુવિધાઓ કરી રાખેલા માર્ગ ઉપર પાંચ દિવસમાં પૂરી કરે છે, તો તેથી પણ વધુ ઊંચાઈના બરફવાળા પર્વતોને કશી જ સુવિધા વિનાના માર્ગો દ્વારા બે લાખ માણસો, હજારો અશ્વો, ખચ્ચરો, વગેરેની સાથે રોજના 20થી 30 કિ.મી.ની ગતિએ પાર કરનાર-કરાવનાર સેનાપતિઓ કેટલા કુશળ તથા સાહસી હશે! હિન્દુકૃષ્ણ, પામીર અને જૈબર-બોલનના ઘાટોને શત્રુઓના હુમલાઓના ભય વચ્ચે પાર કરીને લડનારા અને અંતે જતનારા સત્તા અને સમૃદ્ધિના સ્વામી બને તે સ્વામ્ભાવિક છે. બીજી તરફ પોતાના જ કિલ્લામાં ભરાઈ રહેનારા અને ઠેઠ કિલ્લાના થડમાં છાવણી નાખીને પડેલા શત્રુઓના હુમલા ખાળવા મોડામોડા અને તે પણ અપૂર્ણ તૈયારીથી તૈયાર થયેલા લોકો સત્તા ખોઈ બેસે તો તેમાં નવાઈ શી?

આકમક પ્રજાની ક્ષમતા

આકમક પ્રજા સત્તા મેળવવા તથા ટકાવી રાખવા જેવી ક્ષમતા ધરાવતી હોય છે તેટલી આકમકતા પ્રત્યે ઉદાસીન રહીને ઠેઠ નાક સુધી પાણી ભરાયા પછી રક્ષણ માટે તરફડિયાં મારનારી પ્રજા ધરાવતી નથી હોતી. માત્ર સ્વરક્ષણની તૈયારી કરનારી પ્રજા કદ્દી પણ વારંવારનાં આકમણોને ખાળી શકતી નથી, કારણ કે આકમક વધુ ને વધુ ઊંચા પ્રકારની તૈયારી તથા કુશળતાનો વિકાસ કરતો રહેતો હોય છે. ભારતીય હિંદુ પ્રજાનો બહુ નાનો અંશ એટલે કે માત્ર છ ટકા જેટલો ભાગ તે ક્ષત્રિયો છે. બાકીનો 94 ટકા ભાગ લગભગ રાજસત્તાના ક્ષેત્રથી વંચિત-ઉપેક્ષિત અને શાખણીન પ્રજાનો રહ્યો છે. આ ચોરાણું પ્રતિશત પ્રજામાંથી ચારેક ટકા વિચારક તથા ચિંતકોને ઉત્પન્ન કરનારો છે. એમનાં ચિંતન તથા વિચારો વધુ ને વધુ પરલોકલક્ષી હોવાથી પ્રજા આ લોક કરતાં પરલોકમાં વધુ રસ લેતી રહી છે. હિંસા પ્રત્યે ઘોર નફરત કરાવાથી આકમણ માટેની વિચારભૂમિકા આપણી પ્રજામાં જામી શકતી નથી, એટલે જે સાહસ, હિંમત, કુશળતા તથા ક્ષમતા આકમક પ્રજાઓમાં હોય છે તે આપણી પ્રજામાં નથી વિકસતાં. બહુબહુ તો તેનું ચિંતન ઉંદરની માફક દરમાં પેસીને સ્વરક્ષણ કરી લેવા જેવું હોય છે. લગભગ આ જ કારણે આપણે ગામો તથા નગરોમાં પોતપોતાના મહોલ્લાઓ ને માઢ બનાવ્યા. જરૂર પડે ત્યારે તેના દરવાજા બંધ કરી દેવાય, જેથી અંદરની પ્રજા રક્ષિત રહે. આપણે અને આપણા રાજાઓએ ભૂતકાળમાં આ જ કામ કર્યું લાગે છે. શત્રુઓ કિલ્લા સુધી ચઢી આવે તો કિલ્લામાં પુરાઈને પોતાનું રક્ષણ કરી લેવું; કિલ્લા બહારની દૂર સુધીની પ્રજાનું જે થવું હોય તે થાય. જે કપરા ભૂમિમાર્ગો પાર કરીને સિક્કંદર કે બીજા આકાન્તાઓ આવ્યા તે જ માર્ગ પાર કરીને ઠેઠ મકદુનિયા ઉપર હુમલો કરનાર અને વિજ્ય મેળવી અપાર સમૃદ્ધ સાથે સ્વદેશ પાછો ફરનાર કોઈ રાજા-મહારાજા આપણે ત્યાં થયો દેખાયો નથી, કારણ કે ધર્મ તરફથી એવું ચિંતન આપણને મળ્યું નહિ હોય. વધારાની સત્તા કે વધારાની સમૃદ્ધ મેળવવાની વાત જવા દો, પણ જે સત્તા તથા સમૃદ્ધ તમારી પાસે છે તેનું રક્ષણ કરવા માટે પણ ઘણી વાર આકમણ કરવું અનિવાર્ય થઈ જાય.

ઇજરાયદે શું કર્યું?

ઇરાકે અણુભવી બનાવી, તેમાં ઈંધણ ભર્યું અને થોડા જ દિવસમાં તેને ચાલુ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી ત્યાં તો ઓચિંતાં ઇજરાયલનાં બોંબરો ત્રાટક્યાં અને અડધા કલાકમાં એ ભજીને ભંગારમાં બદલી નાખી. જો આ આકમણ બિલકુલ સમયસર કરવામાં ન આવ્યું હોત તો ઇજરાયલની સત્તા તથા સમૃદ્ધિને ભારે મારી અસર થઈ હોત. પાંચેક દિવસ પછી તો તે ભજી સળગાવવાની હતી. સળગાવ્યા પછી જો તેને તોડવામાં આવે તો દૂષિત કિરણોથી હજારો માણસો મરી જાય, વિશ્વમત ભારે વિરોધ કરે, એટલે ચાલુ થતાં પહેલાં તેને તોડી જ પાડવી જોઈએ. સાહસ, હિંમત, કુશળતા અને નિર્ણયશક્તિનો કુલ સરવાળો થયો. બસ, પરિણામ મળી ગયું. હવે ઇજરાયલ નિશ્ચિંત છે. તેની ભાગોળે જ શત્રુ અણુભવી વિકસાવે, અણુભોંબ બનાવે અને ટચુકડા ઇજરાયલને ગમે ત્યારે બરબાદ કરી નાખવાની ક્ષમતા મેળવી લે ત્યાં સુધી બેસી ન રહેવાય. બેસી રહેનારા કિલ્લામાં પેસી જાય અને પછી સત્તા અને સમૃદ્ધ બંને કોઈ બેસે.

આપણો સતત સત્તા અને સમૃદ્ધિ બીજાના હાથમાં લુંટવતા રહ્યા હોઈએ તો તેનું કારણ પ્રાચીનકાળમાં ભૂમિમાર્ગ આગળ વધતા આકાંતાઓને ખાળવા – અરે, તેમને તેમના જ ઘરમાં દાંત તથા નખ વિનાના બનાવી દેવા સ્વયં આકાંતા ન બન્યા તે છે. આપણને સતત ઠંડા પાડવાનું કામ કરતા આપણા ધાર્મિક અભિગમોએ આપણને સત્તાહીન તથા સમૃદ્ધિહીન બનાવવામાં ભારે યોગદાન કર્યું ગણાય. ‘આપણો જ દેશ પવિત્ર છે, બાકીના અપવિત્ર અને મ્લેચ્છ દેશો છે, તે દેશોમાં પગ ન મુકાય, કારણ કે ત્યાં પાણી પીવું પડે, આપણા પવિત્ર કોળિયા અભડાય, ધર્મભષ્ટ થવાય, માટે આપણા પવિત્ર દેશને છોડીને બહાર જવાનો વિચાર ન કરો’ – કાંઈક આવી માન્યતાએ આપણામાંથી કોઈને સિકંદર કે નેપોલિયન ન થવા દીધો ભૂમિમાર્ગ જે પ્રજા આગળ ધર્સતી રહી તે સત્તા અને સમૃદ્ધિ ભોગવતી રહી. જેમણે ભૂમિમાર્ગની ઉપેક્ષા કરી તેઓ ગુલામ થઈ ગયા, કંગાલ થઈ ગયા, સત્તાહીન થઈને માત્ર ટેક્સેબલ પ્રજા થઈ ગયા.

સમુદ્રમાર્ગ સત્તા

પંદરમી શતાબ્દીની શરૂઆતમાં સમૃદ્ધિ અને સત્તાનો માર્ગ સમુદ્ર બન્યો. સ્પેન, પોર્ટુગલ, હોલેન્ડ, ઈટાલી, બ્રિટન, વગેરે યુરોપના અનેક દેશોના સાહસિક નાવિકો સફ્વાળાં વહાણો લઈને સમુદ્રને ડહોળવા લાગ્યા. જોકે આ કાર્ય તેમણે સેંકડો વર્ષ પહેલાંથી જ કર્યું હતું. સેંકડોએ પોતાના પ્રાણ ખોયા હતા તોપણ સમુદ્રમંથનનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું અને પંદરમી શતાબ્દીથી તેનાં પરિણામ મળવાં શરૂ થયાં હતાં. નાના યુરોપની નાની પ્રજા જોતાંત્રમાં વિશ્વ ઉપર છવાઈ ગઈ. 18મી શતાબ્દી સુધીમાં તો વિશ્વના અનેક દેશોની સત્તાની લગામ તેમના હાથમાં આવી ગઈ. સમુદ્ર ઉપર ગોરી પ્રજાની કેટલી મોટી પકડ હતી તેનું ઉદાહરણ ભારતનો સમુદ્ર છે. સુરતથી માલ ભરીને ઉપડતાં વહાણોને આવવા-જવા માટે પોર્ટુગલની પરવાનગી લેવી પડતી. આવું જ ભારતનાં બીજાં બંદરોનું પણ હતું. પોર્ટુગલની પરવાનગી વિનાના કોઈ જહાજમાં બ્યાપારીઓ માલ ભરવા તૈયાર ન થતા. મોગલ બાદશાહોએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ સમુદ્ર ઉપરની પોર્ટુગિઝ સત્તાને હઠાત્વી ન શક્યા. દશ હજાર માર્દીલ દૂરનો એક નાનો દેશ અને તેની મુહીબીર પ્રજા ભારતના સમુદ્રને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે બાનમાં રાખી શકે તે વિચાર જ આપણી ગંભીર ત્રુટિ પ્રત્યે અરેરાટી જન્માવે છે.

સમુદ્રયાત્રાનો નિષેધ

પહેલાં આપણે ભૂમિમાર્ગની ઉપેક્ષા કરી અને તેનાં ફળ ભોગવ્યાં ત્યારે સમુદ્રમાર્ગ શત્રુઓનો ખાસ ભય ન હતો તેથી તથા સમુદ્રમાર્ગ પૂરેપૂરા વિકસિત થયા ન હતા તેથી આપણે સમુદ્રની ઉપેક્ષા કરી હોય, પણ ખરેખર તો યુરોપની પ્રજા જ્યારે સમુદ્રના માર્ગો શોધવાનું તપ કરી રહી હતી ત્યારે આપણે આ દિશા પ્રત્યે અભાન જ હતા. ધાર્મિક માન્યતાઓ પણ સામુદ્રિક સાહસની આડે આવતી હતી. સમુદ્રયાત્રાનો નિષેધ હતો. સાગરખેડુઓ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા વિનાના સ્થાને હતા. ધર્મો તેમને પાપી માનીને તેમનાથી દૂર રહેવાની શિખામણ આપતા હતા. ધર્મ, સમાજ તથા રાષ્ટ્રની ઓથ વિનાના લગભગ તિરસ્કૃત જીવન જીવતા આ સાગરખેડુઓનો લાભ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ રાષ્ટ્રીય હિતો માટે લઈ શકાયો નહિં. જો યુરોપના સાગરખેડુની માફક સમાજ, રાષ્ટ્ર તથા ધર્મોએ સમુદ્રસાહસનું સમર્થન કર્યું હોતે તો ભારતની સત્તા તથા સમૃદ્ધિ ગોરી પ્રજાના હાથમાં પડી ન હોતે.

જ્યારે-જ્યારે જે-જે વિદેશી કે વિધમી પ્રજાએ રાજ્ય કર્યું ત્યારે-ત્યારે તેણે પ્રથમ અને દ્વિતીય કક્ષાનાં સત્તાસ્થાનો પોતાની જ પ્રજાને આપ્યાં. ત્રીજ અને ચોથી કક્ષાનાં સત્તાસ્થાનોની પૂર્તિ તેણે સ્થાયી પ્રજામાંથી કરી, કારણ કે આટલો મોટો વહીવટ ચલાવવા આ સિવાય બીજો માર્ગ ન હતો. સત્તાસ્થાને બેઠેલા માણસો સમૃદ્ધિનું આપોઆપ નિયમન કરતા હોય છે. પોતાના વર્ગને વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવા તથા વિરોધી વર્ગને વધુ ને વધુ સમૃદ્ધિહીન બનાવવા તે સમયે તેઓ મનમાન્યા કાયદા કરી શકતા. જો આપણે પૂરી પ્રજાને સમુદ્રસાહસોમાં રસ લેતી કરી હોત તો ઓછામાં ઓછું આપણી સત્તા અને આપણી સમૃદ્ધિની તો રક્ષા કરી શક્યા હોત. જે વિચારસરણીથી સમુદ્રની ઉપેક્ષા થઈ તેણે આપણી દુર્દશામાં કેટલો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે તેનો હવે તો જ્યાલ આવે!

અંતરીક્ષનો માર્ગ

પણ સત્તા અને સમૃદ્ધિએ હવે ત્રીજો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. તે છે અંતરીક્ષનો. એ જ ગોરી પ્રજા હવે અંતરીક્ષમાર્ગ માટે મથી રહી છે. અંતરીક્ષમાં તેમણે પોતાની પ્રભુસત્તા સ્થાપિત કરી દીધી છે. સેંકડો ઉપગ્રહો સેંકડો હેતુઓને પૂરા કરવા દૂરદૂરના અંતરીક્ષમાં દિનરાત ચક્કર લગાવી રહ્યા છે. મોરબીનો બંધ તૂટે તેની પ્રથમ ખબર અમેરિકા મેળવે, ટી.વી. ઉપર પ્રસારિત કરે, પછી આપણને ખબર પડે. હવેનાં યુદ્ધો તલવાર કે તોપોથી લડાવાનાં નથી પણ કમ્પ્યુટરોથી સજ્જ શાસ્ત્રોથી લડાવાનાં છે. હવેનાં કારખાનાં પણ આ જ ટેકનોલોજીથી ચાલવાનાં છે. ખાણા ખોદવી હોય કે પેટ્રોલિયમ શોધવું હોય, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઇલેક્ટ્રોનિક વીજાણુઓની પ્રભુતા એટલી બધી સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે કે તેને નકારી શકાય જ નહિ. તેને નકારવાનો અર્થ છે સત્તા અને સમૃદ્ધિથી હાથ ધોવા. ભૂમિ તથા સમુદ્રના જમાનામાં જે ભૂલો આપણે કરી અને પરિણામ ભોગવ્યાં તે જ ભૂલો જો આજે પણ અંતરિક્ષ-મંથનમાં કરીશું તો પ્રથમ કરતાં પણ વધુ હાનિકારક પરિણામો ભોગવીશું. વિશ્વ ધરતીની સપાઠી ઉપર નહિ, હવે અંતરીક્ષમાં દોડી રહ્યું છે. તેની પાછળ આપોઆપ સત્તા અને સમૃદ્ધિ દોડી રહી છે. આપણે પાતાળ તરફ દોડવાનું નથી. આ પાતાળિયું ચિંતન આપણને રસાતળમાં લઈ જશે. દેવદેવીઓના કે ભૂત-ભૂવાના ચમત્કારોથી પ્રશ્નો હલ કરી લેવાના તરંગો પાતાળ તરફ ધકેલશે. ખરા ચમત્કારો હવે અંતરીક્ષવિજ્ઞાનમાં છે. તે માટે જરૂરી છે આપણું ચિંતન બદલી, આપણી વિદ્યા-સંસ્થાઓ હજારો આઇન્સ્ટાઇનો પેદા કરે. જળ, સ્થળ અને નભ - ત્રણો ક્ષેત્રે આપણે કોઈની પાછળ ઘસડાતી ખેંચાતી લાચાર પ્રજા નહિ, પણ અનેકોને ખેંચનારી, દોરનારી, બળવાન, બુદ્ધિમાન પ્રજા બનીએ તો જ મળેલી સત્તાને સાચવી શકીશું તથા સમૃદ્ધિને વિકસાવી શકીશું.

14 ઊંઘતી પ્રજા

સબળ અને સુરક્ષિત રાષ્ટ્રનાં ચાર અંગો છે: (1) કુશળ અને શ્રદ્ધાસ્પદ નેતૃત્વ, (2) સર્વવ્યાપી ગુપ્તચરતંત્ર, (3) સમર્થ સેના અને આધુનિકતમ શસ્ત્રો અને (4) રાષ્ટ્રપ્રેમી પ્રજા.

ખરેખર તો આ ચારેયમાં પ્રથમ ઘટક અર્થાત્ક કુશળ અને શ્રદ્ધાસ્પદ નેતૃત્વ સૌથી વધુ મહત્વની વસ્તુ છે. જો તે હોય તો બાકીનાં ત્રણ આપોઆપ થઈ જતાં હોય છે. કેટલીક વાર જો નેતૃત્વમાં કુશળતા હોય પણ શ્રદ્ધાસ્પદતા ન હોય, તો કેટલીક વાર શ્રદ્ધાસ્પદતા હોય પણ કુશળતા ન હોય તો તે નેતૃત્વ ખોડીલું કહેવાય; પણ જો કુશળતા અને શ્રદ્ધાસ્પદતા બંને ન હોય તો સમર્થમાં સમર્થ સેના તથા ગમે તેટલી રાષ્ટ્રપ્રેમી પ્રજા હોય તો પણ રાષ્ટ્ર તથા પ્રજાની દુર્દશાને નિવારી શકાય નહિ. જ્યારે-જ્યારે જે કોઈ રાષ્ટ્રનું પતન થયું છે, ત્યારે તેનું મુખ્ય કારણ તેના નેતૃત્વમાં રહ્યું છે.

મુત્સદીઓનો દુકાળ

એક કુશળ નેતા દુર્ભળમાં દુર્ભળ રાષ્ટ્રને સમર્થ તથા શક્તિશાળી બનાવી શકતો હોય છે, જ્યારે એક અકુશળ નેતા સમર્થ તથા શક્તિશાળી રાષ્ટ્રને કંગાળ અને ગુલામ બનાવી મૂકતો હોય છે. જે રાષ્ટ્રને એક પછી એક સતત કુશળ નેતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય તે રાષ્ટ્ર સમુન્નતિ તથા યશના શિખરે પહોંચી જતું હોય છે; પણ જો સતત અકુશળ નેતૃત્વ જ મળ્યા કરે તો રાષ્ટ્ર તથા પ્રજાની દુર્દશા થવામાં બાકી ન રહે. રાષ્ટ્રની સ્થિતિ એ નેતૃત્વનું જ પરિણામ છે. ગુંચવાઈ ગયેલાં કોકડાં તાર તોડ્યા વિના ઉકેલી આપે તે મુત્સદીપણું કહેવાય, પણ સીધા તારને પણ ગુંચવી નાંખે તે અકુશળતા કહેવાય. આપણે છેલ્લાં 40 વર્ષોમાં અસંખ્ય રાજકારણીઓ તો પેદા કર્યા છે, પણ મુત્સદીઓ તો આંગળીના વેઢે ગણાય તેટલા પણ પેદા નથી કર્યા. રાજકીય પક્ષ તથા વિરોધપક્ષ બંને ક્ષેત્રે મુત્સદીઓનો ભયંકર દુષ્કાળ વર્તી રહ્યો છે. જો વિરોધપક્ષો પાસે મુત્સદીઓ હોત તો વારંવાર એકતામાં ભંગાણ ન પડત. આવી જ રીતે એકતાના સૂત્રમાં પોતાની જાતને બંધાવવાનો ચોખ્યો નન્નો ભાણનારા અને માત્ર એકલા હાથે ચૂંટણી લડી લેવાની ઉંફાસ મારનારા ગંભીર મુત્સદીગીરી વિનાના રાજકારણીઓ છે.

રાષ્ટ્રહિતની ઉપેક્ષા

આપણું દુર્ભાગ્ય છે કે આપણે ટીમ-બદ્ધ થઈને કામ કરી શકતા નથી, વ્યક્તિગત મહત્વાકંક્ષાના મોહ આગળ રાષ્ટ્રહિતની ઉપેક્ષા કરી શકીએ છીએ. જો આજ સુધી આ દેશને સબળ વિરોધપક્ષ ન મળ્યો હોય તો તેનું મુખ્ય કારણ રાષ્ટ્રહિતના ભોગે વ્યક્તિગત મહત્વાકંક્ષા સેવનારા રાજકારણીઓ છે. રાષ્ટ્રહિત તથા વ્યક્તિહિત- એ બે વચ્ચેના સંઘર્ષમાં જ્યારે વ્યક્તિહિત છતી જાય ત્યારે રાષ્ટ્રની દર્શા આપોઆપ દયનીય થઈ જાય. વ્યક્તિહિતનો જ વ્યાપ કુટુંબહિત અને કોમહિત સુધી પ્રસરતો થયો છે. પ્રત્યેક શક્તિશાળી વ્યક્તિ પોતાના જ કુટુંબ તથા પોતાની કોમની જ જાણો કે હિતસાધના કરવા રાજકારણી બની હોય તેવી નિર્લજ્જ પ્રતીતિ સમગ્ર રાષ્ટ્રના માળખાને એનિમિયાનો રોગ વળગાડી રહી છે.

શ્રી પ્રભાશંકર પણેણી

શ્રી પ્રભાશંકર પણેણીએ ભાવનગર સ્ટેટનો વહીવટ સંભાળ્યો ત્યારે તિજોરીમાં માત્ર 18 રૂપિયા પડ્યા હતા, આખું રાજ્ય ખટપટોના વમળમાં ગુંચવાયું હતું, પણ આ નાગર મુત્સદીએ કુશળતાથી સુકાન સંભાળ્યું અને જ્યારે એ રાજ્યને ભારતમાં લેળવવામાં આવ્યું ત્યારે 18 કરોડ રૂપિયાથી તિજોરી છલકાતી હતી. આ બધું રાજ્યના વિકાસ સાથે થયું હતું. ફિલિપાઈન્સના માર્કોસ જ્યારે ચૂંટણીમાં હાર્યા અને અણધારી સત્તા છોડવી હતી ત્યારે રાષ્ટ્રના અબજો ડોલરનું પોટકું બાંધીને લઈ ગયા. જો રાષ્ટ્રની પ્રજાની કાળી મજૂરીના કરવેરામાંથી આ રકમ તરફાવી હોય તો આવા નેતૃત્વને શું કહેવું? નવાઈ તો એ છે કે આવા તરફાંચી કરનારા નેતાને વફાદાર રહેનાર તથા તે ફરીથી

આવીને રાજ્ય કરે તેવું ઈચ્છનાર સ્થાપિત હિતોનો સારો એવો વર્ગ સતત ખટપટો કર્યા કરે છે. પશ્ચિમના તથા પૂર્વના દેશોની આ બેદરેખા સમજવા જેવી છે.

અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, કેનેડા કે જર્મની જેવા દેશોના નેતા રાષ્ટ્રના અબજો ડોલર લઈને ભાગી જાય તો તે ફરીથી પાછા આવે તથા રાજ્ય કરે તેટલી નિમ્ન કક્ષાની અપેક્ષા ધરાવનારી પ્રજાની તો કલ્પના ન જ કરી શકાય, જ્યારે પૂર્વના દેશો માટે આવી સ્થિતિ અકલ્પનીય કે અસંઘ નથી. રાષ્ટ્રહિતને બાનમાં મૂકીને કરપટ થનાર નેતા પ્રત્યે દિલોજાનથી વફાદારી બતાવનાર રાષ્ટ્રના મિત્રો ન થઈ શકે. આપણી રાષ્ટ્રભક્તિ મોળી છે, એટલે આપણે રાષ્ટ્રહિતને શૂળીએ ચઢાવી શકીએ છીએ, એટલું જ નહિ, શૂળીએ ચઢાવનારના પક્ષધર પણ થઈ શકીએ છીએ.

વિદેશીઓના વિજયનું રહસ્ય

એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ઈતિહાસકારે લખ્યું છે કે ભારતમાં તો અમે વ્યાપાર કરવા આવ્યા હતા, પણ અમે થોડાં જ વર્ષોમાં હિંદુસ્તાનના સ્વામી બની ગયા. અમારો સતત વિજય અમારી સેનાની શૂરવીરતાના કારણે નહિ, પણ ભારતીય ચારિત્ર્યની શિથિલતાના કારણે થયો છે. જે રાજ્ય ઉપર અમારે ચઢાઈ કરવી હોય ત્યાં પ્રથમ રાજ્યદૂત મોકલીએ, તે રાજ્યસત્તા પ્રત્યે અસંતુષ્ટ તત્ત્વોને હથ ઉપર લે, પછી લાલચુ માણસોને શોધીએ. તોપચી, દરવાન, સરદાર, વગેરેને નાનીમોટી લાંચથી ઝોડીએ. બસ, આટલું કર્યા પછી એક દિવસ હુમલો કરીએ. ફૂટેલા માણસો દ્વારા થોડી જ મહેનતે વિજય મેળવી લઈએ. આ દેશ અને પ્રજા એવાં છે કે તેમાંથી ઘણા માણસોને લાલચ અને ભયથી ઝોડી શકાય છે. બસ, આ જ અમારા વિજયનું રહસ્ય છે. આ કેટલી સાચી વાત છે અને કેટલી ખોટી છે તે તો આપણે સૌએ વિચારવાનું. હું તો ઈચ્છાનું છું કે કદાચ ભૂતકાળમાં આ વાત સાચી હોય પણ અત્યારે તો જુઝી થવી જ જોઈએ. હવે તો આપણે સૌએ રાષ્ટ્રપ્રેમી પ્રજા તરીકેનું સ્પષ્ટ અને પ્રબળ કાઢું કાઢવું જ જોઈએ, પણ જે સમાચાર મળી રહ્યા છે તે સારા નથી.

આપણે ત્યાં દેશદ્રોહી પ્રવૃત્તિએ

આપણી સેનાના એક નિવૃત્ત થયેલા બિગ્રેડિયર તથા એક વૈજ્ઞાનિકની ગુપ્તચરાખાતાએ ધરપકડ કરી છે. સૈનિક અધિકારીને ત્યાં ગુપ્તચરાખાતાએ (સી.બી.આઈ.) દરોડો પાડીને મહત્વની રક્ષા સંબંધી માહિતીવાળા દસ્તાવેજો કબજે કર્યા છે. આવી જ રીતે નૌકાદળના નિવૃત્ત અધિકારીની પણ ધરપકડ કરવામાં આવી છે. આવી જ રીતે નિવૃત્ત બિગ્રેડિયર તથા ઈલેક્ટ્રોનિક્સ-ખાતાના વૈજ્ઞાનિક ઉપર પણ વિદેશો સાથે સંબંધ રાખી ગુપ્ત માહિતી પૂરી પાડવાના આક્ષેપો થઈ રહ્યા છે. અધૂરામાં પૂરું આવા ઓફિસરો સાથે મધુરા સંબંધો રાખી તેમને હથો બનાવીને દેશદ્રોહી પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવાનો સર્જણ પ્રયત્ન કરનાર પણ આમાં સંડોવાયા છે. જે અંદરઅંદર રંધાઈ રહ્યું છે તેનું આ માત્ર નજીવું જ રૂપ પ્રગટ્યું છે. બહુ મોટા પાયા ઉપર જાસૂસી પ્રવૃત્તિ ચાલતી જ હશે. વિશ્વભરમાં આવી પ્રવૃત્તિએ ચાલતી જ હોય છે. વિશ્વભરમાં લોભ-લાલચમાં રાષ્ટ્રને બરબાદ કરી મૂકનારા માટીપગા કર્મચારીઓ પણ હોય જ છે, પણ તેનું અનુમાન તો કાઢવું જ રહ્યું.

ભારતમાં પરદેશીઓના હાથે વેચાઈ ગયેલા કે વેચાઈ જનારા માણસની ટકાવારી કેટલી? પ્રજાને આઘાત લાગે તેટલી તો નહિ જ હોય ને? જે-જે નામો આ વખતે પ્રકાશમાં આવ્યાં છે તે લગભગ બધાં જ હિંદુ નામ દેખાય છે. સારું થયું કે કોઈ બિનહિન્દુ નામ નથી. (પ્રથમ પણ કુમારનારાયણ વગેરેનો કિસ્સો બનેલો, પણ હાલ તો તે કિસ્સો દબાઈ ગયો લાગે છે.) જો કોઈ બિનહિન્દુનું નામ હોત તો પ્રજા પૂર્વગ્રહપ્રેરિત ઊકળી ઉઠત, કારણ કે આપણને દેશદ્રોહીઓનાં દર્શન બીજા વર્ગમાં કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. આપણો વર્ગ પણ દેશદ્રોહી હોઈ શકે, તેની કાળજી રાખીએ તો વધુ હિત થાય.

આ પકડાયેલ આરોપિત વ્યક્તિઓમાં કોઈ ગરીબ માણસ નથી લાગતો, તેમ કોઈ અશિક્ષિત પણ નથી લાગતો. આ બધા શિક્ષિત તથા સમૃદ્ધ માણસો છે. આવા બધા અનેક માણસો અત્યંત મહત્વનાં પદો ઉપર રહીને હજારો રૂપિયાનો પગાર તથા સગવડો ભોગવતા હશે. થોડાક કાગળના ટુકડા મેળવવા આવા જવાબદાર માણસો દેશ સાથે આટલા મોટા પ્રમાણમાં વિશ્વાસઘાત કરતા હશે તે કલ્પનાથી

માથું શરમનું માર્યું જૂકી જાય છે. શું હજુ પણ આપણે આવા માટીપગા માણસોથી ભરપૂર છીએ? કઈ માણે આવાં દેશદ્રોહી છેકરાં જણ્યાં હશે? બનવાજોગ છે કે જે નામો સમાચારપત્રોમાં આવ્યાં છે તેમાંથી કેટલાંક નિર્દોષ પણ હોય અને ખરાં દોષી રહી ગયાં હોય, પણ એટલું તો નક્કી છે કે આ રોગ બહુ મોટો થઈ ગયો છે, ભારતના અણુઅણુમાં પ્રસરી ગયો છે.

સમુદ્રમાં ડૂબેલા પર્વતોનું એકાદ શિખર જ કોઈ વાર દેખા દઈ દેતું હોય છે. આવું થવામાં મુખ્યતઃ બે કારણો છે: પ્રજામાં રાષ્ટ્રપ્રેમની ઊણપ અને બીજું, ગુપ્તચરખાતાની અક્ષમતા. રાષ્ટ્રપ્રેમનું માપ કાઢવું બહુ જ સરળ તથા બહુ જ કઠિન છે. આ દેશની પ્રત્યેક વસ્તુ રાષ્ટ્ર છે. પ્રત્યેક નિર્માણ રાષ્ટ્ર છે (માત્ર ભારતમાતાની છબિનું નામ જ રાષ્ટ્ર નથી), તો તેવી પ્રત્યેક વસ્તુ કે પ્રત્યેક નિર્માણમાં જાણી-કરીને પોતાના સ્વાર્થ માટે ચોરી-લુચ્યાઈ કે નિમન્તા કરનાર (કોઈ મોટો ભૂપ હોય કે નાનો પટાવળો હોય તે) રાષ્ટ્રદ્રોહી છે. માનો કે એક પુલ અથવા એક બંધ અથવા એક માર્ગનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. આ નિર્માણમાં બલાચાર કરી તેનું તકલાદી નિર્માણ કરનાર-કરાવનાર રાષ્ટ્રપ્રેમી નહિ પણ દેશદ્રોહી છે, કારણ કે બંધ, પુલ, માર્ગ, ભવનો, રેલવે, જહાજો, વિમાનો, વગેરે રાષ્ટ્ર છે. આ બધાની દુર્બળતા અને અક્ષમતાથી રાષ્ટ્ર દુર્બળ બને છે, એટલે તેને પોતાના સ્વાર્થ માટે દુર્બળ બનાવનાર નાનીમોટી પ્રત્યેક વ્યક્તિ દેશદ્રોહી છે.

રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાનો અભાવ

આવી જ રીતે વહીવટકેત્રમાં પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ અપરાધીઓને બચાવવા, છાવરવા કે પછી અપરાધીઓનો ઉપયોગ સત્તાસ્થાને છવાઈ જવામાં કરનાર પણ દેશદ્રોહી છે. યુદ્ધના સમયે શત્રુપક્ષનો વિરોધ કરીને પોતાના દેશને ટેકો આપવો એટલામાત્રથી કોઈ રાષ્ટ્રપ્રેમી ન થઈ જાય. એક ભાઈએ પોસ્ટમાં વજનદાર કવર મોકલ્યું. ઉપર લખેલું ‘પ્રિન્ટેડ મેટર.’ ખોલીને જોયું તો તે પ્રિન્ટેડ ન હતું. પણ ઓછી ટિક્કિયે લગાવીને આ રીતે લખાણ મોકલવાની રીતથી આપણે આપણા રાષ્ટ્રનું શોષણ જ કર્યું ગણાય. નાની-મોટી યુક્તિઓથી, ઇલેક્ટ્રિક મીટર બંધ રખાવીને કે પાછાં પડાવીને, વધુ વપરાશ કરીને ઓછામાં ઓછું બિલ ભરનારને ખ્યાલ નથી આવતો કે આ રાષ્ટ્રદ્રોહી પ્રવૃત્તિ છે. જો ભારતમાતાને એક દેવી માનવામાં આવે તો તેની એકેએક નસ ઉપર અસંખ્ય જળો વળગી છે, જે લોહી ચૂસીને લાલઘૂમ થઈ છે. ભારતમાતાનું લોહી તો તેનાં જ સંતાનો પી રહ્યાં છે. રાષ્ટ્રના ખરા શત્રુ તો આપણે જ છીએ, જે ચારે તરફથી તેનું હીર ચૂસી રહ્યા છીએ.

આવું થવાનું મુખ્ય કારણ રાષ્ટ્રવાદની સુસ્પષ્ટ અને સુદઢ ભાવનાનો અભાવ છે. રાષ્ટ્રવાદ કરતાં આપણે વ્યક્તિવાદી, કુટુંબવાદી, ક્રેમવાદી કે મજહબવાદી જલદી થઈ જઈએ છીએ. સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે રાજકારણ તથા ધર્મકારણમાં ઉપરના માણસો નીચેના માણસોને પ્રેરણા આપી શકતા નથી. તેમનું પ્રેરણાબળ તો ‘થોડા સમયમાં લેવાય તેટલો લાભ લઈ લેવાનું’ છે. પ્રજા રાષ્ટ્રપ્રેમી બને તો કોના ઉદાહરણથી બને? એક તરફ રાજનેતાઓ પોતાને માટે લાખો-કરોડોનો બેફામ ખર્ચો કરતાં અચક્કતા નથી, તો બીજી તરફ ધર્મકારણવાળા પણ એટલો ભપકો કરવામાં પોતાની ધન્યતા અને શ્રેષ્ઠતા અનુભવે છે.

વૈભવ-મોટાઈ બતાવવાનો મોહ

થોડા સમય પહેલાં એક પરિચિત સજ્જન મળ્યા. ભારે વેદના સાથે તેમણે જણાવ્યું કે ફ્લાણા બાપુના વ્યક્તિગત રસોડાનો માત્ર 8-10 દિવસનો ખર્ચ વીસ હજાર રૂપિયા આવ્યો. જમનારા પાંચેક માણસો હશે. સૌથી મોટી વેદના તો ત્યારે થાય કે જ્યારે આવા બેફામ ખર્ચ દુષ્કાળસેવા માટે થતા હોય. દર ત્રીજા વર્ષે કુંભમેળો આવે છે. કરોડો નહિ, અબજો રૂપિયા ધર્મના નામે ખર્ચાય છે. પણ ધાર્મિક દસ્તિએ પણ તેનું પરિણામ શું મળે છે? વૈભવ અને મોટાઈ બતાવવાની સ્પર્ધામાં આપણે ભવ્ય સમૈયાઓ, જયંતીઓ અને છપ્પનભોગો કરીએ છીએ. શ્રદ્ધાથી, ઘેલદ્ધાથી, શરમથી કે દુબાણથી લોકો પૈસા આપે છે, પણ આ બધું એક વ્યક્તિ કે એક સંપ્રદાયનો જ્યાજ્યકાર કરવામાં હોમાઈને રાખ થઈ જાય છે! આપણાને આઘાત નથી લાગતો, કારણ કે આપણે વ્યક્તિઘેલા કે સંપત્તિઘેલા છીએ.

પૂજ્ય મોટાનું ઉદાહરણ

પૂજ્ય મોટાએ લોકો પાસેથી કરોડો રૂપિયા ઉઘરાયા, પણ પોતાનું સરઘસ કાઢવામાં કે પોતાની ભવ્ય સમાધિ બાંધવામાં પૈસોથે ન ખર્ચ્યો. પ્રત્યેક પૈસો દૂરદૂરના ગરીબ ભાગમાં શાળાના ઓરડા બાંધવામાં ખર્ચાયો. જો દેશમાં રાષ્ટ્રવાદ તથા ધર્મમાં માનવતાવાદ

વિકસાવવો હોય તો પ્રજાને વ્યક્તિ પ્રત્યેની વેવલી ભક્તિથી છોડાવવી જોઈએ. આ વ્યક્તિવાદ અને સંપ્રદાયવાદ દૂષણોની હારમાળા ઊભી કરે છે. તેનો પ્રચારપ્રસાર ભારે હાનિ પહોંચાડી રહ્યો છે. પ્રજા વ્યક્તિ, કુટુંબ કે કોમ્પ્યુટર્સ્થી નહિ, રાષ્ટ્રપ્રેમી બને.

જે જાણી-કરીને રાષ્ટ્રકોહી બને છે તેને શોધી કાઢીને ઉદાહરણરૂપ દંડ આપનાર તંત્ર શિથિલ થઈ જાય તો દુર્ભાગ્યથી બચી શકાય નહિ. ભારતની સ્વતંત્રતા પછી નાનીમોટી અનેક ઘટનાઓ ઘટી છે, પણ આ બધામાં ગુપ્તચરખાતાએ કોઈ ભારે કુશળતાનો પરિચય આપ્યો સાંભળ્યો નથી. કાશ્મીર ઉપર તાયફાવાળાનો હુમલો, ચીનનું આકમણ, મહાત્મા ગાંધીજીની હત્યા, સ્વ. દિનદિરાબહેનની હત્યા, જનરલ વૈધની હત્યા, વારંવારનાં કોમી રમભાણો, સીમાડા ઉપરની ઘૂસણખોરો, મુંબઈના બોંબ-વિસ્ફોટ, સુરક્ષાવિભાગ તથા સેનાવિભાગમાં થતી ગરબડ, સુવર્ણમંદિરની સ્થિતિ, વગેરે અનેક ઘટનાઓ બાબત જાણે કે આપણાને કશી જ પૂર્વખબર નથી. મુંબઈમાં બોંબ ફૂટે એટલે સમાચારપત્રોને ખબર પડે. સમાચારપત્રોના અહેવાલથી પ્રજા તથા વહીવટી તંત્રને ખબર પડે. પ્રજા ઇચ્છે કે રોગની મૂળ કરીએ જલદીથી જલદી શોધી કાઢવામાં આવે. વહીવટી તંત્ર ઇચ્છે કે શોધાય તો શોધો, ન શોધાય તો કાંઈ નહિ, પણ પ્રજા આવી ઘટનાઓને ભૂલી જાય તેવું કાંઈક કરો. ફરી પાછો વિસ્ફોટ થશે ત્યારે જોયું જશે. કોઈ જેલમાંથી ભાગી જાય, કોઈ ડમી માણસ ગોઠવીને ગરબા જોવા જાય, જવા દો; આપણે સૌની સામે કડક હાથે કામ લેવાનું છે, પણ હમણાં તો પ્રજા આ બધું ભૂલી જાય તેવું કરો, પછી કડક હાથે કામ લઈશું. ઘણી વાર પ્રશ્ન થાય છે કે શું આપણે વિશ્વની ઊંઘતી પ્રજા છીએ? આ પ્રત્યેક દિશાની કુંભકર્ણી ઊંઘ પરિણામ વિનાની ન જ હોય તેટલી જાગૃતિ થાય તોય ઘણું.

15 ચૂંટણીની ત્રણ એંધારીઓ

ચૂંટણીનાં પડઘમ વાગી રહ્યા છે. ચકલી ધૂળમાં પાંખો ફસ્ફાતે એટલે લોકો કહે હવે વરસાદ પડશે. આવી જ રીતે ચૂંટણી આવવાની હોય ત્યારે ત્રણ એંધારીઓ પ્રથમથી જ વર્ત્તવા લાગે છે: (1) મૌંઘવારી વધી જાય, (2) મતપેટીઓને પ્રભાવિત કરનારા નિર્જયો રાતોરાત ઉત્તાવળમાં લેવાય અને (3) પ્રસાર-માધ્યમોનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય. ભારતની ચૂંટણીઓ ધીરેધીરે પ્રજા માટે અભિશાપ બનતી જાય છે, કારણ કે ચૂંટણીઓ આવતાં પહેલાં અનિષ્ટો આવવા લાગે છે અને ચૂંટણીઓ વીત્યા પછી તે અનિષ્ટો સ્થિર થઈ જાય છે. પહેલાં રાજામહારાજાઓ રાજ્ય કરતા, તેમનાં અનિષ્ટો પણ હતાં જ, પણ તેમને ચૂંટાવાની ગરજ ન હોવાથી શાસનમાં સ્થિરતા, એકરૂપતા તથા નિશ્ચિંતતા રહેતી. જુલમ કરનારા પણ સ્થિરતાથી રાજ્ય કરતા, પણ સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી બહુ ઝડપથી આપણે લોકશાહીની ઉધાર-બાજુઓ લાંબી કરવા માંડ્યા છીએ.

‘ભારતીય’ પ્રકારની લોકશાહી

આ બધાનું મૂળ કારણ નિશ્ચિત પક્ષના હાથમાં જ સત્તાનાં સૂત્રો રહેવાં જોઈએ એવું પૂર્વનિર્ધારિત લક્ષ્ય છે. એટલે આ લક્ષ્ય મેળવવું એનું નામ જ લોકશાહી બચાવવી એવું થઈ ગયું છે. સામા પક્ષે કોઈ પ્રબળ – સશક્ત વિકલ્પ થઈ શકતો નથી. રાજ્યકક્ષાએ કેટલાંક રાજ્યોમાં વિપક્ષ કે વિપક્ષો આ ક્ષેત્રે સફળ થઈ શક્યા છે, પણ રાષ્ટ્રકક્ષાએ હજુ કોઈ પણ પક્ષે વિકલ્પ થઈ શકવાનું કાઢું કાઢ્યું નથી. ભારતની લોકશાહી એ બ્રિટન કે અમેરિકાની લોકશાહી નથી. તે ભારતની છે, એટલે કે ભારતીય પ્રકારની છે. પં. જવાહરલાલ નહેરુએ કહ્યું છે કે ‘પ્રથમ કક્ષાના નાગરિકો જ પ્રથમ કક્ષાનું રાષ્ટ્ર બનાવી શકતા હોય છે. હજુ આપણે પ્રથમ કક્ષાના નાગરિકો થઈ શક્યા નથી.’

બ્રિટનની લોકશાહી

બ્રિટનમાં લેબર પાર્ટીએ માત્ર એક જ મતની બહુમતીથી ચારપાંચ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. કોઈએ મત ખેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. સામે સશક્ત કંડર્વેટિવ પાર્ટી હતી, પણ તેણે જરા પણ ગોલમાલ કર્યા વિના લેબર પાર્ટીને રાજ્ય કરવા દીધું હતું. જો તેણે આપણી પદ્ધતિ અપનાવી હોત તો લેબર પાર્ટી દસ દિવસ પણ રાજ્ય કરી શકી ન હોત. બીજી તરફ લેબર પાર્ટીના નેતાને પક્ષના સત્યો પોતાને મંત્રી બનાવવા કોઈ દબાણ કરતા ન હતા. “જો મને મંત્રી નહિ બનાવો તો રાજ્યનામું આપી દઈશ. ખરા સમયે ગેરહાજર રહીને પણ સરકારનું પતન કરાવી દઈશ.” – તેવી ધમકી કોઈ આપતું ન હતું. સૌ પોતાના પક્ષને વફાદાર હતા અને પક્ષ પાસે રાષ્ટ્રીય લક્ષ્ય હતું. કદાચ કોઈ સભ્યે લોભલાલચથી કે અસંતોષવશ પક્ષને હાનિ પહોંચાડવાનું કાર્ય કર્યું હોય તો પ્રજા અને પ્રેસ જાગ્રત હતાં. વર્ષોથી ચાલ્યું આવતું મોરલ સજ્જવ હતું એટલે આવું થઈ શક્યું નહિ કે થઈ શકે નહિ. આ તેમની લોકશાહી છે.

આપણી કક્ષા

આપણે હજુ આ કક્ષાએ પહોંચ્યા નથી. ચૂંટાયેલા સભ્યોને સાચવવા, થાણે પાડવા, પોતાના જ બનાવી રાખવા ભારે શક્તિ તથા સમય ખર્યવાં પડે છે. એક ભરવાડ જેમ પોતાનાં ઘેટાં-બકરાંને વાડામાં પૂરીને સતત ચોકી રાખે છે, તેવું જ કાંઈક આપણે પણ કરવું પડે છે. આપણું મોરલ જાણે કે ઓક્સિજન ઉપર મરણિયા શાસ લઈ રહ્યું છે. ખુલ્લાંખુલ્લા પૈસા આપીને સભ્યોને ફોડવા, ખરીદવા, હાઈજોક કરવા, સોંદા કરવા – આ બધું હવે સામાન્ય આચાર જેવું થઈ ગયું છે. પ્રેસ એટલે કે સમાચારપત્રો હોકારા-દેકારા કરે, લોકો પણ ચર્ચા કરે, પણ બધું બધાને કોઈ પડી ગયું છે. જે ટેકનિક એક પક્ષ કરે છે તે બીજો પણ કરે છે અથવા કહો કે કરવી પડે છે, કારણ કે લોકશાહીનું સ્વરૂપ જ એવું થઈ ગયું છે. પ્રજાને પ્રથમ કક્ષાની પ્રજા બનાવવાનું ભૂલી જવાયું. એટલે પ્રજા વિદેશનો દૂધનો પાઉડર, બાટર ઓઈલ, ઉત્તરેલાં કપડાં, બીજી મદદો, સરકારી સબસિડીઓ, લોનો, દાનો, વગેરે ઉપર જીવતી થઈ ગઈ. દેવાં માફ કરાવવાં અને ફાણાં નવાં દેવાં લેવા આંદોલનો કરવાં, લાગવગ, નોકરશાહી અને વુનિયનશાહીનો ભરડો સૌને ભીંસી રહ્યો છે. સૌ તેમાં ભીંસાય છે,

પણ જરૂર પડે ત્યારે પોતાના સ્વાર્થ માટે સૌ તેનો આશ્રય પણ લે છે. જાણે કે આશ્રય લેવાનાં અને તરી જવાનાં હવે આ જ સ્થાનો રહ્યાં છે. આવી સિથિતિમાં લોકશાહીનાં જમાપાસાં ટુંકાં અને ઉધારપાસાં ઘણાં લાંબાં થઈ ગયાં છે.

(1) મોંઘવારી

પૂર્વ કહ્યું તેમ ચૂંટણી આવવાની હોય તેના પહેલાં ભારે મોંઘવારી આવે. વસ્તુઓ, ખાસ કરીને મોટી કંપનીઓ દ્વારા બનતી વસ્તુઓના ભાવો આકાશો પહોંચી જાય. અનાજ, શાકભાજી, વગેરે કંપની વિનાનું ઉત્પાદન જ્યાંનું ત્યાં રહે, પણ લોખંડ, સિમેન્ટ, કાગળ, ખાંડ, ચા, વગેરેના ભાવોમાં એકદમ ઉછાળો આવે. સરકાર આ ઉછાળાને રોકી ન શકે – અરે! તપાસ પણ ન કરે કે આ ઉછાળો કેમ આવ્યો? બીજી તરફ અનાજ, જીરુ, વરિયાળી, રાયડો, કુંગળી, બટાકા, વગેરે જેડૂતો તથા મજૂરોની પેદાશમાં ભારે મંદી આવી જાય. આ મંદી તેમના માલના ઓછા પૈસા અપાવે, તો બીજી તરફ મોટી કંપનીઓના વધેલા ભાવો તેમની (જેડૂતો વગેરે) પાસેથી વધુ નાશાં પડાવી જાય. પ્રજાને તો બંને પડ વચ્ચે પિસાવાનું જો આ ભાવવધારો શાસનની ઉપરવટ થઈને કરાયા હોય તો શાસને તરત જ હસ્તક્ષેપ કરી કંપનીઓને સીધે માર્ગ લાવવી જોઈએ. પણ આવું નથી થતું એટલે સૌને શંકા જ નહિ, ખાતરી થઈ જાય છે કે હવે ચૂંટણી આવી રહી છે. પ્રત્યેક વર્ષનું બજેટ અથવા કહો કે વર્ષમાં બેન્ન્ટ્રશ વાર રજૂ કરાયેલાં બજેટ મોંઘવારી વધારવાનાં અચૂક કારણરૂપ હોય જ છે, તેના કરતાં પણ પ્રતિ પાંચ વર્ષે આવતી ચૂંટણી મોટો ભાવવધારો લઈને આવે છે, કારણ કે આપણી લોકશાહી એવી કક્ષાએ પહોંચી છે કે પ્રચુર પૈસા વિના ચૂંટણી જીતવી કઠિન થઈ ગઈ છે.

પ્રચુર પૈસા લાવવા કયાંથી? અને એ જ્યાંથી લાવવા પડે છે ત્યાં ભાવવધારાનું વળતર આપીને લાવવા પડે છે. આ કરુણ દશાએ આપણાને સૌને કરુણાપાત્ર બનાવી દીધા છે. જે શાસક પક્ષ નથી તેનો પ્રભાવ શો? તેને કોણ પૈસા આપે? આપીને શું મેળવે? જો શાસક પક્ષને ખબર પડે કે ફ્લાણા શેઠે ફ્લાણા વિપક્ષને પૈસા આપ્યા હતા તો બદલામાં દરોડા પડાવે. કોઈ પણ સમજુ વ્યાપારી વાસ્તવિકતાની ઉપેક્ષા ન કરી શકે. અનિષ્ટોથી બચવા તેણે જે-ને પગલાં લેવાં જ પડે.

(2) ઉતાવળિયા નિર્ણયો

હવે ચૂંટણીઓનું એક બીજું અનિષ્ટ થયું છે. જે-જે પ્રદેશોમાં બીજા પક્ષોની સરકાર હોય તેને ગમે તે ભોગે ગમે તે માર્ગ ચૂંટણી પહેલાં ઉથલાવી નાખવી. આપણું બંધારણ એવું છે કે પ્રાદેશિક સરકારના ગળા ઉપર રાજ્યપાલ નામની કેન્દ્રની તલવાર હંમેશાં લટકતી રહે છે. બંધારણનો હેતુ સાચો છે, તેમાં જરાય શંકા નથી, પણ છેલ્લા કેટલાક સમયથી તેનો ભારે દુરુપ્યોગ થવા લાગ્યો છે. કાયદાનો દુરુપ્યોગ એ કાયદાનું દૂષણ છે. જે અપરાધીઓ છે તેમને સુધારવા એ કઠિન કામ નથી, પણ જેમની મુદ્દીમાંથી કાયદા નીકળે છે તે જો બગડી ગયા હોય તો તેમને સુધારવા તે અત્યંત કઠિન કામ છે. એક તરફ ભયંકર અસામાજિક તત્ત્વો તેમના પડખે થઈ જતાં હોય છે, તો બીજી તરફ સાધુ-સંતો પણ પોતાનાં ભૌતિક ફળ મેળવવા શરતી આશીર્વાદ આપવા ઘેલા થઈ જતા હોય છે. પ્રજાનો પવિત્ર ગણાત્મક વર્ગ પણ સીધી યા આડકતરી રીતે ખુલ્લખંખુલ્લા દેખાતી અપવિત્રતા સાથે હાથ મિલાવે તો પવિત્રતા એ માત્ર ઢેંગ જ બની જાય. ખરેખર તો અપવિત્રતાએ પવિત્રતાનો અંચળો ઓઢ્યો છે, પણ અંદર તો બંને પક્ષ સરખા જ છે. લોક-કહેવત છે ને કે “આવ ભાઈ હરખા કે આપણે બેઉ સરખા.” આ રીતે રાજકીય અનિષ્ટને બે બાજુઓથી પ્રશ્રય મળે છે.

એક તરફ અસામાજિક તત્ત્વો, દાણચોરો, વગેરે પોતાની ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓને રક્ષણ મેળવવા સાથ આપે છે, તો બીજી તરફ પવિત્ર ગણાત્મક સંતો પોતાના ક્ષુલ્ખક લાભો તથા મોટાઈ મેળવવા આશીર્વાદ આપે છે. આ રીતે અનિષ્ટ એકબીજામાં સેળભેળ થઈ જાય તે તો ચિંતાનો વિષય છે જ, પણ તેથી પણ વધારે ચિંતા પવિત્ર ગણાત્મક પુરુષો આ અનિષ્ટમાં સેળભેળ થઈ જાય તે છે. અનિષ્ટોને પડકારવાનું કાર્ય એકમાત્ર આ પવિત્ર પુરુષો દ્વારા જ થઈ શકે. જો તે પણ રાજ્યાશ્રિત થઈ જાય તો પડકારનો પાયો જ ઉખડી જાય. ભારતમાં લોકશાહીનાં અનિષ્ટો વકર્યા હોય તો તેનું કારણ પડકારની શુન્યતા છે. સૌ જાણે છે કે ચૂંટણી પહેલાં રાતોરાત ભાવવધારો કેમ આવે છે, પણ આ કુમાર્ગને કોણ પડકારે? પવિત્ર પુરુષો કાં તો મોક્ષમાં બસ્ત છે અથવા પવિત્રતાનાં પ્રદર્શન દ્વારા અનુયાયીઓ વધારવામાં બસ્ત

છે. રાષ્ટ્રીય વિપત્તિનું કાં તો તેમને ભાન નથી, કાં તો તેમને તેવું ભાન ગમતું નથી. હું ભલો અને મારા અનુયાયીઓ ભલા, દેશનું જે થવું હોય તે થાય, મારો વાડો સાબૂત રહે એટલે બસ. વાડાને સાબૂત રાખવા તેઓ રાજકીય અનિષ્ટોને માથે બેસાડવા પણ તૈયાર દેખાય, તો નવાઈ ન પામશો.

આ દેશના ઈતિહાસમાં ઊગતા સૂર્યને પૂજનારા પવિત્રાત્માઓ (!) ડગલાબંધ થયા છે. વ્યાપારીની માફક તેમને પણ પોતાની પેઢી હોય છે. આ પેઢીની જાહોજલાલી એ જ એમનું લક્ષ્ય અને સર્વસ્વ હોય છે. સત્ય માટે કે ન્યાય માટે ફના થનારાનો પહેલેથી જ દુષ્કળ ચાલ્યો આવે છે. અંતે તો પ્રજા જેને લાયક હોય છે, તે જ પામતી હોય છે. ચુંટણીની પૂર્વઅંદ્ઘાષીરૂપ પ્રચંડ મૌંઘવારી પ્રજા અનુભવી રહી છે, પણ તેને પડકાર કોણ આપે છે? પડકાર વિના સારાં પરિણામ મેળવી શકાય નહિં.

મૌંઘવારીની સાથે જ મતપેટીઓને પ્રભાવિત કરનારા નિર્ણયો લેવાવા માંડ્યા છે. ગ્રામપંચાયતોનું વિસ્મૃત કલેવર ઓચિંતું રાષ્ટ્રીય સપાટી ઉપર આવી ગયું છે. બંધારણો રાજ્યોને જે હક્કો આપ્યા છે, તે હવે સીધા કેન્દ્રના હાથમાં જશે. 26 અબજ રૂપિયા પંચાયતોને જવાહર રોજગાર યોજનાના રૂપાળા નામે વહેંચાશે. અત્યારે પંચાયતનો વહીવટ કેવો ચાલે છે તે કોણ નથી જાણતું? જવાહર યોજનાના રૂપિયા પણ અસ્તિત્વ વિનાના પ્રૌઢશિક્ષણના રૂપિયાની જેમ ખર્ચાઈ જશે. પંચાયતો ગરીબ માણસોને શું કામ આપશે? તેમની પાસે આપવા માટે કયાં-કયાં કામો છે? કામો હોય જ નહિં તો ઊભાં કરવાનાં, નહિં તો કાગળ ઉપરનાં કામો તો છે જ ને?

હવે રાતોરાત અનામત નોકરીઓ ભરી દેવાની છે. અત્યાર સુધી કેમ ન ભરી? હવે જ કેમ યાદ આવ્યું? આંખ મીંચીને કોઈ પણ ભોગે નોકરીઓની ખાલી જગ્યાઓ ભરી દેવાનું કામ રાષ્ટ્રહિત માટે લેવાયું લાગતું નથી, પણ ચુંટણીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને લેવાયું લાગે છે. આવા અસંખ્ય નિર્ણયો લેવાય છે, જેનાથી બજેટનો પૈસો અનુત્પાદક વ્યયમાં તણાઈ જાય છે.

(3) પ્રસાર-માધ્યમો

ત્રીજી તરફ પ્રસાર-માધ્યમોનો સૂર એકદમ બદલાઈ ગયો છે. રેડિયો, ટી.વી., વગેરે પ્રસાર-માધ્યમો શાસક પક્ષનું જ ગાણ્યું ગાવા લાગી ગયાં છે. વિપક્ષોનો જાણો કોઈ અવાજ જ નથી. બીજી તરફ વિપક્ષો હજી પણ વ્યવસ્થિત થઈ શક્યા નથી. આ સ્થિતિથી સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું છે કે હવે ચુંટણી આવી રહી છે. ચુંટણીનાં અનિષ્ટો પહેલેથી જ આવી ચૂક્યાં છે. હવે કોમવાદ-ધર્મવાદ વધુ વકરશે. પદ્ધતિમના દેશોની ચુંટણીઓ જેવી નિરાપદ ચુંટણીઓ આપણે કયારે કરી શકીશું? સાચી લોકશાહીનું સ્વરૂપ કયારે સ્થાપિત કરી શકીશું? એવું લાગે છે કે ધર્મ અને રાજકારણ એટલાં બધાં સડી ગયાં છે કે બંને ક્ષેત્રે સમૂળી કાન્નિની જરૂર છે.

લોકશાહીના મૂલાધાર

1

સાચી લોકશાહી માટે અનિવાર્ય રીતે ત્રણ શરતો છે: (1) જગત મતદારો, (2) શક્તિશાળી વિરોધપક્ષ અને (3) ટીમ-બદ્ધ કાર્યકરિણી.

આજે તો વિશ્વમાં ઘણા દેશો કોઈ ને કોઈ પ્રકારની લોકશાહીથી શાસન ચલાવી રહ્યા છે, પણ પ્રાચીનકાળમાં થોડાક અપવાદો સિવાય સર્વત્ર લગભગ એકછત્ર સામ્રાજ્યશાહી હતી. આજે પણ નામમાત્રની સામ્રાજ્યશાહી બ્રિટન, જપાન, વગેરે દેશોમાં જોઈ શકાય છે. આ દેશના નેતાઓ તથા પ્રજા પ્રગતિશીલ વિચારવાળાં નથી તેમ તો ન કહી શકાય, પણ તેમ છતાં તેઓ પોતાના રાજા કે રાણી માટે અનહં માન ધરાવે છે. ભારતમાં રાજશાહી નામશેષ થઈ ગઈ હોવા છતાં ઘણાં ભૂતપૂર્વ ૨જવાડાના ભૂતપૂર્વ રાજવીઓ-રાજવંશો પ્રજામાં ભારે માન ધરાવે છે, એટલે ચુંટણીમાં તેમની વગનો લાભ લેવા લગભગ બધી પાર્ટીઓ ઉત્સુક રહે છે. આજે પણ રાજા-મહારાજાઓને ત્યાં લગ્નપ્રસંગો ૨જવાડી ઠાઈથી ઊજવાય છે તથા પ્રજાનો મોટો વર્ગ ભારે ઉત્સાહથી ભાગ લે છે. ભારતમાં બ્રિટનનું શાસન સ્થિર થતાં તેણે રાજાઓની સાર્વભૌમ સત્તા ઉપર પ્રભાવશાળી નિયંત્રણ મૂકી દીધું હતું, જેના પરિણામે નાના-મોટા રાજાઓ પોતાની પ્રજા ઉપર બેફામ અત્યાચાર કરી શકતા નહિ. અંગ્રેજોનો પોલિટિકલ એજન્ટ તેમના ઉપર કડક નજર રાખતો અને જો કોઈ ગંભીર ગુનો થયો હોય તો મોટા ચમરબંધીને પણ દંડ અપાવતો.

પ્રજાને તો ન્યાય જોઈએ છે

સૌરાષ્ટ્રના એક ૨જવાડાની વાત. 50-55 ગામનું આ ૨જવાડું. રાજાના મામા જ ફોજદાર. તેમની નજર એક સામાન્ય માણસની ચેતનવંતી ઘોડી ઉપર પડી. તેમને ઘોડી ગમી ગઈ. બસ, ગમી ગઈ એટલે પોતાને ઘોડી આપી દેવા દબાણ કર્યું. ધાક્ધમકી વગેરે બધા પ્રયોગો કર્યો, પણ પેલા સામાન્ય માણસે પોતાની પ્રિય ઘોડી આપી નહિ. અંતે ફોજદારે પેલા માણસનું ખૂન કરાવી નાખ્યું. તેની સ્ત્રી વિધવા થઈ ભારે કલ્પાંત કરતી રહી. થોડા જ દિવસો વીત્યા હશે ત્યાં તેના કલ્પાંતથી ગામના એક માણસનું હૃદય પીગળ્યું. પોતાનું નામ ન આવે તેવી રીતે તેને મદદ કરવા તે તૈયાર થયો. અંગ્રેજમાં અરજી લખાવીને આ વિધવા બાઈને પોલિટિકલ એજન્ટના બંગલાના દરવાજે ઊભી કરી દીધ્યી. એજન્ટની નજર પેલી બાઈ ઉપર પડી એટલે તેને અંદર બોલાવી અરજી વાંચી. દુભાષિયા દ્વારા તેની પૂરી વિગત જાણી. તરત જ તે ૨જવાડાના દરબારને ટેલિફોન કરી પેલા મામા ફોજદારને ગિરફ્તાર કરાવ્યો, એટલું જ નહિ, સ્વયં રસ લઈને કેસ ચલાવડાવ્યો અને મામાને વીસ વર્ષની જેલ કરાવી જેલમેંગો કર્યો. આ એક જ પ્રસંગથી અમલદારોમાં તથા ૨જવાડામાં ધાક બેસી જવાથી કોઈ બેફામ રીતે સત્તાનો દુરુપ્યોગ કરવાની હિંમત ન કરી શકતું. પ્રજાને આટલું જ જોઈતું હોય છે. તેના ઉપર કઈ પદ્ધતિનું રાજ્ય છે તેની તેને પડી નથી હોતી, તેને તો પડી હોય છે કે તેને પૂરો ન્યાય મળે છે ને? તેના શાસકો પ્રજાના પક્ષધર છે ને?

ધાર્મિક લાગણીઓ

કોઈ પણ પ્રકારની રાજ્યવસ્થા તેના સિદ્ધાંતોને કારણે પ્રિય-અપ્રિય નથી થતી, પણ તેના કિયાકલાપના કારણે પ્રિય-અપ્રિય થતી હોય છે. પ્રજાનો મોટો વર્ગ સિદ્ધાંતોની ભાંજગડમાં ઉંડો ઉત્તરી શકતો નથી હોતો. જે લોકો સિદ્ધાંતવેતા હોય છે તેઓ પણ પ્રજામાં ત્યારે જ અસંતોષ પ્રસરાવી શકે છે, જ્યારે શાસકો ઊરીને આંખે વળગે તેવું શોષણ કરે તથા લાગણી દૂભવવા લાગે. 1857નો સૈનિક-વિદ્રોહ કોઈ ઊંડા રાજકીય હેતુ માટે થયો હોય તેના કરતાં ધાર્મિક લાગણીઓ દુભાવાને કારણે થયો હોય તેવું વધારે લાગે છે. ભારતની પ્રજાને ધાર્મિક લાગણીઓમાં ગળાબૂડ રહેવા દો, પછી તમારે જેમ રાજ્ય કરવું હોય તેમ કરો તથા જેમ આશ્રિક શોષણ કરવું હોય તેમ કરો. પ્રજામાનસ ઉપર ધર્માધતાનો અંધારો પડદો ઓછાડી દો, પછી પ્રજાની અપેક્ષાઓ આપોઆપ ધાર્મિક હેતુઓમાં સીમિત થઈ જશે અને

આ સીમિત હેતુઓ કટકેકટકે પૂરા થવા દો, જેથી પ્રજાને જીવનના મહત્વના પ્રશ્નો યાદ જ ન રહે. રામજન્મભૂમિ કે બાબરી મસ્તિજદ જેવા નિરર્થક હેતુઓ પ્રજાના માનસ ઉપર ગાઢ રંગે રંગી દો, જેથી તેનું જીવનના બીજા મહત્વના પ્રશ્નો પ્રત્યે ધ્યાન જ ન જાય.

વિશ્વ ઉપર દાખિ કરતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે ધર્માધ્ય પ્રજા જોઈએ તેવો આર્થિક વિકાસ નથી કરી શકી, કારણ કે તે ધાર્મિક કર્મકાંડો તથા ધાર્મિક ઝઘડાઓમાંથી જ ઊંચી નથી આવતી. ઓશિયાના કેટલાય દેશોની દરિદ્રતામાં આડકતરી રીતે તેનું ધર્મજનૂન નિમિત્ત રહ્યું છે, કારણ કે આ પ્રકારનું મસ્તિજ સ્વસ્થ રીતે વિકાસનું ચિંતન જ નથી કરી શકતું.

આજે ગાંધીજી પણ ચૂંટણીમાં હારી જાય!

ભારતની લોકશાહીનું મોટું દુર્ભાગ્ય એ છે કે તેને અનેક પ્રકારનાં જનૂનોથી ગ્રસ્ત મતદાતા મળ્યા છે. માત્ર યોગ્યતાના આધારે જ વ્યક્તિ ચૂંટાઈ શકે તેવું વાતાવરણ રહ્યું જ નથી. મને લાગે છે કે આજે જો સ્વયં મહાત્મા ગાંધીજી પોરબંદરમાંથી ઊભા રહે અને તેમની સામે કોઈ શક્તિતશાળી ગુંડો ઊભો રહે તો કદાચ મહાત્માજીની ડિપોઝિટ જ્યાં કરાવી હે. આપણે ધર્મજનૂની કેફી પ્રજા છીએ. આ કેફ વિનાનો માણસ આપણને નમાલો લાગે છે. જેને જેટલો કેફ વધારે તે તેટલો વધારે ધાર્મિક ગણાય છે. સેંકડો-હજારો મંચો ઉપરથી હિન્દુ ધર્મ, હિન્દુ સંસ્કૃતિ, ઈસ્લામ, જૈન, વગેરે ધર્મોની રક્ષા માટે લલકાર ઉપર લલકાર સંભળાવવામાં આવે છે. જાણે કે આ બધા ધર્મો નાચ થવા બેઠા હોય તેવું બિહામણું ચિત્ર ઉપસાવીને લોકોને ઉશ્કેરવામાં આવે છે. ધાર્મિક હુલ્લડો કરવાં-કરાવવાં એ તો જાણે રમતવાત બની ગઈ છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે તો આપણે ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્ર છીએ, પણ કિયાકલાપમાં પૂરેપૂરા ધર્મજનૂની હોઈએ તેવું જણાય છે. ધર્મ-જનૂનથી આ દેશના ટુકડા થયા તથા લાખો નિર્દોષ માણસો નિરાશ્રિત બન્યાં તે હચમચાવી નાખનારી બીનામાંથી આપણે કાંઈ જ બોધપાઠ નથી લીધો. માત્ર ‘ધર્મનિરપેક્ષ’ એમ કાગળ ઉપર લખી દઈને વ્યવહારમાં તો ધર્મજનૂનના ભૌરિગને પૂરેપૂરું દૂધ પિવડાવતા રહ્યા છીએ.

પ્રજાને ધર્માધ્યતાથી મુક્ત કરો

વિશ્વમાં કયાંય જોવા ન મળે તેવી એક વિચિત્રતા ભારતમાં જોવા મળશે. આખા વિશ્વમાં જે-તે દેશની બહુસંખ્યક પ્રજા ધર્મજનૂન દ્વારા અલ્યુસંખ્યક પ્રજા ઉપર કોઈ પ્રકારનો અન્યાય કે અત્યાચાર ન કરી બેસે તે માટે સાવધાનીનાં પગલાં લેવાતાં રહ્યાં છે, જ્યારે ભારતમાં આગાદી પહેલાં અને આગાદી પછી પણ અલ્યુસંખ્યક પ્રજાનું ધર્મજનૂન ભારે પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. શાસક વર્ગ આ જનૂનને નાથવાની જગ્યાએ મતલોભ કે ભીરુતાથી જ્યારે પોષણ આપે છે ત્યારે બહુસંખ્યક પ્રજા ઉપર તેની તીવ્ર વિપરીત પ્રતિક્રિયા થાય છે. ધીરેધીરે તે પણ ધર્મજનૂન તરફ ખસ્તી જાય છે. પ્રત્યેક દેશની અલ્યુસંખ્યક પ્રજાનાં ધાર્મિક, ભાષાકીય, વગેરે હિતો રક્ષવાં જ જોઈએ, પણ પ્રબળ રાષ્ટ્રવાદની છત્રધાયામાં જ આ બધું થવું જોઈએ. જો રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાને ઠોકરે મારીને ધર્મવાદને પુષ્ટ થવા દેવામાં આવે તો તેનું પરિણામ રાષ્ટ્ર માટે અને રાષ્ટ્રને પોતાનું રાષ્ટ્ર માનનારી પ્રજા માટે ભયંકર આવીને જ રહેવાનું. 1947 પછી આ ધર્મનિરપેક્ષ દેશમાં ધર્મજનૂનને કાયમ માટે દફનાવી દેવાની જરૂર હતી, પણ મતલોભને પૂરો કરવા ટૂકામાં ટૂકો પ્રત્યેક માર્ગ આપણે પકડતા રહ્યા છીએ, ભલે તે માર્ગના છેડે વિનાશ હોય. આપણે 25-50 કે 100 વર્ષ પછીના ભારતનો વિચાર જ નથી કરતા, આપણે તો આજનું ભારત - ના... ના... ભારત નહિ, સ્વયં પોતાનો જ વિચાર કરીએ છીએ. ભારતનું જે થવું હોય તે થાય, પણ મારે જીતવું જોઈએ - ગમે તે ભોગે, બસ મારે જીતવું જોઈએ. ધર્મના નામે, ગાયોના નામે, રામજન્મભૂમિના નામે, બાબરી મસ્તિજદના નામે, જે રીતે લોકોની લાગણીમાં ઊભરો લવાય તે રીતે ઊભરો લાવીને પણ મારે જીતવું જ જોઈએ.

ભારતની પ્રજાને ધર્મપ્રાણ પ્રજા કહેવી તેના કરતાં ધર્મરોગી પ્રજા કહેવી એમાં વધુ તથ્ય નથી લાગતું? સાચો ધર્મ તો પોતાના મનનો સાચો (રાષ્ટ્રહિત માટે) ઉપયોગ કરવો તે છે. અમદાવાદની ચૂંટણીઓમાં એકસાથે પાંચ સીટો ઉપર વિજય મેળવનાર વ્યક્તિની આટલી પ્રબળ લોકપ્રિયતા તેની યોગ્યતા, કુશળતા, રાષ્ટ્રવાદ, પ્રામણિકતા, નૈતિકતામાં રહેતી છે કે પ્રબળ ધર્મજનૂનમાં - તેનો વિચાર કરવો જોઈએ અને ઊઘડી શકે તો આંખો ઉઘાડવી જોઈએ. ભારતની વાસ્તવિક લોકશાહીને ફળવા દેવી હોય તો પ્રજાને ધર્માધ્યતાથી મુક્ત કરવી જોઈએ. સૌ ભલે પોતપોતાનો ધર્મ પાળે, ધર્મપ્રેમ એ તો જીવન માટે અમૃત છે, પણ ધર્મજનૂન જેવું બીજું કોઈ જેર નથી. આપણે

કિયાકલાપ દ્વારા ધર્મનિરપેક્ષ નથી થઈ શક્યા એટલે જાગ્યતાં-અજાગ્યતાં ધર્મજીનુનના પોષક બન્યા છીએ.

આ કેવી વિચિત્રતા છે કે વારંવાર ગાંધીજીનું નામ બોલીએ, ધર્મનિરપેક્ષતાની દુહાઈ આપીએ, પણ કામ તો ધર્મજીનુનનો વધારો કરવાનું કરીએ. મોટાં શહેરોમાં કોમી હુલ્લડો પણ જે શાંતિ-સમિતિઓ સ્થપાય છે તેમાં ઘણી વાર તો એવા શાંતિદૂતો (!) ભેગા થાય છે જેમનો બીજો ચહેરો રામપુરી ચાકુનો હોય છે. આવી સમિતિઓ ફારસ ન બને તો બીજું શું થાય? હજુ પણ ભારતના ભવિષ્યને બરબાદ થતું અટકાવવું હોય તો આ ધર્માધતાના કાળીનાગને સચ્ચાઈથી નાથી દો. કોઈ યોગ્ય માણસ હોય તો હિન્દુઓ મુસ્લિમ ઉમેદવારને મત આપે અને એવી જ રીતે યોગ્ય માણસ હોય તો મુસ્લિમો હિન્દુઓને મત આપે. ચુંટાઈ આવનાર હિન્દુ, મુસ્લિમ, પ્રિસ્ટી, વગેરે છે કે કોણ છે તેની મહત્ત્વાનથી, તે તેના વિસ્તારનો યોગ્યતમ ઉમેદવાર છે કે નહિ તે જ મહત્વનું છે. જો હજુ પણ આ ભાવ પ્રજામાં સ્થિર નહિ કરી શકાય તો દિનપ્રતિદિન ઊંચી થતી ધાર્મિક દીવાલો ફરી પાછી રાષ્ટ્રવિભાજનની દીવાલો બની જશે.

શાંતિવાદનો ઉભરો

આપણા મતદાતાઓ માત્ર ધાર્મિક પ્રભાવમાં જ તણાઈ જાય છે તેવું નથી, પણ હવે તો કોમી પ્રભાવ, પ્રાંતીય પ્રભાવ, લોભ-લાલચનો પ્રભાવ તથા ભયનો પ્રભાવ પણ મતદાતાઓને બાનમાં રાખીને ગમે તેવાં પરિણામો લાવે છે. જે શાંતિવાદ હિન્દુ પ્રજાને અઠળક હાનિ પહોંચાડી છે તથા જેને સમાપ્ત કરવા અનેક સંતો તથા રાષ્ટ્રીય પુરુષોએ જીવનનાં બલિદાન આપ્યાં છે તે આજાદી પહેલાં નામશેષ થવા લાગ્યો હતો, પણ આજાદી પછી શાંતિવાદમાં પણ ચિંતાજનક ઉભરો આવ્યો છે - એમ કહીએ કે લાવવામાં આવ્યો છે તો વધુ યોગ્ય હશે. શાંતિઓના ધોરણો ભણવું, પ્રવેશ આપવો, નોકરી આપવી, બઢતી આપવી, વગેરે રાજકીય વ્યવસ્થાઓ થઈ છે. કેટલાક અંશો તે જરૂરી પણ છે, પણ આ બધું શાંતિવાદનાં દૂષણોથી દુભાયેલી પ્રજાને બેઠી કરવા, તેને સ્વમાનપૂર્વક જીવન જીવતી કરવા માટે છે. તેની જગ્યાએ શાંતિવાદની ઝેર-ભરેલી વધુ ઊંચી દીવાલો તથા વધુ ઊંડી ખાઈઓ ખોદાઈ રહી છે. એવું કાંઈક કરવું જોઈએ કે અનામતના વિશેષ લાભો મેળવનાર તથા જોનાર બંને કોઈ પણ પ્રકારની દીવાલ કે ખાઈના શિકાર ન બને. એ પછીત ભાઈઓને બેઠા કરી સ્વમાનપૂર્વકનું જીવન આપવાનું કાર્ય માત્ર રાષ્ટ્રીય કાર્ય માનવામાં આવે તો આ શક્ય છે, પણ આપણે તો માનવીય કાર્યોમાં પણ રાજકારણ ભેળવી દઈએ છીએ. આવું રાજકારણ કોમ-કોમ વચ્ચે ભેદો કરે છે.

ભૂતકાળના કોઈ પણ સમય કરતાં આજે હિન્દુ પ્રજા વધુ શાંતિવાદી બની છે. ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહાર તરફનો કાંગ્રેસી મતદાતા જો સામા પક્ષો પોતાની શાંતિનો ઉમેદવાર ઉભો હશે તો તેને મત આપશે - હા, બિલ્લો કાંગ્રેસનો લગાવી રાખશે. શાંતિવાદની એટલી મોટી અસર થઈ છે કે પ્રત્યેક બેઠક ઉપર કર્દ-કર્દ શાંતિના કેટલા મતો છે તેનું ધ્યાન રાખીને પ્રબળ શાંતિવાળો ઉમેદવાર ઉભો કરાય છે. જીતવા માટેની પ્રથમ યોગ્યતા મતદારોની શાંતિમાં જન્મવું તે થઈ ગઈ છે. આના પરિણામે પારસી કે અન્ય કોઈ નાની શાંતિનો ગમે તેવો યોગ્ય માણસ ચુંટાઈ શકે તેવી સ્થિતિ રહી નથી. શાંતિના ધોરણો મત મેળવીને ચુંટાયેલો માણસ સરકારી કાર્યો તથા નિર્ણયો પણ શાંતિસાપેક્ષ કરતો હોય છે અને ફરી પાછો એવો ને એવો શાંતિવાદનો લાભ પોતાને મળતો રહે તે માટે પોતાની શાંતિને પાનો ચઢાવતો રહે છે. આ એક ચક્કવૃદ્ધ દૂષણ છે. મંત્રીઓની પસંદગીમાં શાંતિનો ગજ રાખવો પડે છે. શાંતિવાદી મંત્રીઓ પોતાની શાંતિના અધિકારીઓ તથા કર્મચારીઓની મોટા પ્રમાણમાં ભરતી કરે છે, જેથી નાનામોટા નિર્ણયો ઉપર શાંતિવાદની દુર્ગંધ છવાઈ જાય છે. બિચારો રાષ્ટ્રવાદ કોઈ ખૂશામાં પડ્યોપડ્યો કૂસકાં ભરતો રહે છે.

ચુંટાણી: આપણનું વરતું રૂપ

આપણા મતદાતાઓમાં બહુ મોટો વર્ગ પ્રત્યેક નાનીમોટી ચુંટાણીને આવક ઉભી કરવાનું સફ્ફાય માને છે. આવો વર્ગ કાં તો રાષ્ટ્રીય પક્ષોને સમજતો જ નથી અથવા ઓડાક પ્રમાણમાં સમજતો હોય તોપણ પોતાની આવક વધારવાના પ્રશ્નને તે વધુ મહત્વ આપે છે. ચુંટાણીના આગલા દિવસોમાં વાસણો, ધોતિયાં, સાડીઓ, પૈસા, વગેરે છૂટથી વહેંચાય છે. બીજા આર્થિક લાભો તથા રાજકીય લાભોની વ્યવસ્થા પણ કરી અપાય છે અથવા કરી આપવાનાં વચ્ચેનો અપાય છે. આ રીતે કેટલાક માણસો સમજાનપૂર્વક મેળવેલા મતો નહિ, પણ

ખરીદેલા મતોથી વિજ્યી થવાનું ગૌરવ લે છે. આ કંઈ છૂપી વાત નથી. ચૂંટણીઓમાં પણ શક્ય તે બધું જ કરાય છે. દાઢબંધીની પ્રબળ હિમાયત કરનાર પણ જો તે દિવસે દાડની પરબ માંડે તો કોઈને કશી નવાઈ લાગતી નથી. એવું લાગે છે કે બહુ તીવ્ર ગતિથી અંગેજેની ભારતીય પ્રજા ફરી પાછી મૂળ ભારતીય પ્રજા થઈ રહી છે. આ સિથિતિ કોઈ એક જ પક્ષ સુધી સીમિત નથી, લગભગ પ્રત્યેકની આ દશા છે. બ્રાહ્માચાર માત્ર સરકારી કાર્યાલયો સુધી જ સીમિત હોય તો તેને નાથવો કઠિન ન થાત, પણ બિનસરકારી ક્ષેત્રોમાં પણ તે સહસ્ર ફેણોથી ફૂંઝાડા મારી રહ્યો છે. પેટ્રોલપંપ કે રાંધાણગેસની એજન્સી લેવી હોય, પટવાળાની કે શિક્ષકની નોકરી જોઈતી હોય – અરે! કોઈ ગામની બાવળી કાપવાની હરાજ લેવી હોય કે દૂધની તેરીનો ફેટ કાઢવો હોય – અરે! બીજી વાત જવા દો ને, કોઈ બંધ થયેલા મંદિરને ઉઘડાવીને દર્શન કરવાં હોય તોપણ ભરપેટ દક્ષિણાઓ આપતા જ રહેવાની. ચારેય તરફ થોડાક અપવાદો સિવાય આપણું જે વરવું સ્વરૂપ વિકસી રહ્યું છે તે ઉત્સાહ જન્માવે તેવું તો નથી જ.

આત્મશ્લાઘાનું અઝીણ

ઘણી વાર આપણા આ વરવા રૂપને છાવરવા આપણો પરદેશના બ્રાહ્માચારના આંકડાઓનો પ્રચાર કરીએ છીએ, જેથી પ્રજાને આચાસન મળે કે બીજા પણ આપણા જેવા જ છે. બીજી તરફ આપણા કથાકારો ભારતભૂમિ, આર્થ પ્રજા, મહાન ધર્મ, મહાન સંસ્કૃતિ, વિશ્વગુરુતા તથા અહીંથી જ વિશ્વને પ્રકાશ મળશે તેવી નિતાંત હાસ્યાસ્પદ વાતોનો ધોધ વહાવી રહ્યા છે. આપણી પ્રજાને આત્મશ્લાઘાનું એટલું અઝીણ પિવડાવવામાં આવ્યું છે કે પતિત દશામાં પણ તે મહત્તમાના મંજુરાની રમજટ વગાડી રહી છે. ખરેખર તો પ્રજાને સાચી પરિસ્થિતિથી સભાન કરવી જોઈએ. તેને ભૂલો, કુટેવો, કુલક્ષણો બતાવવામાં આવે તો તે કદાચ સુધરે. ભલે તેને આત્મગલાનિ થાય, ભલે નિરાશા વ્યાપે, પણ આમાંથી જ તે બેઠી થશે, શક્તિશાળી થશે. જો આત્મશ્લાઘાની જ વાતો કર્યા કરીશું તો તે દોષમુક્ત નહિ થાય, કારણ કે તેને દોષોનું ભાન જ નથી. તેના ગુણોનું પણ તેને ભાન થાય તે જરૂરી છે, પણ તેથી વધુ જરૂરી છે તેની વાસ્તવિક છબી બતાવવાનું. લોકશાહીનો પ્રથમ ઘટક ‘જગ્રત મતદાતા’ જો નહિ કરી શકાય તો નીરોળી લોકશાહીની જગ્યાએ રોગિએ લોકશાહી જ આપણો મેળવવાના.

2

લોકશાહી માટે શક્તિશાળી વિરોધપક્ષ અનિવાર્ય છે. ભારતને આજાઈ મળી ત્યારથી અત્યાર સુધી ખરેખર તો સંસદને કે વિધાનસભાઓને શક્તિશાળી વિરોધપક્ષ મળ્યો જ નથી. શક્તિશાળી વિરોધપક્ષ વિના લોકશાહીનું જે સ્વરૂપ નિર્ભિત થયું છે તેને ડિક્ટેટર લોકશાહી કહી શકાય.

આપણો લક્ષ્યપૂજક નહિ, બક્ઝિતપૂજક પ્રજા

એશિયાના ઘણા દેશોમાં ટીમ-બદ્ધ કાર્ય કરવાનો વિકાસ થઈ શક્યો નથી. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો સર્વેસર્વ માણસ જોઈએ જ. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રો તો આવા ડિક્ટેટર વિના તરત જ અવ્યવસ્થિત થઈ જતાં હોય છે, કારણ કે આપણે વ્યક્તિપૂજક પ્રજા છીએ, લક્ષ્યપૂજક નહિ. મહાત્મા ગાંધીજી હોય તો સાબરમતી કે વર્ધાનો આશ્રમ ધમધમતો રહે, પણ જો તેઓ ન હોય તો બધું સૂનું, બધું અસ્તવ્યસ્ત, એટલું જ નહિ, તેમના જ અંતેવાસીઓ આશ્રમનાં નળિયાં વેચીને પૈસા ઊભા કરી લેવાના વિચારે ચઢી જાય! મહાત્મા ગાંધીજી હોય કે ન હોય, તેમનું લક્ષ્ય તો આપણા સૌના માટે જ હોવું જોઈએ. પણ પૂર્વે કંબું તેમ આપણે લક્ષ્યપૂજક પ્રજા નથી, વ્યક્તિપૂજક છીએ. ઘણી વાર તો જે વ્યક્તિની આપણે પૂજા કરીએ છીએ તે વ્યક્તિનાં શાં લક્ષ્યો છે તેની પણ આપણાને ખબર નથી હોતી – ખબર રાખવાની જરૂર જ નથી જણાતી, કારણ કે આપણે વ્યક્તિ પાછળ ચાલવું છે, લક્ષ્યો પાછળ નહિ. વ્યક્તિઓ પણ એવી કે પોતાના સિવાય બીજી કોઈ વ્યક્તિ પ્રજાની દસ્તિએ ચઢી ન જાય તેની કાળજી રાખે. આવી હીનતાના કારણે પોતાના સમર્થ શક્તિશાળી સાથીદારને જ તે શત્રુ માનતી થઈ જાય.

પ્રાચીનકાળમાં દશેરાના દિવસે ગામની ભાગોળે આખા ગામનાં ઘોડાં દોડાવવામાં આવતાં તેમાં દરબારોનાં ઘોડાં હંમેશાં આગળ જ

રહે. પટેલો પાસે પણ ઘોડાં હોય, પણ તે આગળ ન નીકળી શકે. પટેલો વગેરેનાં ઘોડાં પાછળ રહી જાય તેનું કારણ ઉત્તરતાં ઘોડાં નહિ, પણ જો આગળ ગયા તો જેર નહિ રહે તેવો ભય મુખ્ય કારણ, એટલે જાણી-કરીને ઘોડાં પાછળ રાખવાં પડે. જેવું દશોરાનાં ઘોડાંનું તેવું માણસોનું ધાર્મિક સંસ્થાઓ પણ આમાં અપવાદ નથી.

વંશપૂજાની ઘેલણા: ધાર્મિક ક્ષેત્રે

કેટલાંય શક્તિશાળી ધાર્મિક સંગઠનો પોતાના એકમાત્ર નેતાને જ ઉપસાવે છે. અનુયાયીઓના મગજમાં તેના સિવાય બીજી કોઈ વ્યક્તિનું નાનુસરખું પણ ચિત્ર રહેવા હેતા નથી, પરિણામે અનુયાયીઓ વ્યક્તિ પાછળ આંધળા બને છે - નહિ-નહિ.... તેમને વ્યવસ્થિત રીતે આંધળા બનાવવામાં આવે છે. હું એવાં બે શક્તિશાળી ધાર્મિક સંગઠનોને જાણું છું, જેમના વિકાસમાં જુદાજુદા બે માણસોએ ભારે બલિદાનો આપ્યાં હતાં, પણ તે વ્યક્તિઓ ઉપર અનુયાયીઓની મીઠી નજર થવા લાગી એટલે મુખ્ય વ્યક્તિએ પોતાનાં કુટુંબીજનોનો માર્ગ મોકળો કરવા તેમનાં પત્તાં કાપી નાખ્યાં. તેમાં પણ એક વ્યક્તિને તો કલંકિત કરીને તેનું પત્તું કાપી નાખવામાં આવ્યું. સમર્થ સહયોગી આપણને કાંટાની માફક ખૂંચે છે, કારણ કે મુખ્ય સમર્થ વ્યક્તિ પોતાની પાછળ બીજી સમર્થ વ્યક્તિને સુકાન સૌંપવા કરતાં પોતાના વંશને સ્થાપિત કરવામાં વધુ રસ લે છે, ભલે ને પછી તે રોજ ગીતાની અનાસક્તિની વાતો જ કરતી હોય. પ્રથમ વ્યક્તિપૂજામાં પ્રજાના બુદ્ધિતંત્રને સજ્જડ બાંધી કાઢવાનું, પછી તે જ પ્રજાને વંશપૂજાની ઘેલણા લગાડી દેવાની. પોતાના વંશને એવી દિવ્યતાની વાતોથી શાશગારી દેવાનો કે અનુયાયીઓ બીજા વંશનો સ્વીકાર જ ન કરે.

એક ગૃહસ્થ ધર્મગુરુએ પોતાના એકના એક પુત્રને લોકોની દસ્તિએ પરમદિવ્ય શાનીના રૂપમાં સ્થાપિત કરી દીધો; પણ છોકરો કુમારાવસ્થામાં જ ગુજરી ગયો. હવે કરોડોની બેગી કરેલી સંપત્તિનું શું કરવું? અને લાખો અનુયાયીઓનાં કાયમી ખેતરો કોને સૌંપવાં? અંતે 12-14 વર્ષ પછી એક બીજો પુત્ર થયો. અનુયાયીઓ પોતાનાં ગુરુને સંસારી હોવા છતાં બ્રહ્મચારી માનતા હતા, પણ આ પુત્ર થયો એટલે સૌ વિમાસણમાં પડી ગયા. કામવાસના પ્રત્યે ઘૃણા ઊભી કરાવીને જે આધ્યાત્મિકતાની પેઢી મંડાઈ હતી તેને આંચ આવે તેવી સ્થિતિ સર્જાઈ. પણ ગુરુ તો પાકા ગુરુ હતા. તેમણે અનુયાયીઓને પૂરી સરળતાથી બોધપાઠ ભણાવી દીધો કે આ એ જ છોકરો છે જે અમુક વર્ષ ઉપર ગુજરી ગયો હતો. તે ફરી પાછો અધૂરાં કામો પૂરાં કરવા આવ્યો છે. વાત બરાબર જામી ગઈ. વ્યક્તિપૂજા અને એમાંથી વંદનાપૂજાનાં મૂળ ઊંડાં ઉત્તરી ગયાં. હવે એ બાળકના કેટલાય પૂર્વજન્મની કથાઓ ઘડવામાં આવશે, તેમાં ચમત્કારોની રંગોળીઓ પુરાશે, પૂર્વનો કોઈ મહાન યોગી કોઈ મહાન કાર્ય કરવા માટે અવતર્યો છે તેવાં ઊંડાં ભણાવશે. અનુયાયીઓ પણ ઊંડાં ભણવા જ ટેવાયેલા હોય છે. તેઓ સત્યને શોધી શકે તેવી તેમની સ્થિતિ જ રહેવા દેવામાં આવી હોતી નથી. બ્રેઠન-વોશના સફળ પ્રયોગથી તેમને લગભગ ઘેટાં જ બનાવી દેવાયાં હોય છે.

રાજકીય ક્ષેત્રે

ધાર્મિક ક્ષેત્ર જ જ્યાં વ્યક્તિપૂજા તથા વંશપૂજાથી ખદબદ્ધ હોય ત્યાં રાજકીય ક્ષેત્રને આ દોષથી મુક્ત કેમ કરી શકાય? પં. નહેરુજી જે ધારે તે કરી શકતા. તેમનું વ્યક્તિત્વ એટલું ઊંચું હતું કે કોઈ તેમની આગળ બોલી શકતું નહિ. બાકીના મંત્રીઓ તથા બાકીના સાથીઓને તેઓ દિશા આપતા. તટસ્થનીતિ, સમાજવાદ, ધર્મનિરપેક્ષતા, વગેરે તેમની આપેલી દિશા હતી. મહાત્મા ગાંધી પોતાનું ધાર્યું કરાવવા જેમ ઉપવાસનો આશરો લેતા, તેમ પં. નહેરુ પણ અવારનવાર રાજીનામાની વાત કરીને વિરોધના ગણગણાટને બંધ કરાવી શકતા. દેશનું નેતૃત્વ જ એવી રીતે વિકસયું હતું કે પં. નહેરુ વિના ભારતની કલ્યના જ કરી શકાય નહિ. દ્વિતીય કક્ષાનાં નેતૃત્વ વિકસી જ ન શકયાં. દશોરાના ઘોડાની માફક બધાં ઘોડાં પાછળ જ રહે, આગળ તો ન નીકળે, પણ સાથે પણ ન થઈ શકે. આ રીતે રાજ્યવસ્થા એક એવા ચોકઠામાં જકડાઈ ગઈ, જ્યાં સંયુક્ત નેતૃત્વની જગ્યાએ એકમાત્ર વ્યક્તિનું નેતૃત્વ છવાઈ ગયું. આવું થવામાં સર્વેસર્વ વ્યક્તિને દોષ દેવો બરાબર નથી; પ્રજા પોતે જ આવી પરિસ્થિતિમાં રહેવા ટેવાયેલી છે. પં. નહેરુજી પછી સ્વ. ઈન્ડિયાબહેન પણ વધુ નીડરતાથી આ માર્ગો આગળ વધ્યાં અને સફળ રહ્યાં. અત્યાર સુધીનો ઈતિહાસ બતાવે છે કે જ્યારે પણ આ દેશને કોઈ સર્વેસર્વ શાસક મળ્યો ત્યારે જ તે સુરક્ષિત રહ્યો છે. બહુનેતૃત્વ આપણો ત્યાં સફળ રહ્યું નથી.

અમે એક વાર બસ લઈને ભારતની યાત્રાએ નીકળ્યાં હતાં. બસમાં 55 માણસોને રોજ સવારે ભેગાં કરીને પૂછું કે ‘બોલો, આજે શો રસોઈ બનાવીશું?’ એક કલાકની માથાકૂટ પછી પણ એકમત ન થાય કે આજે આ રસોઈ કરાવો. ઘણો કોલાહલ થાય. સૌને જુદીજુદી રસોઈ ખાવી હોય, એટલું જ નહિ, અમુકને તો અમુક કહે તે રસોઈ ન જ થવી જોઈએ તેમાં વધુ રસ હોય. અંતે થાકીને પછી કેટલાક લોકોએ મને કહ્યું તમે કોઈને પૂછ્યશો જ નહિ, તમારે જે કરાવવી હોય તે રસોઈ કરાવો. બસ, પતી ગયું મેં એવું જ કરવા માંડ્યું, બસ, બધા ડાખા થઈ ગયા. સૌ ચૂપચાપ ખાઈ લે છે. આ આપણી પ્રજાકીય સ્થિતિ છે.

આપણી પ્રજાકીય સ્થિતિ

આપણો હજુ પણ ટીમ-બદ્ધ કાર્ય કરી શકતા નથી, કોઈ બાબતમાં સંયુક્ત રીતે એકમત થઈ શકતા નથી. બહુમતથી જે નિર્ણયો થયા હોય તેને સ્વીકારી શકતા નથી. આપણો વિરોધ પછી વિદ્રોહમાં બદલવા માંડે છે. લોકશાહી માટે આ આશાસ્પદ સ્થિતિ ન ગણાય. વર્ષે અઢી વર્ષ માટે જે જનતાપક્ષનું શાસન આવ્યું તે લાંબું ન ચાલી શક્યું તેનું કારણ સમર્થ ડિક્ટેટરનો અભાવ હતું. જેઓ પ્રધાનમંત્રી ન હતા, તેઓ પણ પ્રધાનમંત્રીની માફક બોલવા-વર્તવા લાગ્યા. ટીમ જેવું કંઈ રહ્યું જ નહિ. “પટેલની જાનમાં બધા જ મુખી” જેવી સ્થિતિ સર્જીઈ. માસ્ટર વિનાના સિંહો સર્કસમાં જે ખેલ બતાવે તેવા ખેલો થવા લાગ્યા. આજાદીના પૂરા ઈતિહાસમાં પહેલી વાર વિરોધપક્ષ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો હતો, લોકોને ભારે આશાઓ જાગી હતી, પણ સાચા અર્થમાં તે વિરોધપક્ષ હતો જ નહિ, તે પરસ્પર વિરોધીઓનો પક્ષ હતો. તેમાં ઘણા સાચા, સુધૃ અને સ્વર્ણ માણસો હતા જ, પણ ટીમ-બદ્ધ ન થઈ શકવાથી તેઓ અન્યજીવી શાસનના પુરસ્કર્તા બની ગયા.

એકમાત્ર વિરોધપક્ષ નથી

ભારતની લોકશાહીની આ કરુણ સ્થિતિ કહેવાય કે તેને સરકાર રચી શકે તેવો શક્તિશાળી એકમાત્ર વિરોધપક્ષ મળ્યો નથી. જે રીતે લોકશાહી ચાલે છે, તે જ રીતે જો આગળ પણ ચાલે તો એક સમર્થ સાર્વભૌમ વિરોધપક્ષ ઊભો થાય તેવી કોઈ શક્યતા જ નથી, એટલે ભારતની જનતા કદી પણ આવી રીતે વિચારી નહિ શકે કે “ચાલો આ પક્ષ નહિ તો હવે આ પક્ષ રાજ્ય કરશે.” શાસક પક્ષ પ્રત્યે ગમે તેટલો અસંતોષ કે અણગમો થયો હોય તોપણ બીજો વિકલ્પ જ ન હોવાથી પ્રજાને નાછૂટકે ચાલુ પક્ષને ચાલુ રાખવો પડશે અથવા નિર્જિય નિરાશામાં બળ્યા કરવું પડશે.

સાર્વદેશિક એકમાત્ર વિરોધપક્ષ ન થઈ શકવાનાં ત્રણ કારણો છે: (1) પ્રજા, (2) શાસક પક્ષ અને (3) સ્વયં વિરોધપક્ષો.

મોઝાંમાં તણાતી પ્રજા

પ્રજાની રૂખ લગભગ સર્વત્ર ઊભરાવાળી રહે છે. અહીં ધાર્મિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રનાં મોઝાં આવે છે. પ્રજા મોઝાંમાં તણાય છે. આજાદી પછી નહેરુ-મોજા સાથે પ્રજા તણાતી હતી. નહેરુજીના નામે લોકો જીતતા હતા. તેમનાં પોસ્ટરોથી આખો દેશ ઢંકાઈ જતો. પછી ઈન્ડિરામોજું આવ્યું અને પછી રાજ્યમોજું આવ્યું. જનતાપક્ષનું કોઈ મોજું ન હતું, પણ કાંગ્રેસ પ્રત્યેના અસ્થાયી અસંતોષનો વિદ્રોહ હતો. જનતાપક્ષ પોતાનો કોઈ સર્વસામાન્ય નેતા બનાવી ન શક્યો, જે સુપરમેન બનીને પ્રજામાં મોઝાં લાવી શકે. “આ જ એકમાત્ર તમારો ઉદ્ધારક છે” તેવી વાત ઠસાવતાં જનતાપક્ષને ન આવડ્યું. મોટા ભાગે અહીંની પ્રજા પક્ષને વોટ નથી આપતી પણ મોઝાં ઉત્પન્ન કરી શકનાર નેતાને વોટ આપે છે. ભારત ઉપર એ જ નેતા રાજ્ય કરી શકશે જે પોતાના પક્ષનો ડિક્ટેટર હશે, જેને મોઝાં લાવતાં આવડતું હશે. આ બેમાંથી જેની પાસે એકે નહિ હોય તે સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ હશે તોપણ લાંબો સમય રાજ્ય કરી શકશે નહિ, કારણ કે પ્રજા મોઝાંમાં તણાવાનું પસંદ કરે છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ આ જ સ્થિતિ છે.

સત્યસાંદીબાબા, સંતોષીમા, શ્રી પાંડુરંગ શાસ્વી, શ્રીરામ શર્મા, દાદા ભગવાન, ભગવાન રજનીશ, વગેરે-વગેરે અનેક લોકો મોઝાં ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને પોતપોતાનાં સીમા અને સમય પ્રમાણે પ્રજાને તેમાં વહેતી કરી શકે છે. જૂનાં મોઝાં સમાઈ જતાં પાછાં નવાં મોઝાં ઉપાડનાર કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ આવી જાય છે. ફરી પ્રજા તે નવી વ્યક્તિને ઉદ્ધારક માની તેની પાછળ તણાય છે. આ બધું ત્યાં સુધી

ચાલવાનું જ્યાં સુધી પ્રજા વ્યક્તિપૂજક તથા વંશપૂજક રહેવાની. જે દિવસે તે લક્ષ્યપૂજક થશે, તે દિવસે તે મોજમાં તણાતી પ્રજા નહિ, પણ સ્થિર પ્રજા – સ્થિતપ્રજા પ્રજા થશે. આવું તો જ્યારે થાય ત્યારે ખરું, પણ અત્યારે તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં રાજીવમોજું વિલીન થઈ રહ્યું જણાય છે. વચ્ચે વી. પી. સિંહનું ભારે મોજું આવ્યું હતું, પણ વી. પી.માં ઈન્ડિરાબહેન જેવાં આકમકતા, સાહસ, સ્ફૂર્તિ અને તકને ઝડપી લેવાની કુશળતા, તત્પરતા નથી, એટલે તેમણે પોતે જ પોતાની શિથિલતાથી પોતાના મોજાને સમાવી દીધું. હવે વી. પી. માટે બહુ આશા રાખી શકાય તેમ નથી. બીજી તરફ તેમની સર્વોદયી વિચારસરણી તેમને ઉત્તમ કાર્યકર્તા તો થવા દેશે પણ ઉત્તમ મુત્સદી પુરુષ નહિ થવા છે.

આગામી ચુંટણીઓમાં પ્રજામાનસ ઉપર કોઈ પ્રબળ મોજું ફરી વળે તેવું અત્યારે તો દેખાતું નથી. પ્રજાનું મન જીતનારી કોઈ આકસ્મિક ઘટના ઘટે તો વાત જુદી છે, નહિ તો કદાચ આ ચુંટણી મોજા વગરની થઈ જાય તો નવાઈ નહિ. જો ચુંટણી મોજા વિનાની થઈ જશે તો કોઈ પણ પક્ષ સ્પષ્ટ બહુમતી લાવી શકશે નહિ. આવા સમયે રાષ્ટ્રપતિની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની થઈ જશે. સંયુક્ત મોરચાઓ બનાવવા કે પછી જુદા જુદા સભ્યોની જુદીજુદી રીતે ઉપયોગ કરવા બાળાઓ રમાશે. હજુ આપણે ત્યાં કેન્દ્રમાં સંયુક્ત મોરચાનું મંત્રીમંડળ સફળતાપૂર્વક કાર્ય કરી શક્યું નથી. જનતાપક્ષનું અઢી વર્ષનું શાસન તેનું પ્રમાણ છે. પણ પરિસ્થિતિ એવી જ દેખાય છે કે આવનારાં મંત્રીમંડળો લગભગ આ પ્રકારનાં હોય. ભારત માટે એ સારા દિવસો નહિ હોય, કારણ કે હજુ એક જ પાર્ટીના માણસો હળીમળીને નેતૃત્વ સ્વીકારીને શિસ્તબદ્ધ કાર્ય કરવા ટેવાયેલ નથી, ત્યાં અનેક પાર્ટીઓનો મેળો શિસ્તબદ્ધ રહી શકશે તેવી આશા બાંધી શકતી નથી. ખોટ કે ખરા ગમે તેવા નિર્ણયો અત્યારે લઈ શકાય છે તથા તેમને કાર્યાન્વિત કરી-કરાવી શકાય છે, પણ જો કેન્દ્રમાં સંયુક્ત પક્ષોનું મંત્રીમંડળ થયું તો મહત્વના નિર્ણયો લેવા કઠિન થઈ જશે, તેમને લાગુ કરાવવા તો તેથી પણ વધુ કઠિન થઈ જશે. આજે જે એક પાર્ટીનો આંતરિક વિખવાદ ઘણા પ્રાંતોમાં થઈ રહ્યો છે તેને કાબૂમાં રાખી શકાય છે, પણ બહુ-પાર્ટી – ગઠબંધનના વિખવાદને કાબૂમાં રાખી શકાય તેવું દેખાતું નથી.

3

ભારતની પ્રજા એટલે ઉપરની ભણેલી-ગણેલી, સમાચારપત્રો, રેડિયો, ટી.વી., વગેરે દ્વારા દેશના, પ્રાંતના પ્રશ્નોને સમજનારી પ્રજા નહિ, પણ બાકીની 70 ટકા પ્રજા જે ગામોને છેવાડે રહે છે, જંગલોમાં, વનોમાં, ખેતર, વગેરેમાં દૂરદૂર રહે છે, જે નથી સમાચારપત્રો વાંચતી કે નથી દેશના તથા પ્રાંતોના પ્રશ્નોમાં ઊંડી ઉત્તરતી, તેમની સમજણની પ્રથમ પેઢીનો હજુ હમણાં જ જન્મ થયો છે તેવી પ્રજા. બ્રિટન-અમેરિકામાં પતિ પત્નીને પણ પૂછી ન શકે કે તું કોને વોટ આપીશા? વોટ આપતી પ્રેરણા કે દબાણનો તો પ્રશ્ન જ નથી. જ્યારે અહીં વ્યક્તિઓના સમૂહના સમૂહો વતી એકાદ માણસ નિર્ણય કરે છે કે આપણે સૌઅં કોને વોટ આપવો. આપણે એ સ્વીકારી લેવું જોઈએ કે આપણી લોકશાહી આપણા જેવી જ હોઈ શકે. ભારતીય મતદાતાઓ આજે પણ લોભલાલચ, ભય કે દબાણથી મુક્ત થઈને બહુ મોટા પ્રમાણમાં મતદાન નથી કરી શકતા. બાંગલાદેશમાં ગઈ ચુંટણી વખતે પણ આવી જ સ્થિતિ સર્જઈ હતી અને વર્ષો પછી પાકિસ્તાનમાં જે ચુંટણી થઈ તેમાં પણ ઘણા પક્ષોની વજૂદવાળી ફરિયાદ હતી જ.

ભારતનો ચુંટણી-પ્રવાહ

ભારતમાં ચુંટણીપ્રવાહ કમેકમે બે ધારામાં વધ્યો છે: (1) ઉપરનો શિક્ષિત વર્ગ અને (2) નિરક્ષર વર્ગ. પ્રથમ વર્ગ સતત નિષ્ફળતાના કારણે નિરાશા અનુભવે છે. આ નિરાશામાંથી તે નિષ્ક્ષયતા તરફ વળ્યો છે. હવે સ્થિતિ એવી છે કે ઉપરના માણસોમાંથી મોટા ભાગના વોટ આપવા જ નથી જતા. “બધા જ ચોર છે” આવું સૂત્ર તેમને મતદાન પ્રત્યે ઉદાસીન બનાવે છે. આના પરિણામે તેઓ “પોલિટિકલ પાવર” નથી થઈ શકતા. તેમના મતોની ઉપેક્ષા કરી શકાય છે, તિરસ્કાર પણ કરી શકાય છે. અત્યારે જે રીતનું લોકશાહીનું માળખું રચાયું છે તથા જે રીતે મતદાન થાય છે તે રીતે જોતાં આ ઉપરની પ્રજાના મતોથી કોઈ પક્ષ ભારત ઉપર શાસન કરી શકશે નહિ. પૂર્વ કહ્યું તેમ અડધી પ્રજા વોટ આપવા જતી જ નથી. જે અડધી જાય છે તે 3-4-5 ભાગોમાં વહેચાઈ જાય છે, એટલે તેમના મતોનું મૂલ્ય રહેતું નથી, સાઈલન્ટ બની જાય છે. તેમના મતોને નિષ્ક્ષય બનાવવા માટે મતદાન-સમયે ટી. વી. ઉપર એકાદ સારું પિક્ચર કે એવો જ

બીજો કોઈ આકર્ષક કાર્યક્રમ મૂકી દેવાય તો આ દેશની સમજણને નિષ્ઠિય બનાવી શકાય છે. ગઈ ચુંટણીમાં એક સારા ઉમેદવાર હારી ગયા હતા, કારણ કે તેમના મતદાતાઓ ભાગવત-કથા સાંભળવા બેસી ગયા હતા. ઘણી વિનંતી પછી પણ આ હજારો ભાગવતશ્રોત્સાહો કથામાંથી ઊરીને મતદાન કરવા ગયા ન હતા. પ્રજામાં ગમે તેટલું ડહાપણ હોય, પણ જો તે “પોલિટિકલ પાવર” ન થઈ શકે તો તે રાજકીય રીતે પોતાની મહત્ત્વા ખોઈ બેસે. ઉપરની પ્રજા આ રીતે રાજકીય મહત્ત્વા ખોઈ ચૂકી છે અથવા ખોઈ રહી છે. પ્રજાને આવી કક્ષાએ પહોંચાડવામાં ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વલણો પણ કારણભૂત છે.

જોઈએ તેવો રાષ્ટ્રવાદ પાંગર્યો નથી

બીજી તરફ ઓછું ભાષેલી અથવા અભાણ પ્રજા ભરપૂર મતદાન કરે છે. રોજ છોડીને તથા બીજાં આવશ્યક કાર્યો જતાં કરીને પણ તે અચૂક મતદાન કરે છે, તેથી તે “પોલિટિકલ પાવર” બની છે. તેના મતોની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી. સદીઓ પછી તેને જે હક્કો મળ્યા છે, તેનો ઉપયોગ કરીને તે પોતાનો વિકાસ કરવા મથી રહી છે અને સફળ થઈ રહી છે. તે પોલિટિકલ પાવર બની હોવાથી તેને રાજી રાખવા શાસનકર્તાઓ તેના માટે નોકરીઓની અનામત, ઘરો, જમીનો, પશુઓ, લોનો, વગેરે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઉદારતાથી વહેંચણી કરે છે. આ પ્રજા દેશના, વિદેશના, રક્ષાના કે આર્થિક પ્રશ્નોને ભલે ઊંડાણથી ન સમજી શકતી હોય, પણ તે પોતાના પ્રશ્ને તો સમજી શકે છે, પોતાનાં હિત-અહિતને તો સમજી શકે છે. એટલે જ આપણી ચુંટણીઓ વિદેશનીતિ કે આર્થિક નીતિના પ્રશ્ને નથી લડાતી, પણ અનામત જેવા વ્યક્તિગત કે વર્ગીકૃત પ્રશ્નો ઉપર લડાય છે. એમ કહી શકાય કે મતદાતા અને ઉમેદવારને ભારતની ચિંતા એટલી નથી થતી, જેટલી તેને પોતાની ચિંતા થાય છે. પદ્ધિમની લોકશાહી તથા આપણી લોકશાહીમાં આ મુદ્દાનો ભેટ છે. આપણે ત્યાં હજ જોઈએ તેવો રાષ્ટ્રવાદ પાંગર્યો નથી. હા, કોમવાદની ઘેઘૂર વનરાજ ચારે તરફ પથરાયેલી જોઈ શકાય છે. ભારતમાં એકમાત્ર સમર્થ વિરોધપક્ષ ન થઈ શકતો હોય તો તેમાં પ્રજા એટલે કે સમગ્ર પ્રજા આ રીતે નિમિત્ત બને છે.

રાજકીય ક્ષેત્રે અસંખ્ય પક્ષો

પણ માત્ર પ્રજાના જ કારણે વિરોધપક્ષ નથી થઈ શકતો તેવું નથી. સ્વયં શાસક વર્ગ પણ એમ દુ઱્ચે છે કે સમર્થ વિરોધપક્ષનો પડકાર અમને ન ખાપે. પોતે જ પોતાના વિકલ્યને પ્રશ્ન્ય આપે તેટલી ઉદારતા શાસક પક્ષ પાસે રાખી શકાય નહિ. એકમાત્ર સમર્થ વિરોધપક્ષના અસ્તિત્વને અટકાવવાનો સરળ ઉપાય એ છે કે ઘણા પક્ષોને પ્રશ્ન્ય આપવો. આપણા ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જેમ અસંખ્ય પક્ષો ઊભરાઈ રહ્યા છે, એટલું જ નહિ, તેમની સાથોસાથ અપક્ષ ઉમેદવારો પણ ઊભરાઈ રહ્યા છે. આ બધું લાંબું ઝિંડવાણું શાસક પક્ષ માટે આશીર્વાદ સમાન બની ગયું છે. બિન્નબિન્ન વિચારસરણીના કારણે જ આ પક્ષો ઉદ્ય પામ્યા નથી, પણ મોટા ભાગે સાર્વભૌમત્વની મેલી મહત્વાકંક્ષાને સંતોષવા જુદાજુદા નેતાઓનાં આ કુમતિસર્જિત ચોકઠાં છે. વ્યક્તિગત મહત્વાકંક્ષાથી માણસ પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે દ્વિતીય કે તૃતીય સ્થાને ગોઠવાઈ જવા તૈયાર નથી થતો. તેને સર્વોચ્ચ એવું પ્રથમ જ સ્થાન જોઈએ છે. તેને માટે તેનો અલગ પક્ષ રચવો અનિવાર્ય થઈ જાય છે. સૌ પોતપોતાનાં નાનાં-મોટાં ટોળાં લઈને પોતપોતાની સારંગી વગાડતા હોય, પછી તેમના બેસૂરા રાગથી ભલે ને રાષ્ટ્ર બેસૂરું થઈ જાય! રાષ્ટ્રની કોને પડી છે? મારું અહું સંતોષાય એ જ લક્ષ્ય છે.

પદ્ધિમના દેશોમાં આ રીતે અસંખ્ય પક્ષો નથી થતા, કારણ કે આપણા જેવી સર્વોચ્ચ નેતા થવાની મહત્વાકંક્ષા ત્યાંના રાજપુરુષોમાં નથી. તેઓ ક્ષમતા પ્રમાણે દ્વિતીય, તૃતીય કે છેલ્લા સ્થાને પણ ગોઠવાઈ શકે છે અને સારી રીતે કાર્ય કરી શકે છે.

અપક્ષોની અમર્યાદ વણજાર

જો શાસક પક્ષ ધારે તો પક્ષપટલાવિરોધી બિલની માફની બહુ પક્ષો તથા અપક્ષોની અમર્યાદ વણજારને રોકી શકે છે; પણ તેમ કરવાથી તો તેની સ્થિરતા તથા સાતત્યને ભય પેદા થઈ શકે છે. તે સમજે છે કે આ અનિષ્ટ પ્રક્રિયા આપણા માટે તો ઈષ જ છે. માનો કે એક બેઠક ઉપર શાસક પક્ષના ઉમેદવાર સામે ત્રણ કે ચાર પક્ષોએ પોતપોતાના ઉમેદવાર ઊભા કર્યા છે, ઉપરાંત બે-ત્રણ અપક્ષો પણ ઊભા થયા છે. કેટલીક વાર તો જો વિપક્ષનો કોઈ ઉમેદવાર બળવાન જણાય તો પોતાના ખર્ચો, પૈસા આપીને પણ તેની નાતનો એક

અપક્ષ ઉમેદવાર શાસક પક્ષ ઊભો કરાવી હે, કારણ કે તે પેતા બળવાન ઉમેદવારના વોટ કાપે, તેના વિરોધમાં બકબક કરે, તેને હરાવવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા પૂરી પાડે - હા, આ બધું તે પોતાનાં ગજવાં ભરીને જ કરે. પણ આવું પણ થાય છે તેની સૌને ખબર છે. જે રીતે અત્યારે એકઅંક સીટ ઉપર અનેક માણસો ચુંટણી લડે, તે રીતે શાસક પક્ષ 30થી 40 ટકા મતો મેળવીને પણ 60થી 80 ટકા બેઠકો ઉપર વિજય મેળવતો રહેશે. આટલી લાભદાખી પ્રક્રિયાને જતી કરવા કોણ તૈયાર થાય? સામાન્ય રીતે 60 ટકા મતદાનને આપણે ઉત્તમ મતદાન માનીએ છીએ. પડેલા મતોમાંથી અડધાથી પણ ઓછા શાસક પક્ષને મળે તથા અડધાથી વધારે મતો 4-5 પક્ષો તથા અપક્ષોમાં વહેંચાઈ જાય તોપણ વિરોધપક્ષોના બહુસંખ્યક મતો ધૂળધાણી થઈ જાય, અર્થાત્ તેમને ઓછામાં ઓછી અને તે પણ વહેંચાયેલી બેઠકો મળે, જેથી સંસદ કે વિધાનસભામાં પ્રભાવહીન જ રહે.

રાજ્યકક્ષાએ સંગઠનો

છેલ્લાં દશેક વર્ષથી ભારતીય મતદાતાઓ રાજ્યકક્ષાએ સંગઠિત થવા લાગ્યા છે. તામિલનાડુ, આંધ્ર, કર્ણાટક, બંગાળ, વગેરે પ્રાંતો એનું પ્રમાણ છે. રાજ્યકક્ષાએ મતદાતાઓનું વર્ગીકરણ દેશના ભવિષ્ય માટે ચિંતા ઉપજાવે તેવું છે. જો આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહી તો સાર્વદેશિક ચિંતનની જગ્યાએ પ્રાંતીય ચિંતન વધશે, જે દેશની સાર્વભૌમિકતાને દુર્બળ બનાવશે. રાજ્યકક્ષાનાં સંગઠનો, સાર્વદેશિક સંગઠનના અભાવથી તથા પોતાના રાજ્યને કેન્દ્ર અન્યાય કરે છે તેવી લાગણીથી વિકસયાં છે. જો પૂરા દેશની કક્ષાએ વિરોધપક્ષ ન રચી શકાય તથા શાસક પક્ષનો વિકલ્પ પૂરો ન પાડી શકાય તો રાજ્યકક્ષાએ આ કામ કરવું એવી માન્યતા આ રાજ્યકક્ષાનાં સંગઠનોનાં મૂળમાં રહેલી છે. અને ધાર્યા કરતાં આ કાર્યને વધુ સફળતા મળી પણ જણાય છે, એટલે ભવિષ્યમાં આવાં સંગઠનો વધુ વિકસે તથા વધુ સફળ રહે તેવું જણાય છે.

સાર્વદેશિક વિ. પ્રાંતીય હિત

સંયુક્ત પાકિસ્તાનની માફિક ભારતમાં પણ જે-જે પ્રદેશો પ્રચુર સંખ્યામાં સાંસદો તથા ધારાસલ્યો આપે છે તે પ્રદેશો અપેક્ષાકૃત વધુ નિર્ધન છે. વસ્તીના ભારણથી દબાતા આ નિર્ધન પ્રદેશોના હાથમાં દિલહીની લગામ રહેતી આવી છે. શ્રી મોરારજ દેસાઈ સિવાય બાકીના બધા જ પ્રધાનમંત્રીઓ યુ.પી.ના થયા છે. સમૃદ્ધ ગણાતા પ્રદેશોની પ્રજા ઉપર એવી છાપ છે કે કેન્દ્ર તેમનું શોષણ કરે છે. દાખલા તરીકે, ગુજરાતનો ગેસ યુ.પી. સુધી યુદ્ધના ધોરણે પહોંચાડી દેવાયો, પણ ગુજરાતની વીજળી માટે ગેસ ફાળવવા માટે કોઈના પેટનું પાણી પણ હાલતું નથી. બહુ ઊહાપોહ થવા લાગ્યો ત્યારે એકાદ નાનું વીજળીમથક ગેસ પર આધારિત થશે તેવી જહેરાત કરાઈ. આમ કરીને જ વિરોધના વંટોળને દાબી દેવાય તેવી ગણતરી હોઈ શકે. બાકી જો કેન્દ્ર ધારે તો અહીંના ગેસથી મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજ્યસ્થાનને માલામાલ કરી શકે. તેલની રોયલ્ટી, ઓ.એન.જી.સી.ની નોકરીઓ કે નર્મદાયોજનામાં કેન્દ્રની સહાય કે નવી રેલ-લાઇનો કે અમદાવાદને આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ મથક બનાવવાની પ્રક્રિયા - આ બધામાં જાણો કે ગુજરાત બિચારું હોય તેવું પ્રજાને લાગ્યા કરે છે. જોકે પ્રદેશોની માગણીઓ તથા ફરિયાદો કેટલીક વાર વધુપડતી પણ હોઈ શકે, પણ દિનપ્રતિદિન નેતાઓ પ્રત્યે સાર્વદેશિક છાપની જગ્યાએ પ્રાંતીય છાપ વધુ ઊપસી રહી છે. પોતાના પ્રાંતમાં કે રાજ્યમાં, પોતાના મતક્ષેત્રમાં રાતોરાત ઉદ્ઘોગો ઊભા કરવા, નવીનત્વી સગવડો આપવી, વગેરે બાબતોથી એક તરફ સગવડ પ્રાપ્ત કરનારી પ્રજા પ્રસન્ન થઈ જાય છે, તો બીજી તરફ પોતાના ભોગે સગવડો જેંચાઈ ગયાની ફરિયાદવાળી પ્રજા નારાજ થઈ જાય છે.

આવાં સાર્વદેશિક હિતોની ઉપેક્ષા કરીને પ્રાંતીય કે મતક્ષેત્રીય હિતો સાચવનારા નિર્ણયોથી મતદાતાઓ એવી ગણતરીએ પહોંચે છે કે વિરોધપક્ષનો સાચો, ભલો અને કુશળ ઉમેદવાર પણ ચુંયાઈને આપણા ક્ષેત્રનું કશું કામ કરી શકશે નહિ, ઊલયનો વિરોધપક્ષના વિજયથી શાસક પક્ષ આ ક્ષેત્રના વિકાસને અટકાવી દેશે. તેના કરતાં શાસક પક્ષનો બસ્તાચારી કે અકુશળ ઉમેદવાર હોય તોપણ તેને જ ચુંટો, કારણ કે લાત મારીને પણ તે આપણા ક્ષેત્રને આગળ લાવવા પ્રયત્ન કરશે. માત્ર આટલી જ ગણતરી નહિ, પણ ઉમેદવારની કક્ષા તથા સંબંધિત વ્યવસાયના લોકો તેની સાથે થઈ જતા હોય છે. તેઓ જાણો છે કે અમારા ગેરકાયદે વ્યાપારને - વ્યવસાયને આ જ નેતા રક્ષણ પૂરું પાડશે. આનો વિરોધ કરીને અમે ટકી નહિ શકીએ. આમ અનિષ્ટોની એક ધરી તૈયાર થાય છે. સૌ પોતપોતાના હિત માટે

પોતાના ઉમેદવારને જિતાડે છે. ભારતનું હિત ગૌણ કક્ષાએ પણ રહે તો ભારતનાં સફ્ફોર્ડ.

વગદાર લોબી

આવા ચૂંટાયેલા ઉમેદવારની સામે જ્યારે કોઈ વાર કાયદાકીય કે અન્ય કોઈ પ્રકારની આપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે પેલા સમર્થકો તેના રક્ષણ માટે તથા ઈમેજ વધારવા માટે તન-મન-ધનથી લાગી જાય છે, કારણ કે તેઓ સમજે છે કે તે છે તો અમે છીએ; જો તે કપાઈ જશે તો અમે અને અમારાં હિતો છિન્નાભિન્ન થઈ જશે. મોગલો ને મરાઠાને પોતાને વફાદાર સૈન્ય રહેતું, તેમ ભારતમાં રાજકીય પક્ષોમાં ખાસ કરીને શાસક પક્ષમાં સૌની પોતપોતાની અને પોતાને વફાદાર લોબી હશે તે તો રામ જાણો, પણ એટલું નક્કી કે આવી વગદાર લોબી વિના કોઈ શક્તિશાળી થઈ શકતું નથી. લોબી વિનાની વ્યક્તિ ગમે તેટલી યોગ્ય હોય તોપણ તે રાજકીય ક્ષેત્રમાં કાઢું કાઢી શકે તેવી સ્થિતિ રહી નથી.

4

આપણી લોકશાહીનું એક અનિષ્ટ અપક્ષ ઉમેદવારો છે. કોઈ અસાધારણ પરિસ્થિતિમાં કોઈ એકાદ વ્યક્તિ કોઈ પક્ષમાં સમીક્ષિત થયા વિના પોતાના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વથી અપક્ષ તરીકે ચૂંટણીમાં ઊભી રહે તેને આવકારવામાં વિરોધ ન હોય, પણ અસંખ્ય ઉમેદવારો કશી જ પ્રતિભા વિના મનજ્ઞાવે ત્યાં ઊભા થઈ જાય તેને સ્વસ્થતા ન કહી શકાય. અપક્ષ ઉપર કોઈ પક્ષનું નિયંત્રણ ન હોવાથી તથા તેનું પોતાનું કોઈ નિશ્ચિત વલાણ ન હોવાથી તે કાં તો નિષ્ઠિય થઈ જાય છે અથવા કોઈ પક્ષને ખૂટતા સભ્યો પૂરા કરવાના સોદામાં સંડોવાઈ જાય છે.

ચૂંટણીમાં અપક્ષોનાં ધાડાં ન રોકી શકાય ?

આપણી ચૂંટણીને વધુ જરૂર તથા વધુ પ્રભાવશાળી બનાવવા માટે અપક્ષોને ચૂંટણી માટે ઊભા રહેતા અટકાવવા જરૂરી છે. કદાચ કોઈ કારણસર તેમને સંદર્ભ અટકાવી ન શકાય તો એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી તેઓ મોટી સંખ્યામાં ઊભા રહેવાની હિંમત ન કરી શકે. એમાંથી એક વ્યવસ્થા આવી હોઈ શકે કે પક્ષના ઉમેદવારોને ઊભા રહેવા માટે જે અનામત રાખવી પડે તેના કરતાં ચાર કે આઠગણી અનામત (ડિપોઝિટ) અપક્ષો માટે રાખવી જોઈએ. પક્ષના ઉમેદવારો 10 ટકાથી ઓછા મત પ્રાપ્ત કરીને અનામત ખોઈ બેસે, તો અપક્ષો હારવા-માત્રથી અનામત ખોઈ બેસે તથા ફરી કદી તે જગ્યા માટે ઉમેદવારી ન કરી શકે – તેવી કાંઈક સજ્જડ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, જેથી અપક્ષોનાં ધાડાં રોકી શકાય.

પૂર્વ કહ્યું તેમ, અપક્ષોને ચૂંટવાનો અર્થ તે-તે બેઠકોને નકામી બનાવવા બરાબર છે. જો કોઈ પક્ષ પૂર્ણ બહુમતી પ્રાપ્ત કરી સરકાર બનાવે તો અપક્ષોની પ્રભાવશાલિતા નહિવત્ત થઈ જાય. જો કોઈ પક્ષને સ્પષ્ટ બહુમતી ન મળે અને માત્ર એક જ સત્યની જરૂર જણાય તો અપક્ષ સભ્ય આ પક્ષે કે પેલા પક્ષે ગોઠવાઈ જવા આકરામાં આકરો સોંદર્ભ કરે છે. આવા એકાદ સભ્ય કે બે-પાંચ સભ્યો ગમે ત્યારે પોતાનું સમર્થન પાછું બેંચીને સરકારનું પતન કરાવી શકે છે, એટલે અપક્ષોના ટેકાથી સરકાર રચેલી હોય તે પક્ષે તો અપક્ષોને જમાઈની માફક સાચવવાના તથા તેમનાથી ભયભીત રહીને રાજ્ય કરવાનું. આમ બંને રીતે અપક્ષોની ચૂંટણી લોકશાહીનાં મૂળ હચમચાવવનારી બને. વહેલામોડા અપક્ષોને નિયંત્રિત કરવા માટે સૌથે વિચારવું જ પડશે.

લોકશાહી ક્યારે દીપી ઉઠે ?

ચૂંટણી-પ્રક્રિયામાં મતદાતાઓની ભૂમિકાની સાથે તે પક્ષો દ્વારા પોતપોતાના ઉમેદવારો ચૂંટવાની એટલે કે તે-તે બેઠકો ઉપર તે-તે ઉમેદવારોને ટિક્કિટ આપવાની પ્રક્રિયા પણ જટિલ થતી ગઈ છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક પક્ષ લોકસભા કે વિધાનસભામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સભ્યને પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરે, જેથી ચૂંટાયેલો વર્ગ દેશનું અને પક્ષનું ‘કીમ’ હોય. આ કીમ વર્ગના હાથમાં રાજ્યશાસન મુકાયું હોય તથા તેવો જ કીમ વર્ગ વિરોધપક્ષમાં રહીને રહેવાળી કરતો હોય તો લોકશાહી દીપી ઉઠે. ભારતની આઝાદીનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં આપણે

જોઈએ છીએ કે પં. નહેરુએ વીણીવીણીને પ્રબુદ્ધ અને તજ્જ માણસોને મંત્રીમંડળમાં સમાવ્યા હતા. જે લોકો તેમની પાર્ટીમાં ન હતા પણ જેઓ શ્રેષ્ઠ શાત્રા હતા તેમને સામે ચાલીને આમંત્ર્યા હતા. સી. ડી. દેશમુખ, મહેમદ કરીમ ચાગલા, શ્રી કૃષ્ણ મેનન, વગેરે અનેક પ્રતિભાઓ આ રીતે શાસનમાં ઉપયોગી અને મહત્વની ભૂમિકામાં જોડાઈ શકી હતી. પં. નહેરુ જ્યારે કોઈ બહારની પ્રતિભાને ઉચ્ચ સ્થાનની જવાબદારી સોંપત્તા ત્યારે પક્ષમાં કોઈ અસંતોષ કે ચણભણ થતી નહિ, પણ ક્રમેક્રમે આ પ્રક્રિયા મંદ થતી ગઈ. હવે લોકસભા કે વિધાનસભામાં પ્રતિભાઓ ભેગી કરવી કર્થિન થઈ ગઈ છે. એક તો આવી કોઈ ખાસ પ્રતિભા જો તે સ્વચ્છ જીવનમાંથી હોય તો ચ્યંટણીમાં સફળ થઈ શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. બીજી તરફ તે-તે પક્ષના નેતાઓ જેમને પૂરો વિશ્વાસ છે કે અમે જીતીશું તથા રાજ્ય કરીશું તે વીણીવીણીને પોતાને વજાદાર (પક્ષને વજાદાર ન હોય તો ચાલે) તથા પોતાના આધાર વિના જેમનું પોતાનું કશું જ વ્યક્તિત્વ ન હોય તેવા માત્ર આંગળી ઊંચી કરનારા લોકોને ટિક્કિટ આપવાનું વધુ પસંદ કરે છે.

ઉત્તમ શાસક વિના ઉત્તમ રાજવહીવટ અશક્ય

ટિક્કિટ માટેની જે નવી દસ્તિ વિકસી રહી છે તેના પરિણામે સ્વચ્છ, પ્રતિભાશાળી વર્ગ વિધાનસભા કે લોકસભા સુધી પહોંચી શકતો નથી. જે પહોંચે છે તેમાંથી મંત્રીઓ બને છે. તેમની કાર્યકુશળતા તથા ક્ષમતાની ન્યૂનતાના કારણે ખરી સત્તા તથા નિર્ણયો સચિવોના હાથમાં ચાલ્યાં જાય છે. ઘણી વાર તો અત્યંત હાસ્યાસ્પદ, અભ્યાવહારિક અને હાનિકારક નિર્ણયો લેવાઈ જતા હોય છે, તેથી લોકોમાં અસંતોષ, અભ્યાવસ્થા તથા ઉગ્રતા વધે છે. હડતાલો, બંધ, વગેરે દ્વારા પ્રજાજીવનનો માર્ગ અવરોધાય છે, રાજ્યવહીવટ તથા કેન્દ્રીય વહીવટ શિથિલ તથા લાચાર થવા લાગે છે. આ બધાનું મૂળ કારણ સક્ષમ અને અનુકૂળ હાથોમાં શાસન ન હોવું એ છે. જો યોગ્ય સમય ઉપર યોગ્ય નિર્ણયો લઈ શકાય તો ઘણી અસ્થિરતા સમાપ્ત થઈ જાય. ટિક્કિટ આપવામાં જે ધનલક્ષી તથા ક્રેમલક્ષી પ્રક્રિયા વિકસી છે, તે જ્યાં સુધી ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી આપણે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કક્ષાના શાસકો મેળવી શકીશું નહિ. ઉત્તમ શાસકો વિના ઉત્તમ રાજવહીવટ હોઈ શકે નહિ અને ઉત્તમ રાજવહીવટ વિના કરોડ પ્રયત્ને પણ પ્રજા સુખી થઈ શકે નહિ.

પક્ષોની સ્થિતિ

જનસંઘની શક્તિ પોતાના ઉમેદવારોને વિજ્યી બનાવવામાં જેટલી ખર્ચોતી રહી છે, તેથી વધારે પોતાના નજીકના કોઈ જમણેરી ઉમેદવારને હરાવવામાં ખર્ચોતી રહી છે. આ પક્ષનાં મૂળ રા. સ્વ. સેવક સંઘમાં રહ્યાં છે, એટલે કે તેને અનંતકાળની ધીરજ છે, અર્થાત્ 63 વર્ષનો સંઘ કોઈ મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક લક્ષ્ય વેધી શક્યો નથી. કદાચ બીજાં બે-ત્રણ વર્ષો વીતી જાય તોપણ તેને ધીરજ છે. આ ધીરજ તેને સીમિત-શક્તિ બનાવ્યો છે. તેના વિરોધીઓ બહુ ઝડપથી શક્તિશાળી બની ગયા છે, પણ તે પોતાનાં કિયાક્લાપ, લક્ષ્યો, સાધનો તથા ચિંતનોમાં નવમૂલ્યાંકન કરી શકતો દેખાતો નથી. બસ, આવો જ વારસો જનસંઘમાં ઉત્તર્યો છે. તેના નેતા સ્વ. પં. દીનદયાળજીનાં કેટલાંક પ્રવચનો સાંભળવા હું કાશીમાં જતો. તેમની નીતિ હતી કે લગભગ પ્રત્યેક બેઠક ઉપર આપણો ઉમેદવાર હોવો જોઈએ. ભલે આપણે હારીએ, પણ એ બેઠક ઉપર પ્રચાર તો થશે. મતદાતાઓ ક્રમેક્રમે વધશે અને કોઈ દિવસ એવો આવશે કે પ્રત્યેક બેઠક ઉપર આપણું જોર વધી જશે.

આ પક્ષની પાસે દેશભક્તિ છે, અનુશાસનયુક્ત સંગઠન છે, ઉત્તર-ભારતનાં હિન્દીભાષી રાજ્યોમાં પ્રભાવ પણ છે, પણ મુત્સદ્દીગીરીનો દુષ્કાળ છે. એની કુશળ મુત્સદ્દીગીરી ઉપર વાહવાહ કરી શકાય તેવો કોઈ પ્રસંગ નજરે ચઢતો નથી. તેના નેતાઓ બીબાળાં, જોશીલાં, કલ્યનપ્રચ્ચુર તથા શ્વાધાર્યાં પ્રવચનો કરીને લોકો પાસે તાળીઓના તો ગડગડાટ કરાવી શકે છે, પણ જોઈએ તેવાં પરિણામો નથી લાવી શકતા. ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ભારતની પ્રાચીન ભવ્યતા, વગેરે દુષ્ટાઈઓની અસર નાગરી પ્રજા - તેમાં પણ વ્યાપારી તથા યુવાનવર્ગ ઉપર વિશેષ પાડી શકાય છે, પણ જે પ્રજાનો ભાગ જનસંઘી વિચારધારાની અસરમાં આવે છે તે ‘પોલિટિકલ પાવર’ નથી હોતો. યુવાવર્ગમાંથી ઘણો મોટો વર્ગ આગળ જતાં વાસ્તવિકતાને સમજતો થઈને કલ્યનાસૃષ્ટિમાંથી ખરી જતો હોય છે. વિપક્ષો સાથે ઓતપ્રોત ન થવું તથા વધુમાં વધુ બેઠકો ઉપર ઉમેદવાર ઉભા કરવાની તેની પાયાની નીતિનો સૌથી મોટો લાભ આડકતરી રીતે શાસક પક્ષને મળતો રહ્યો છે. શાસક પક્ષ માટે તો આ પક્ષ બે રીતે વરદાનરૂપ બન્યો છે. એક તો તેના ઉમેદવારો મોટા ભાગે જમણેરી

ઉમેદવારોના મત કાપતા હોવાથી તથા બીજું, પ્રત્યેક કોમી હુલ્લડના દોષનો ટોપલો આંખ મીંચીને તેના (જનસંઘ) ઉપર ઓળાડી દેવાના કામમાં આવતો હોવાથી જનસંઘને ભારે અપ્રિય બનાવવા માટે શાસક પક્ષ, ડાબેરી પક્ષો તથા લઘુમતીના પક્ષો તેને હુલ્લડખોર, કોમવાઈ, લઘુમતીઓ તથા પછાત વસ્તીનો વિરોધી, વગેરે 'મિથ્યાદોષો'થી મફ્ફા કરતા હોય છે.

વિરોધપક્ષો ડહાપજા બતાવે તો જ -

રાજનીતિમાં પોતાના એક નંબરના શત્રુ સાથે બાથ ભીડીને તેને પરાજિત ન કરી શકતો હોય તો તેને પરાજિત કરી શકે તેવા શત્રુ નંબર બેને પૂરી સહાયતા કરવાની નીતિ હોય છે. તમને ખાતરી હોય કે આપણો તો જીતી શકીએ તેમ નથી જ, તો પછી તમારા બે શત્રુઓને પરસ્પર લડવા દો, એટલું જ નહિ, તમારા પ્રબળ શત્રુ નંબર એકને હરાવવા તમારા સામાન્ય શત્રુ નંબર બેને સહાયતા કરો, જેથી એક નંબરનો શત્રુ હારી જાય. નંબર બેનો શત્રુ જીતીને પણ તમારા માટે ભારે પડકારણ નહિ બની શકે. સમય આવતાં તેને તમે સરળતાથી પછાડી શકશો. ચૂંટણી-મુત્સદીગીરીનું રૂપ સામ્યવાદી પક્ષો પાસે સારું દેખાય છે. જ્યાં જીતવાની સંભાવના હોય ત્યાં જ તેઓ પોતાના ઉમેદવાર ઊભા રાખે છે. જ્યાં હારી જવાની સ્પષ્ટ સ્થિતિ હોય ત્યાં તેઓ સામે ચાલીને પોતાના એક નંબરના વિરોધી(જમણોરી)-ને હરાવવા બે નંબરના (કોંગ્રેસ) ઉમેદવારોને મદદ કરતા હોય છે. આ ડહાપજાભરી નીતિથી પોતાના ઓછામાં ઓછા ઉમેદવારોને તેઓ હરાવતા હોય છે. ડિપોઝિટની જરૂરનું પ્રમાણ પણ તેમનું ઓછું રહે છે. જો બધા જમણોરીઓ એક થઈ શકે, જો બધા ડાબેરીઓ એક થઈ શકે, તો જ ભારતની લોકશાહીનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ થઈ શકે. જો આટલી પણ સમજણ તથા સમર્પણવૃત્તિ વિરોધપક્ષો પાસે ન હોય તો લોકશાહીની દુર્દશા કરાવવાની જવાબદારીમાંથી તેઓ પણ છટકી શકે નહિ.

5

ભારતના કાયદા તથા લોકશાહી બિટિશ પદ્ધતિનાં છે. વર્ષો સુધી બિટને ભારત ઉપર રાજ્ય કર્યું એટલે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તેની પદ્ધતિઓ વારસામાં આપણને મળી છે. તેની પદ્ધતિઓ સિવાય બીજી પણ ઘણી પદ્ધતિઓ અપનાવી શકાય તેમ હતી, પણ તેમ કરવા જતાં આમૂલ પરિવર્તન કરવું પડે તેમ હતું. બહુ મોટો ખળભળાટ કરીને પણ જો નવી પદ્ધતિ સફળ ન રહે તો દિલ્હીથી ઔરંગાબાદ રાજ્યાની ખસેડવા જેવી સ્થિતિ થાય. આવું જોખમ ખેડવા કોઈ સમજુ માણસ તૈયાર ન હોય તે સ્વામીનિક છે. એટલે લગભગ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં આપણો બિટનની પદ્ધતિ ચાલુ રહેવા દીધી છે. બિટને બે ધારાસભાઓ રાખી: (1) સીધા ચૂંટાયેલા સામાન્ય સભ્યોની તથા (2) વરાયેલા સામન્તોની. આ બંનેના સંયુક્ત રૂપનું નામ પાર્લિમેન્ટ આપવામાં આવ્યું. આપણો પણ આવી બે સભાઓ કરી: લોકસભા તથા રાજસભા. આ બંનેનું સંયુક્ત રૂપ સંસદ અથવા પાર્લિમેન્ટ. આપણો ત્યાં લોકસભાની સીધી ચૂંટણી થાય છે, પણ રાજસભાની સીધી ચૂંટણી થતી નથી. અટપટી રીતે તેના સભ્યોને લોકસભા અને વિધાનસભાના સભ્યો ચૂંટે છે.

બે ગૃહો

બિટને આવાં બે ગૃહો એટલા માટે કરેલાં કે સામંતશાહીમાંથી તે લોકશાહી તરફ વળેલું. બિટનની બે મુખ્ય ધારાઓ સંયુક્ત રીતે કાર્ય કરે, બંને એકબીજા ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકે, બંને પોતપોતાના દિચ્કોણથી વિધાનોને સુધારી શકે. લોકપ્રતિનિધિમાં કેટલીક વાર અત્યંત સામાન્ય માણસો પણ ચૂંટાઈ આવી શકતા હોય છે. તેઓ બધા મળીને કોઈ ભારે ઉથલપાથલ ન કરી મૂકે એટલા માટે સામંતોનું ગૃહ પણ રાખ્યું. હાઉસ ઓફ લોડ્સમાં પેઢીઓથી અનુભવી, ઠરેલા અને પરિસ્થિતિનો સમગ્રતાથી વિચાર કરી શકનારા પ્રૌઢ માણસો(સામંતો)ને સ્થાન મળ્યું. પણ આ સામંતો લોકહિતોને કચડી નાખનારા કે લોકપ્રશ્નોને વાચા ન આપનારા થઈ જાય તો ફરી પાછી સામંતશાહી આવી જાય તે ન આવે તેટલા માટે હાઉસ ઓફ કોમન્સની રચના થઈ. સુદૃઢ તથા સ્થાયી શાસન માટે રાષ્ટ્રની બધી મહત્વપૂર્ણ શક્તિઓને એક પ્લેટફોર્મ ઉપર લાવવી જ જોઈએ. જો કોઈ મહત્વપૂર્ણ શક્તિની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો તે વિદ્રોહી શક્તિ બની જતી હોય છે. અકબરે આવી રીતે બધી શક્તિઓને મેળવીને સફળ રાજ્ય કર્યું હતું, જ્યારે ઔરંગજેબ આ ન કરી શક્યો, એટલે તેને સતત વિદ્રોહોનો સામનો કરવો પડ્યો. પણ જેવાં બે ભવનો બિટનમાં હતાં, તેવાં ભારતમાં કરવાની જરૂર ન હતી. ઘણા ગ્રાંટોમાં પણ

આવાં બે ભવનો હતાં (આજે પણ છે.) કેટલાક પ્રાંતોએ પોતાને ત્યાંનું બીજું ભવન સમાપ્ત કરી દીધું, તો પણ તેમના રાજવહીવટમાં કંઈ હાનિ થઈ નથી.

રાજસભા

ભારતમાં જેને રાજસભા (હાઉસ ઓફ લોડ્ર્સ) કહેવાય છે તે જો ખરેખર રાજાઓની સભા હોય તો તેમાં દેશી રજવાડાંઓના રાજાઓ તથા તેમના સામંતોને સ્થાન મળવું જોઈતું હતું. ભારતીય રાજાઓ જ્યારે દેશમાં સમર્પિત થયા ત્યારે જો તેમણે સંસદમાં પોતાના પ્રતિનિધિત્વની કાયમી વ્યવસ્થા (અનામત) માગી હોત તો કદાચ તે કાળની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેમને તેની છૂટ આપી હોત, તો કદાચ રાજસભા એ સાચા અર્થમાં રાજસભા બની હોત, અર્થાત્ છસો ઉપરના રાજાઓ પોતે અથવા પોતાના સામંતોને રાજસભામાં મોકલી શક્યા હોત. જો આવું થયું હોત તો તેમના વિશેષ હકો તથા સાલિયાણાં વગેરે જે એક જ ઝટકે કાપી નાખવામાં આવ્યાં તે કાપી શકત નહિં. પણ જો આ પ્રકારનાં બે ભવનો અહીં થયાં હોત તો બ્રિટનની માફક સામંતો તથા લોકપ્રતિનિધિઓ વચ્ચે કાયમી સુમેળ સ્થાપવાનું કામ કરીન થઈ જાત, કારણ કે અહીંના સામંતો તથા સામાન્ય પ્રજાનાં હિતો વચ્ચે બહુ મોટું અંતર છે. એટલે આપણી રાજસભા પણ ખરેખર (રાજાઓની ન હોવાથી) લોકસભા જેવી જ છે. તેમાં પણ સામાન્ય પ્રજાના જ માણસો બેઠા હોય છે. આ રીતે તો થોડાક અપવાદ સિવાય તેની ભારે ઉપયોગિતા ન કહેવાય. કેટલાંક વિવાદાસ્પદ બિલોની વધુ ચર્ચા – છણાવટ કરવા માટે તથા જે લોકો સીધા લોકો દ્વારા ચુંટાઈ શકતાન હોય તેવા પ્રતિભાશાળી માણસોને રાજસભામાં સ્થાન અપાવી શકાય છે તથા તેમની પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. અહીં પણ લોકસભા તથા વિધાનસભામાં ચુંટાયેલા સભ્યોના મતોથી રાજસભાના સદસ્યને ચુંટવાનો હોવાથી તે-તે પક્ષોની મત માટેની શક્કિત કામ કરે છે, અર્થાત્ જે પક્ષો લોકસભા તથા વિધાનસભાઓમાં બહુમતીથી ચુંટાયેલા હોય છે તેઓ જ રાજસભાઓમાં પણ પોતાની બહુમતી કરી લેતા હોય છે. આ રીતે પણ રાજસભા એટલી પ્રભાવશાળી નથી થઈ શકતી જેટલી તેની પાસે અપેક્ષા રાખી શકાય છે. પ્રચંડ બહુમતી ધરાવતા શાસકપક્ષે લોકસભામાં જેટલી સરળતાથી તલાક બિલ પાસ કરી દીધું હતું, તેટલી જ સરળતાથી રાજસભામાં પણ આ બિલ પાસ કરાવી દેવાયું હતું. આવાં વિવાદાસ્પદ બિલો પાસ થતાં રોકવાની ક્ષમતા રાજસભામાં ન હોય તો ઠીક, પણ તેને લાંબો સમય અવરોધીને જનમત જગાડવા જેટલીયે જો તેનામાં ક્ષમતા ન હોય તો તેની ઉપયોગિતા વિશે ફરીથી વિચારવું જોઈએ.

રાજસભાના જેવી જ સિથિતિ મંત્રીમંડળોમાં રાજકક્ષાના મંત્રીઓની પણ કહી શકાય. કેબિનેટ મંત્રી તથા ઉપમંત્રી વચ્ચેનો આ હોક્કો છે. એક જ મત્રાલયમાં એક કેબિનેટ મંત્રી, એક-બે રાજમંત્રીઓ તથા એક-બે ઉપમંત્રીઓ હોય છે. રાજમંત્રીઓ નીતિનિર્ધારણમાં સીધો ભાગ નથી લઈ શકતા. તે કામ કેબિનેટ મંત્રીનું છે. તો પછી ઉપમંત્રી અને રાજમંત્રીમાં બહુ ફરક રહેતો નથી. કેટલીક વાર રાજમંત્રીઓને પણ સ્વતંત્ર રીતે નિશ્ચિત ખાતાં અપાય છે. જ્યારે આવું બને છે ત્યારે તે વહીવટની દાખિએ કેબિનેટ મંત્રી જેવો જ થઈ જાય છે. પણ આ તો અપવાદ થયો કહેવાય. આ કક્ષાભેદ સન્માનભેદથી વધારે કંઈ નથી. રાજમંત્રીનું પદ સમાપ્ત કરી મંત્રી અને ઉપમંત્રીનાં જ પદ રાખવામાં આવે તોપણ કાર્યકારિણીની અસરમાં કશો ફરક પડવાનો નથી.

ઉમેદવારોની યોગ્યતાનાં ઘોરણો

આટલાં વર્ષોના અનુભવ પછી ચુંટણીવ્યવસ્થા ઉપર ફરી વિચારવું જરૂરી છે. ભારતનો કોઈ પણ નાગરિક સામાન્ય રીતે લોકસભા કે વિધાનસભાઓની ચુંટણીમાં ઊભો રહી શકે છે. તેમાં અભિષેક તથા ઓછું ભાણેલો માણસ પણ ગમે તે બેઠક ઉપર ઊભો રહી શકે છે. માનો કે અભિષેક માણસોનું દેશવ્યાપી યુનિયન બની જાય અને લોકો નિર્ણય કરે કે આપણે અભિષેક ઉમેદવારોને જ મત આપવા, તો અભિષેક તથા ઓછું ભાણેલાઓની સંખ્યા હજુ પણ આ દેશમાં 70 ટકા જેટલી છે એટલે મોટા ભાગની સીટો ઉપર અભિષેક માણસો વિજયી રહી શકે. જો લોકસભા કે વિધાનસભામાં મોટા ભાગના – કદાચ બધા જ અભિષેક સભ્યો ચુંટાઈ આવ્યા હોય અને તેમાંથી જ મંત્રીઓ બનાવાયા હોય તો કેવી પરિસ્થિતિ સર્જીય? આ વાત હાસ્યાસ્પદ લાગે તેવી છે, પણ આપણા બંધારણ પ્રમાણે અશક્ય નથી. એક પટાવાળાની નોકરી માટે પણ નિશ્ચિત લાયકત હોવી જરૂરી હોય છે, પણ વિધાનસભા કે લોકસભાના સભ્ય માટે કશી જ લાયકતની

જરૂર નથી હોતી. જેને પોતાની યોગ્યતાથી પગવાળાની નોકરી પણ ન મળી શકે તેવી વક્તિ પણ જો ચુંટાઈ આવે તો ધારાસભ્ય કે સાંસદ થઈ શકે છે.

આવી છૂટના કારણે કમેકમે લોકસભા તથા વિધાનસભાની બૌદ્ધિક ક્ષમતાનો વાસ થઈ રહ્યો જણાય છે. જે સભ્ય બજેટને સમજી ન શકે અથવા બજેટ ઉપર ચર્ચા ન કરી શકે, જે રક્ષાતંત્ર, વિદેશનીતિ, ગૃહનીતિ કે એવા જ બીજા ગંભીર પ્રશ્નોનો વિશેષજ્ઞ ન હોય તે લોકસભાનો સદસ્ય થઈને શું કરવાનો? આવી જ વાત વિધાનસભાઓ માટે કહી શકાય. ખેરેખર તો પ્રત્યેક બેઠક ઉપર ઊભા રહેનાર ઉમેદવારની એટલી યોગ્યતા હોવી જોઈએ કે તે મંત્રી થઈ શકે. રાજવહીવટની ઊંડી સૂજ તેને હોવી જોઈએ. જેની પાસે આમાંનું કશું જ ન હોય તેને ઉમેદવારી કરવા દેવામાં આવે તો લોકસભા તથા વિધાનસભાઓનો સ્તર ઊતરી જ જવાનો. બંધારણે આ બેઠકો માટેની નિમ્નતમ યોગ્યતાઓ નક્કી કરવી જ જોઈએ. પ્રત્યેક ચુંટાઈ આવનાર સદસ્ય લોકચાહનાથી ચુંટાઈ આવે છે તેવું કહી શકાય તેમ નથી રહ્યું. કોમવાદ, નાણાં, ભય, લાલચ તથા મતપત્રો સાથે ચોડાં કરવા જેવાં અનેક પરિબળો ફૂલ્યાંઝાલ્યાં છે તેનો કોણ અસ્વીકાર કરી શકે તેમ છે?

સ્થિતિને વધુ બગડતી અટકાવવા માટે ઉમેદવારોની શૈક્ષણિક તથા બીજી યોગ્યતાઓ નિશ્ચિત કરવી જ જોઈએ. જો આમ કરી શકશે તો ઘણા અપક્ષો તથા ઘણા વર્થ્ય માણસો ચુંટણીપ્રક્રિયાને જટિલ બનાવતા અટકી જશે. બીજી તરફ વિધાનસભાઓ તથા લોકસભામાં બૌદ્ધિકતા તથા વિશેષજ્ઞતાનું પ્રમાણ ઊંચું આવશે.

મતદાતાની યોગ્યતા

બેઠકો ઉપર ઊભા રહેનારની યોગ્યતાની સાથેસાથે મતદાતાઓની યોગ્યતાનો વિચાર પણ જરૂરી લાગે. પણ મને લાગે છે કે હવે આ દિશામાં કશું કરી શકાય તેમ નથી. આજે પણ ભારતીય મતદાતાઓનો બહુ મોટો ભાગ પોતાના મતો સ્વપ્રેરિત કરતાં પરપ્રેરિત રીતે વધુ આપે છે તે હકીકત છે. તેમ છતાં શૈક્ષણિક યોગ્યતા, વગેરેના આધારે તેમના મત છીનવી શકાય તેમ નથી. હા, સંતતિનિયમન જેવા રાષ્ટ્રીય પ્રાણપ્રશ્નોમાં જેઓ સંકિય રીતે ભાગીદાર ન બન્યા હોય તેમના મતોને નિષ્ઠિય બનાવી શકાય. સંતતિનિયમન કરાવનારને માત્ર આર્થિક લાભોનું આકર્ષણ આપીને પ્રજાવિસ્ફોટના પ્રશ્નને પહોંચી શકશે નહિ. સંતતિનિયમન ન કરાવનારને જો કોઈ જ પ્રકારનો દંડ ન થવાનો હોય તો દારૂબંધીની માફક આ યોજના પણ લગભગ નિષ્ફળ રહેવાની.

પ્રમુખશાહી પદ્ધતિ સફળ થાય?

થોડાં વર્ષો પહેલાં ભારતમાં અમેરિકન પદ્ધતિની રાષ્ટ્રપતિ શાસનવ્યવસ્થા – પ્રમુખશાહી પદ્ધતિ લાગુ કરવાની હવા ચાલેલી. જોકે અત્યારે તે શરીરી ગઈ છે, પણ મને લાગે છે કે આ પ્રેસિડેન્ટશિપ ભારતમાં સફળ થઈ શકે નહિ, કારણ કે મતદાતાઓ હજી કોમવાદ, પ્રાંતવાદ કે સંપ્રદાયવાદથી મુક્ત થયા નથી. જ્યાં સુધી મોટા ભાગની પ્રજા રાષ્ટ્રીય કક્ષાની વિચારસરણી ધરાવતી ન થાય ત્યાં સુધી આ પદ્ધતિ ઉપયોગી ન થઈ શકે. માનો કે રાષ્ટ્રપતિપદના દશ ઉમેદવારો ઊભા થયા છે (જો અપક્ષોને પણ છૂટ અપાય તો સેંકડોની સંખ્યા થઈ જાય), તેમાં એકબે ઉત્તર-ભારતના છે, એક-બે દક્ષિણ ભારતના છે. એક-બે મુસ્લિમો છે, તો એક-બે ચુસ્ત હિન્દુ રાષ્ટ્રવાદના છે, એક-બે સામ્યવાદી વિચારસરણીવાળા છે, તો એક-બે પુંજીવાદી મતવાળા છે. હવે મતદાતાઓ આ રીતે વિભાજિત થઈ જાય છે કે ઉત્તર-ભારતનો જ રાષ્ટ્રપતિ હોવો જોઈએ, દક્ષિણ-ભારતનો જ હોવો જોઈએ, ચુસ્ત હિન્દુ રાષ્ટ્રવાદી હોવો જોઈએ, મુસ્લિમ જ હોવો જોઈએ, મજૂરનેતા જ હોવો જોઈએ, બ્યાપારી વર્ગનો જ હોવો જોઈએ! આમ અનેક રીતે મતદાતાઓ વિભાજિત થઈ જવાના. ભારતના કુલ પચાસ કરોડ મતદાતાઓમાંથી જો ત્રીસ-પાંત્રીસ કરોડ મતદાતાઓ મતદાન કરે તોપણ જેને સાતેક કરોડ મતો મળી જાય તે કદાચ ભારતનો રાષ્ટ્રપતિ થઈ જાય. કોમવાદ કે ધર્મવાદના કારણે આટલા મતો મેળવી લેવા કોઈ અસંભવિત વસ્તુ નથી. પ્રેસિડેન્ટશિપ તો ત્યારે જ સફળ થઈ શકે જ્યારે મતદાતા માત્ર સાર્વભૌમિક રાષ્ટ્રીયતાથી વિચારતા થાય. એટલે રાષ્ટ્રપતિ શાસનવ્યવસ્થાનો વિચાર પડતો મુકાયો તે યોગ્ય જ લાગે છે.

બ્રિટિશ પદ્ધતિની કોઈનેટ વ્યવસ્થા આપણા માટે વધુ ઠીક લાગે છે. પણ આમાં આટલો સુધારો કરવો અત્યંત અનિવાર્ય છે કે (અમેરિકાની માઝક) કોઈ પણ વ્યક્તિ બેથી વધુ વખત પ્રધાનમંત્રી કે મુખ્યમંત્રી ન થઈ શકે અને કોઈ પણ ઉમેદવાર ત્રણ ચૂંટણીઓથી વધુ ચૂંટણી ન લડી શકે. આમ કરવાથી એક તરફ તો સ્થાયી સ્થાપિત હિતો થતાં અટકશે, નવીનવી પ્રતિભાઓ આગળ આવી શકશે. દશ વર્ષ પછી મારે નિવૃત્ત થવું જ પડશે એવી લાગણી ઊભી થવાથી પાછળ આવનાર શાસન મારી તપાસ કરીને મારી ભૂલો તથા ભષાચારને છતાં કરશે તેવી બીક રહેવાથી શાસનતંત્ર સુધરશે – ઓછામાં ઓછું બેફામ રીતે તો નહિ જ વર્તે. એક વ્યક્તિ પ્રત્યે જ બધો આધાર રાખવાની વૃત્તિ સમાપ્ત થશે. આવી નિવૃત્ત થયેલી પ્રતિભાઓ પક્ષ માટેનાં, પ્રજા માટેનાં હિતકારી કાર્યોમાં રોકાઈ શકશે, વંશવાદ અટકશે તથા બીજાં ઘણાં આનિષ્ટો જરો.

લોકશાહી માટે બંધારણ જરૂરી છે, પણ બંધારણ તે પ્રજાની કક્ષા તથા આવશ્યકતાઓ પ્રમાણે હોય તો જ લોકશાહી લાભદાયી થઈ શકે. જે બંધારણ બિટનમાં સર્જણ રહ્યું તે જ બંધારણ પ્રજાની ભિન્ન કક્ષાના કારણે ભારતમાં સર્જણ ન પણ રહે, એટલે ભારતનું બંધારણ – ખાસ કરીને કાર્યકારિણીની વ્યવસ્થા કરનારું બંધારણ ભારતીય પ્રજાને અનુરૂપ હોવું જ જોઈએ. હવે વિલંબ કર્યા વિના આ કાર્ય કરી લેવું જોઈએ.

6

બંધારણની જ ચર્ચા થઈ રહી છે તો થોડો વધુ વિચાર કરીએ. લોકશાહીમાં ચૂંટણી અનિવાર્ય તત્ત્વ છે. ચૂંટણી વિનાની લોકશાહી કલ્પી શકાય નહિ. પણ ભારતમાં ચૂંટણીનું સ્વરૂપ જે રીતે વિકસ્યું છે તે ચિંતા ઉપજાવે તેવું છે. સ્પષ્ટ કહીએ તો આપણે સ્વરસ્થતાપૂર્વક જીતને પચાવી નથી શકતા તથા ખમીર સાથે હારને સ્વીકારી નથી શકતા. લોકમાનસનું માપ ખેલકૂદના મેદાનમાંથી પણ મળી રહે છે. કિકેટના મેદાનમાં બંને ટીમો સાથે દર્શકોની પણ બે ટીમ થઈ જતી હોય છે. દર્શકોની ટીમ એટલી બધી લાગણીવશ થઈ જાય છે કે પોતાની ટીમને હારતી જોઈ શકતી નથી. જો કદાચ પોતાની ટીમ જીતી ગઈ હોય તો સ્વરસ્થતાથી વિજયને પચાવી શકતી નથી, તો ફ્લાન્ડમાચકડી કરી મૂકે છે. ઘણી વાર દર્શકટોળું મેદાનમાં ઘસી જાય છે, મારામારી થઈ જાય છે. આ બધું અપ્રૌઢતાનું જ સ્વરૂપ કહેવાય. દર્શક એ દર્શક છે. સ્વરસ્થતાથી તે રમત જુએ અને માણે, પણ તીવ્ર રાગ-દ્રેષ્ટમાં તણાઈને રમતનાં સૂત્રો જ ચૂંથી નાખે તો-તો તે દર્શક ન રહી શકે. એવું લાગે છે કે ભારતમાં રમત રમવા માટે ઉત્તમ રમતવીરો જ પર્યાપ્ત નહિ ગણાય. ઉત્તમ રમતવીરો પણ હવે તો ત્યારે જ રમી શકશે કે જ્યારે દર્શકોમાં તેમના પ્રત્યે તીવ્ર રાગ ધરાવનારું પ્રબળ જૂથ હોય. આ આપણા ઘડતરનો નકશો કહી શકાય. મેં કાશીમાં પણ જોયેલું કે મોટામોટા પંડિતો પણ તટસ્થતાથી શાસ્ત્રાર્થ નથી કરી શકતા કે મધ્યરસ્થી બનીને (રેફરી બનીને) નથી સાચો ન્યાય આપી શકતા. તેઓ પણ પક્ષાપક્ષીમાં તણાઈ જતા હોય છે. જો વિદ્વાનોની આ દશા હોય તો અવિદ્વાનો પાસે તો અપેક્ષા જ શી રાખવી!

તીવ્ર લાગણીશીલ પ્રજા સ્વરસ્થ પ્રજા ન કહેવાય. મોટી ચૂંટણીઓની વાત જવા દો, દૂધમંડળી, સહકારી મંડળી કે કોલેજના જી.એસ.ની ચૂંટણીઓમાં પણ તે-તે વર્ગ તીવ્ર લાગણીઓમાં તણાઈ જતો હોય છે. વિજય મેળવવા છેલ્લામાં છેલ્લી કક્ષાના ઉપાયો પણ લેવાતા હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારનાં મૂલ્યોની છટેચોક હોળી કરવી એ હવે શરમની નહિ પણ કુશળતાની નિશાની થઈ છે. જે ગામમાં પંચાયતની ચૂંટણીઓ થવાની હોય તે ગામ બે મહિના પહેલાંથી ભારે અજંપામાં આવી જાય છે. લોકો નથી ઊંઘતા કે નથી ઊંઘવા દેતા. દારૂ, ચવાણાં, મહેફિલો પાછળ ધૂમ પૈસા ખર્ચાય છે. મેં એક ગામમાં જોયું કે બંને ઉમેદવારો રોજ રાત્રે દારૂનાં માટલાં મૂકી હે છે અને દશથી પંદર વર્ષનાં નાનાનાનાં છોકરાં સુધ્યાં પોતાની ચહીના ગજવામાં રાખેલી ખાલીને બંને પક્ષની પરબોથી છલકાવતાં રહે છે. બે મહિના પછી ચૂંટણીઓ તો પૂરી થઈ જાય છે, પણ પેલા છોકરા કાયમી દારૂડિયા બની જાય છે. છેલ્લા દિવસો અને છેલ્લી રાત તો કતલની રાત થઈ જાય છે. કેટલાક લોકો ખુલ્લેઆમ મત દીઠ પૈસા આપે છે, તો કેટલાક લોકો સિફતપૂર્વક બંને તરફના પૈસા લઈને મનગમતો મત આપીને મનમાં ને મનમાં હસે છે. આવા ડબલ રોલ ભજવનારા પાસેથી એક ઉમેદવારે પાછળથી પોતાના પૈસા પાછા પડાવ્યા હતા. મતના સોંદા માત્ર અભાણ કે ગરીબ માણસો જ કરે છે તેવું નથી. એક વિધાનસભાની બેઠક ઉપર એક શ્રીમંત શાંતિએ પોતાની શાંતિ માટે રસોઈનું

મોટું વાસણ મેળવીને મત આપેલા એટલે આ રોગ થોડા અપવાદ સિવાય ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રસરી ચૂક્યો છે.

ચુંટણી અને નૈતિકતા

ધાર્મિકતા અને નૈતિકતા સામસામી વિરોધી બની ગઈ છે. પ્રચુર ધાર્મિકતા પણ પ્રચુર અનૈતિકતા સાથે છેડાછેડી બાંધીને જીવી રહી છે. ધીરેધીરે ચુંટણી અને નૈતિકતા પરસ્પર-વિરોધી તત્ત્વો બની ગઈ છે અને નૈતિકતા વિના પણ માણસ હોમ-હવન, પૂજાપાઠ, તિલક, જાત્રા, વ્રત, ઉપવાસ, વગેરે કરીને ધાર્મિક થઈ શકે છે તથા રહી શકે છે. ધર્મપ્રચાર એટલે કાં તો દંભ-આંદંબર-પ્રદર્શનોનો પ્રચાર, કાં તો સાંપ્રદાયિક ઝનૂનનો પ્રચાર થઈ ગયો છે. નૈતિકતાના પ્રાણ વિના ધાર્મિકતા નિર્જવ મડદું-માત્ર બનીને જીધોને ગમતી ગંધ પ્રસરાવી રહી છે. એટલે આ પ્રકારની ધાર્મિકતા દ્વારા પ્રજાનો કદ્દી ઉદ્ધાર થઈ શકવાનો નથી. ભૂતકાળમાં પણ પ્રજાએ આવી ધાર્મિકતાથી પોતાનો વિનાશ નોતર્યો હતો અને આજે પણ એ જ કામ થઈ રહ્યું છે. મને લાગે છે કે જો આ દેશમાં બધા જ ધર્મોનો પ્રચાર અટકાવી દેવામાં આવે તો પ્રજા વધુ નૈતિક બને. મારી વાત ઉપર વિશ્વાસ ન હોય તો જ્યાં ધર્મો કે ધર્મપ્રચારકોના પગ ન પડ્યા હોય ત્યાં જઈને ત્યાંની પ્રજાને જોજો, નક્કી તે વધુ નૈતિક હશે, દંભ-આંદંબર-પ્રદર્શન વિનાની હશે, સરળ-સહજ-કુદરતપ્રેરિત જીવન જીવતી હશે. જો ચુંટાયેલા સભ્યોને ખરીદી શકતા હોય, હાઈજોક કરીને મનમાન્યા નિર્ણયો કરાવી શકતા હોય તો ભરી સભામાં ઈશ્વર કે ધર્મના નામે કે ધર્મપુસ્તકના નામે લીધેલા તેમના સોગંદની કિંમત કેટલી? બસ, આનું નામ તેમની ધાર્મિકતા છે. તેઓ ઈશ્વરને માને છે, ધર્મગ્રંથને માને છે, કહો તેટલી વાર સોગંદ ખાવામાં માને છે, કારણ કે તે ધાર્મિક છે, પણ જરૂર પડ્યે પોતાનાં નાણાં ઊભાં કરી લેવામાં, વચનભંગ કરવામાં, પક્ષભંગ કરવામાં, પ્રજાદ્રોહ કે રાજ્યદ્રોહ કરવામાં પણ તેમના ઈશ્વર કે ધર્મપુસ્તક આડે આવતાં નથી, કારણ કે એ ધાર્મિકતાનું ક્ષેત્ર નથી ગણાતું, એ તો નૈતિકતાનું ક્ષેત્ર છે.

નૈતિકતાનો વસ

આપણે ધાર્મિકતાને બચાવવી છે. નૈતિકતાનું ગળું ટૂંપાતું હોય તો ટૂંપીને પણ ધાર્મિકતાને બચાવવી છે. આજાદી મળ્યા પછી તીવ્ર ગતિથી ભારતમાં નૈતિકતાનો વાસ થયો છે. છેલ્લા દોઢ દશકમાં તો હંદ વળી ગઈ છે. મોટા બંધો, કારખાનાંઓ, માર્ગો, વગેરે ભૌતિક નિર્માણની સાથે માનવીય નિર્માણનું કાર્ય નથી થઈ શક્યું. રાજકારણ છેલ્લા પાટલે બેસી ગયું છે, તો ધર્મકારણ વ્યાપારિક ધોરણે વિકસ્યું છે. મોટીમોટી કથાઓનું આયોજન લોકોને સાચા નૈતિક નાગરિક બનાવવા માટે નહિ, પણ પૈસા ઉઘરાવવા માટે થાય છે. તેમાં સંકળાયેલાં લગભગ બધાં તત્ત્વોની દસ્તિ પૈસા ઉપર રહે છે. જે રીતે અત્યારે કથાઓને પૈસા ઉઘરાવવાનું માધ્યમ બનાવાય છે તેવું ભૂતકાળમાં કદ્દી બનાવાયું સાંભળ્યું નથી. આ કોમર્શિયલ ધાર્મિકતાનો ઊભરો પૂરો પાડવા જાતજાતનાં અને ભાતભાતનાં એકબીજાનાં વેશભૂતા, નામ તથા કથાવસ્તુની નકલ કરનારા બાપુઓ ધર્મના નામે પોતાનો જ્યજ્યકાર કરી રહ્યા છે. ટેપરેકોર્ડરની માફક અક્ષરશા: એની એ જ વાતો એ જ લઢણમાં વારંવાર સાંભળીને લોકો હવે થાકવા માંડ્યા છે. પણ નવરાપણું ખાલી કરવાનાં બધાં સ્થળો કરતાં આ સ્થળ તેમને વધુ અનુકૂળ રહે છે. નૈતિકતા વિનાનો સત્સંગ સાંભળવો તથા પચાવવો સરળ પણ રહે છે.

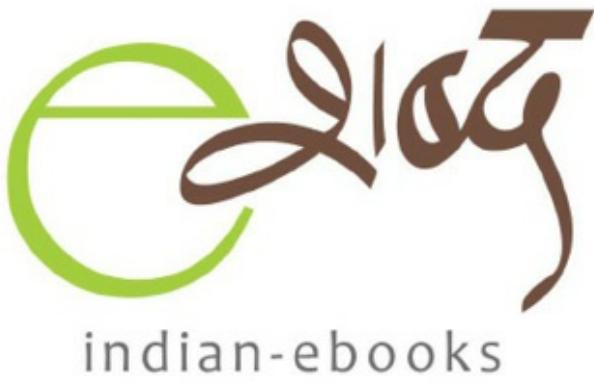
મેં એવા પણ કથાકારો જોયા છે, જોઓ સાત કે નવ દિવસનો પોતાનો પૂરો ચાર્જ નક્કી કરે છે, પછી બે-ચાર દિવસ થતાં વધુ પૈસા પડાવવા રિસાય છે. ‘હવે મારાથી કથા નહિ થાય’ આમ કહીને રિસાઈને ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધનલોભી આયોજકો ગભરાય છે. એક તરફ કથાનો ફિયાસ્કો થશે તથા બીજી તરફ ધનની હાનિ થશે તે ભયે તેઓ કથાકારને કરગરે છે. અંતે સોદાનો ‘રી-સોદો’ કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ ચાર્જ વધારી આપવામાં આવે છે. ફરી પાછો સત્સંગથી મંડપ ગુંજુ ઊઠે છે. સેંકડો વાર કથા કરનારની આ નૈતિકતા (!) અને આયોજકોની સ્વાર્થભરી ભીરુતાથી કેવા ધર્મનો પ્રચાર થશે? જોકે આજે પણ ઉત્તમ કથાકારો તથા મૂલ્યવાન અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠ જીવન જીવનારા વિદ્વાનો છે જ, પણ તેમના સાચા સોનાના ભાવ કરતાં પેલું પિતળિયું સોનું વધુ ચળકે છે એટલે તેના વધુ ભાવ અપાય છે. કથા-સમાપ્તિ પછી કથાકારો અને આયોજકો વચ્ચે પૈસાની વહેંચણી બાબત મહાભારત થતાં પણ જોઈ શકાય છે. માનવઘડતર માટે આ બધું પાણી વલોવીને માણસ કાઢવા જેવું થઈ ગયું છે, એટલે એક તરફ રાજકારણે તો બીજી તરફ અર્થલોલુપ ધર્મકારણે એમ બંનેએ મળીને ભારતના માણસને નૈતિકતાના માપમાં વામન બનાવી દીધો છે. ભૌતિકતાના તીવ્ર વિકાસની સાથે નૈતિકતાની તીવ્ર અધોગતિ કદમથી

કદમ મેળવીને ચાલી રહી છે. શ્રોતાઓ જાગે અને જ્યાં કોઈ પણ સ્થળે માત્ર પૈસા ઉઘરાવવા માટે ધાર્મિક આયોજન કરાયાં હોય તેનો બહિજ્ઞાર કરે. સત્સંગ અને હરિકથા તો સંસારનું અમૃત છે. તે જેટલું વધુ પિવાય તેટલું ઉત્તમ છે, પણ તેને અર્થલોલુપતાથી અભડાવવું ન જોઈએ. ધંધાદારી અર્થદાસોના હજારો મંડપો કરતાં નિઃસ્પૃહ વક્તાનો એક નાનો મંડપ ઉત્તમ માનવોનું નિર્માણ કરશે. રાજકારણને સુધારવું હોય તો ધર્મકારણને સુધારવું જરૂરી છે.

જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં અનૈતિકતાની અસર મોટા ભાગે વ્યક્તિ-વ્યક્તિ સુધી તથા સીમિત માત્રામાં રહેતી હોય છે, પણ ચૂંટણીની અનૈતિકતાનો પ્રભાવ અસીમિત તથા દૂરગામી સિદ્ધ થઈ જતો હોય છે. લોકશાહીમાં ચૂંટણી અનિવાર્ય હોવા છતાં જો ચૂંટણી જ નૈતિકતા ખોઈ બેઠી હોય તો તેમાંથી જે લોકશાહી પ્રગટશે તે પણ અનૈતિકોને સત્તા સૌંપનારી થઈ જશે. અનૈતિકોનું એક સંગઠિત ટેણું દેશને મુહીમાં પકડી લેશે. અનૈતિકો અનૈતિકોનો બચાવ કરશે. ગુલામીની દશા કરતાં પણ આ દશા દેશ અને પ્રજા માટે વધુ ન્યાસદાયી થઈ જશે, એટલે લોકશાહીનો મૂલાધાર ચૂંટણી અને ચૂંટણીનો મૂલાધાર નૈતિકતા. પાયામાં જ લૂણો લાગી જાય તો ઉપરનો ભબ્ય મહેલ જમીનદોસ્ત થઈ જશે, પણ ભારતમાં માત્ર નૈતિકતાથી જ ચૂંટણીઓ તેજસ્વી થવાની નથી. ભારતીય પરિપ્રેક્ષયમાં એટલે કે જ્ઞાતિઓ તથા ધર્મોનાં ચોકઠામાં વહેંચાયેલી પ્રજાને ઓછું ચૂંટણીના ક્ષેત્રમાંથી તો બહાર કાઢવી જ જોઈએ, નહિં તો લોકશાહી યાદવાસ્થાનું કારણ બની જશે. અત્યારે પ્રત્યેક પક્ષ વધુ મતો જે કોમના હોય તેના જ ઉમેદવારને ઊભો કરવાનું ઉચિત માને છે. કેટલીક કોમો પરસ્પર સંગઠિત થાય અને બીજી કોમો સામે જ્ઞામે તેવાં પણ આયોજન થાય છે. ઉમેદવારની યોગ્યતાનો પ્રશ્ન જ ગૌણ બનીને, પોતાની કોમનો છે કે નહિં તે જ પ્રશ્ન મહત્વનો બની જાય છે. આ રીતે જેરીલાં કોમવાદી પરિબળો માથાં ઉંચકે છે. તેની અસર ગામમાં, કસ્બાઓમાં, નગરોમાં, કાર્યાલયોમાં – બધે જ સ્થાયી થઈ જાય છે. જે રીતનું અત્યારે બંધારણ છે તે રીતે તો આ દૂષણને ટાળી શકશે નહિં. દિનપ્રતિદિન તે વધતું જ જવાનું. જો લોકશાહીને બચાવવી હોય તો આ દૂષણને ટાળવું જ જોઈએ. આ દિશામાં વિદ્ધાનોનાં સૂચનો માગવાં જોઈએ અને નક્કર પરિવર્તન કરવું જોઈએ. ચૂંટણીમાં કોમવાદને સ્થાન જ ન મળે તે માટે અનેક ઉપાયો છે જ. પણ કોમવાદના રસિયાઓ તેને સ્વીકારીને પોતે મહત્ત્વાની વિનાના થવાનું પસંદ નહિં કરે.

વ્યક્તિને સ્થાને પક્ષની ચૂંટણી

એક ઉપાય તો એ થઈ શકે કે ચૂંટણી વ્યક્તિઓની નહિં, પક્ષોની થાય, અર્થાત્ પ્રત્યેક બેઠક ઉપર માત્ર પક્ષ જ ચૂંટણી લડે. લોકો પક્ષને, તેની વિચારસરણીને, તેનાં લક્ષ્યોને સમજી, સ્વીકારીને પોતાના મત આપે. આમ થવાથી એક તરફ મતદાતાઓની સમજણ ખીલશે, તો બીજી તરફ વ્યક્તિગત જીવનના આક્ષેપો તથા કોમવાદ વગેરેના રાગ-દ્વેષથી વાતાવરણ બચી જશે. ત્રીજી તરફ પક્ષ પોતાના યોગ્યતમ ઉમેદવારને લોકસભા કે વિધાનસભામાં મોકલી શકશે. માનો કે કાંગ્રેસે આખા દેશમાં પાંચસો ઉમેદવારો ઊભા કર્યા. તેમાં ગુજરાત એકમમાં તેના ચોવીસ ઉમેદવારો છે. આ ચોવીસેનાં નામ અનુક્રમી લખીને તે ચૂંટણી કમિશનરને ત્યાં સીલબંધ કવર પ્રથમથી મૂકી દે છે. ચૂંટણીમાં પંદર બેઠકો ઉપર તેને વિજય મળ્યો. હવે ચૂંટણી કમિશનર પેલા કવરમાંથી પંદરમા અંક સુધીના ઉમેદવારને જીતેલા જહેર કરી દે છે. કોઈ બેઠક ઉપર જિતાયેલા ઉમેદવારનું મૃત્યુ થાય કે રાજીનામું આપે અને બેઠક ખાલી પડી તો ફરી પેટાચૂંટણી ન થતાં સોળમો માણસ જિતાયેલો જહેર થાય. પ્રજા માટે મહત્ત્વાની પક્ષની છે. પક્ષ પોતે પોતાના માણસો નક્કી કરે. તેના વિજયી ઉમેદવારો કોઈ નિશ્ચિત બેઠકના ન રહેતાં પૂરા ગુજરાતના પ્રતિનિધિ થઈ જાય, જેથી નાનીનાની કક્ષાએ જેંચતાણ ન રહે. અત્યારે જે વાતાવરણ સર્જયું છે તેમાં વ્યક્તિ મહત્વની અને પક્ષ ગૌણ બની ગયો છે, ત્યારે આવી પદ્ધતિમાં વ્યક્તિ ગૌણ અને પક્ષ મહત્વનો થઈ જશે. આ પ્રક્રિયામાં પણ જમા-ઉધાર બાજુ રહેવાની જ, પણ ચૂંટણીને અનૈતિકતા, કોમવાદ, વ્યક્તિવાદ અને એના પરિણામે અક્ષમ ઉમેદવારોથી બચાવવા સૌથી ફરીથી વિચારવું જ પડશે તથા જડપથી નિર્ણયો કરવા પડશે.

આ ગુજરાતી ઇં-બુક ઇં-શબ્દ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી યુનિકોડ ફોન્ટમાં દૂનિયામાં જે ઇં-બુક માટે સર્વમાન્ય છે એવા ePub 2.01 Standardમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પ્રકાશકો, લેખકોના સૌથી વધારે પુસ્તકો ઇં-બુક ફોર્મેટમાં... www.e-shabda.com

ઇં-શબ્દ ઉપલબ્ધ કરાવે છે એક સાથે, એક સ્થળે અનેક પ્રકાશકોની, અનેક લેખકોની ગુજરાતી ઇં-બુક્સ... ભારતની કોઈ પણ ગ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં પણ કદાચ નહીં હોય એટલી સંખ્યામાં...

સાથે સાથે આજનો ઇં-શબ્દ પર વાંચો રોજે રોજનું નવું ગુજરાતી વાચન ઝ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમે... સાથે અમૃત્ય ફોટોગ્રાફ્સ, ઓડિયો કિલ્પ્સ, વિડીયો પણ... See more at: <http://www.e-shabda.com/blog/>